МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Колективна монографія

За редакцією О. М. Коберника

Умань
Візаві
2023

УДК 37.017:17.022.1(4+477)(02)
В41

Авторський колектив: Н. Безлюдна (3.12); В. Бойченко (2.4); О. Бялик (3.4); М. Гагарін (1.2); Л. Гончар (5.3); Н. Дудник (2.6); І. Дзюбенко (3.13); К. Житнухіна (3.10); К. Журба (2.5); Л. Канішевська (5.3); О. Коберник (передмова, 1.1, 3.1, 3.2); В. Коблик (4.1); М. Кудла (3.5); В. Мартинюк (3.6); Р. Малиношевський (5.3); Г. Назаренко (2.1); С. Прищепа (3.8); Н. Савченко (3.7); Н. Стеценко (4.2, 5.1, 5.2); Л. Ткачук (2.3, 3.3); М. Ткачук (3.9), Т. Федорченко (2.2); В. Шахрай (5.3); О. Юрченко (3.11).

Рецензенти:

Галузяк В. М., доктор педагогічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Кравченко О. О., доктор педагогічних наук, професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Цина В. І., доктор педагогічних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 11 від 28.12.23р.)

Виховання цінностей особистості: європейський вектор та
В41 національний контекст : кол. моногр. / [Н. Безлюдна, В. Бойченко, О. Бялик [та ін.] ; за ред. О. М. Коберника ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2023. – 392 с.

У монографії розкривається сутність поняття «цінності» та їх класифікація, визначаються сучасні теоретико-методологічні засади виховання у здобувачів вищої освіти суспільно-державних та європейський цінностей, розкривається зміст цих цінностей. Пропонуються методи і методики діагностування національних та європейських цінностей, подаються окремі результати дослідно-експериментальної роботи. Обґрунтовуються ефективні педагогічні технології виховання в здобувачів вищої освіти системи базових цінностей.

Для науковців, аспірантів, здобувачів вищої освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників.

УДК 37.017:17.022.1(4+477)(02)

© Авторський колектив, 2023

ПЕРЕДМОВА

Курс на євроінтеграцію та забезпечення статусу України як європейської держави, об'єднаної на основі цивілізаційних цінностей, забезпечується насамперед формуванням у здобувачів освіти не тільки суспільно-державних (національних), а й європейських цінностей. У зв'язку з цим, суттєвою рисою сучасної дійсності є постійні зміни ціннісних ставлень та орієнтацій, а разом з цим змінюються традиційно визнані цінності та розуміння сутності людського буття. На тлі цього відбувається і переоцінка ціннісної парадигми людського існування, попередня (традиційна) ціннісна система деякими верствами суспільства зазнає перегляду. Така ситуація не може не викликати занепокоєння, оскільки цінності та ціннісні орієнтації є тією ланкою, що забезпечують стійкість як особистості зокрема, так і суспільства в цілому.

У нашій країні процес переоцінки цінностей поглиблюється ще і внутрішніми аспектами: раніше існуюча за радянських часів система цінностей перестала існувати, нова ж система, яка б розглядалася всім суспільством, ще не стала домінантною. Зміни, що відбуваються у системі орієнтацій особистості, неодмінно призводять до деформації уявлень, що існували раніше і стосувались найважливіших інститутів суспільного життя, перегляду світосприйняття, норм моралі.

Сутність категорії цінності полягає у спрямованості на ідеальні та матеріальні явища й предмети, що є значущими для особистості у контексті розвитку та соціалізації особистості або суспільства в цілому. Визначальну роль у цьому процесі відіграють механізми виховання, котрі актуалізують пріоритетну роль цінностей, бо цінності є основою виховання.

Зазначимо, що виховання цінностей є не лише соціальним запитом суспільства. Це, в першу чергу, потреба самої особистості, задоволення якої робить життя людини повноцінним, гармонійним і щасливим. Однак, у період суспільно-економічних криз відбувається зміна пріоритетів, і цінності також піддаються значним трансформаціям. Найбільш небезпечною така ситуація є для зростаючої особистості. Адже, ціннісна сфера особистості формується поступово і є надто чутливою до зовнішніх чинників.

Необхідність нових підходів до проблеми виховання цінностей дітей і молоді визнає І. Бех, який пов'язує це зі змінами особистісної

та суспільної свідомості, що відбувається нині щодо проблем визнання людини як найвищої цінності й необхідності акцентування уваги освітніх інституцій до проблем, пов'язаних з вихованням молоді. До провідних напрямів вирішення виховних завдань у сучасних умовах він відносить: проєктування особистісно орієнтованого педагогічного процесу, формування нової педагогічної свідомості, визнання непересічної ролі практично-діяльнісного колективу як основи виховної роботи з молоддю; але першим серед них виступає виховання фундаментальних цінностей.

Таким чином, сучасний виховний процес має сконцентрувати увагу на формуванні в здобувачів освіти чіткого уявлення про ті цінності, які функціонують у суспільстві, оскільки ці цінності надають стійкості позиції особистості. Маються на увазі суспільні цінності, які розглядаються як відбиття, загальне розуміння світу, людини, суспільства й ціннісне ставлення до них, що визначають соціально-політичну, філософську, атеїстичну або релігійну, моральну, естетичну й науково-теоретичну орієнтацію людини. Як спосіб усвідомлення дійсності, цінності включають і принципи життя, що зумовлюють характер діяльності людей. У процесі розвитку цінностей формується індивідуальність людини, її переконання та життєва позиція. При цьому усвідомлені та засвоєні людиною цінності слугують механізмом, що забезпечує інтеграцію особистісних дій в єдину цілісну систему інтеракцій в соціумі та регламентує засоби задоволення потреб, регулюючи тим самим норми поведінки людини в усіх сферах її життєдіяльності.

У зв'язку з цим, серед проблем виховання зростаючої особистості в сучасних умовах особливо актуальним видається вивчення провідних факторів формування цінностей здобувачів освіти різного віку, до яких варто віднести: соціальні (аксіосфера епохи і суспільства, аксіосфера поселення, соціальної й етнічної групи), аксіосфера сім'ї і близького оточення здобувача освіти, аксіосфера особистості педагога); діяльнісні (цілеспрямована діяльність педагогів та власне ціннісно-орієнтована діяльність вихованців); біологічні (стать, вік, стан здоров'я) тощо.

Стратегічний курс України на побудову високорозвиненої, демократичної і правової держави, яка прагне інтегруватися у світовий та європейський економічний простір, передбачає пріоритетність досягнення соціальних цілей, орієнтацію на загальноцивілізаційні цінності, що визначають отримання нової

якості життя громадян країни, запровадження різних соціальних, економічних, демократичних у своїй основі європейських стандартів життєдіяльності людини. Тому на сьогодні головним завданням закладів освіти України повинно стати виховання у здобувачів освіти не тільки національних, а й європейських цінностей, що ще більше наблизить всіх нас до життя в Європейському Союзі.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

1.1. Сутність поняття «цінності» та їх класифікація

Для нашого дослідження досить важливим є обґрунтування сутності поняття «цінності», їх видів та механізму їх формування, які складають основу Я-концепції особистості. Зазначимо, що ціннісна проблематика турбує людину відтоді, як вона усвідомила свою відокремленість від навколишнього світу і одночасно зв'язок з ним.

Категорія «цінність» є міждисциплінарною: вона досліджується в філософії, соціології, психології, педагогіці, етиці, естетиці, причому загальними проблемами теорії цінностей у гуманітарних науках є такі:

– визначення самого поняття цінності;
– фактори та механізми становлення системи цінностей особистості;
– діалектика взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, свідомого та несвідомого у механізмі становлення цінностей;
– класифікація цінностей;
– ієрархія цінностей;
– функції цінностей у розвитку суспільства та особистості тощо.

На сьогодні сама категорія цінності – одна з центральних у сучасному гуманістичному знанні. Як стверджують вітчизняні науковці, цей термін, започаткований ще Арістотелем, був введений у філософський обіг у 60-х роках XIX століття німецькими неокантіанцями В. Віндельбандом та Г. Ріккертом. У вітчизняній науці проблема цінностей та їх виховання в дітей і молоді з'явилося на початку 60-х років XX століття і активно досліджується сьогодні.

Таким чином, проблема сутності та змісту цінностей турбує людство відтоді, коли людина усвідомила діалектичність свого існування: відокремленість від навколишнього світу і одночасно нерозривний зв'язок з ним. У той же час, вивчення спеціальної літератури дає можливість виявити досить значну колекцію різних дефініцій цінності. У науковій літературі існує понад чотириста

визначень поняття цінностей, що мають як дуже широкий сенс, так і зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу. Цінність можна розглядати як спосіб віддзеркалення дійсності у свідомості людини, а це дає можливість її аналізувати під різними кутами зору, в різних площинах людського відношення до світу [52].

Тому суперечність і неоднозначність трактування даної категорії і розв'язання проблем, пов'язаних із вихованням цінностей, зумовлена недостатньою розробкою теоретичної методології дослідження, яка б дала можливість побудувати стрункy модель життєдіяльності суспільства та особистості з позиції аксіологічного підходу.

Аналіз сучасної філософської літератури переконує в тому, що цінність є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах соціального життя і культури, світогляді людини. Оскільки цінність розглядається з різних позицій, ціннісні феномени можуть розглядатися на різних рівнях абстракції. Так, у філософській теорії цінностей категорія «цінність» виступає як залежна від історичного розвитку, соціальних умов, суспільних відносин, діалектики абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. В основі такого підходу лежать практичні потреби людей, які є суб'єктивними чинниками цінностей, оскільки становлять внутрішнє визначення суб'єкта. Об'єктивний чинник утворює іманентні якості їх носія [24, с. 992].

Зокрема цінність, як підкреслюється у філософському енциклопедичному словнику під редакцією В. Шинкарука [56, с. 1004], можна тлумачити як понятійну конструкцію, що належить до системи різного рівня абстракції особистісної, соціальної, культурної, біологічної. Отже, цінності, як стверджує філософська наука, є невід'ємною частиною відносин людини зі світом, в якому протікає його життєдіяльність і пізнання.

У філософії «цінності» також розглядаються як структурні елементи культури. Зокрема, В. Кремень до цінностей відносить: доступні чуттєвому сприйманню явища та предмети природи; людину (вчинки, поведінка); створені людьми у трудовій діяльності предмети та речі; продукти духовної праці (наукової, публіцистичної); різноманітні витвори мистецтва. Міра цінності цих об'єктів залежить від системи соціально-історичних відносин, у які вони включені, ідеалів та критеріїв оцінки. Як він зауважує, «цінність – це не те, що можна витратити на щось, що має перехідне, вузьке

значення, а те, заради чого проживається все життя. Те, чого люди хочуть заради нього самого, а не чогось іншого» [36, с. 6].

На думку науковця П. Менцера, цінність – це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням [42]. На думку М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси [20].

Як зазначають М. Бургін і В. Кузнєцов, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей. Те, що для однієї людини може бути цінністю, інша людина може недооцінювати, а то й зовсім не вважати цінністю, тобто цінність завжди суб'єктивна. Цінності з формальної точки зору поділяються на позитивні й негативні (серед них можна виділити і малоціннісні), абсолютні та відносні, суб'єктивні й об'єктивні. Відтак, у філософії поняття «цінність» визначається як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного, є властивостями буття, які створює людина або які мають певне ставлення до неї [12, с. 67].

Проблема значущості цінності у соціологічній літературі розглядається у двох аспектах. У роботах В. Василенка, В. Деркача цінність розглядається як позитивна чи негативна значущість предметів та явищ дійсності для життєдіяльності суб'єкта [12; 22]. Інші автори вважають, що цінність характеризує лише одну із форм значущості, а саме – позитивну [26]. Продовжуючи цю думку, вони стверджують, що цінності – це явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства як дійсність, ціль, ідеал. Тому цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще потрібно здійснити [27, с. 120].

Незаперечною і доказовою є позиція такого відомого дослідника, як В. Василенко, що розглядає категорію цінності з позицій ставлення до неї суб'єкта. Оскільки «цінність» детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, то її величина і характер водночас залежать від визначень суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний характер цінності) [14]. У тому, що цінність є одночасно і предметом,

і ставленням до цього предмета, й полягає, на думку вченого, особливість категорії «цінність».

Сутність цінності як соціального явища розглядає Т. Бутківська, яка зауважує, що феномен цінності, як категорії, полягає в абсолютній, ідеальній досконалості; на основі яких суспільство виробляє систему цінностей як критеріїв оцінки різноманітних елементів людського буття [13]. Отже, у сучасній науковій літературі з соціології цінності розглядаються як речі, котрі мають значення й здатні задовольняти потреби людини; як ідеали або норми; як значущість для людини або спільноти.

Соціальними передумовами особистісних цінностей прийнято вважати існуючі в суспільстві ідеологічні утворення і соціальні інституції, які «задають» і транслюють суб'єкту об'єктивні смисли його існування. Форми, в яких зафіксовані ці потенційні детермінанти особистісних цінностей, різноманітні. Вони містяться у філософських і етичних поглядах, у творах літератури і мистецтва, у зводі законів, у системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці і т. ін. аж до батьківських вказівок дитині на те, «що добре» і «що погано».

Досліджуючи проблему духовних цінностей українського народу, вітчизняні науковці (С. Возняк, В. Кононенко, І. Кононенко) віднесли до особливостей поняття «цінність» те, що вона є одночасно і предметом й ставленням до нього. До цінностей вони відносять те, що може цінувати людина, що є для неї значущим з точки зору потреби життєдіяльності й інтересів; важливою цінністю є праця. Цінність є категорією динамічною, що постійно розвивається разом із розвитком суспільства.

З психологічної точки зору ціннісну систему особистості І. Бех трактує як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображує у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках [6, с. 15].

Основною характеристикою поняття «цінність» у психології є значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, інтересів людини; це те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з

особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування [65].

Подібна позиція характерна й для вітчизняного вченого І. Беха, який доводить, що цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства, вони значною мірою духовно відтворюють саму людину [4]. Але цінності – це й опосередкований культурою еталон належного у досягненні потреб, котрий має трансцендентний характер, що виходить за межі індивідуальної свідомості [29].

Варто сказати, що у психологічній літературі поняття цінності еквівалентне деякому комплексу психічних явищ: життєвій позиції; особистісному смислу; міжособистісним відносинам [24, с. 993].

У загальному, в психологічній літературі виділяється принаймні три підходи до визначення поняття цінності. Цінність розглядається як суспільний ідеал, як предметне втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури, і як мотиваційний компонент у структурі особистості, тобто особистісні цінності, які забезпечують регуляцію поведінки індивіда. В аксіології виділяється двохелементна структура цінностей: по-перше, це дещо, що має для людини велику значимість, відповідає актуальній потребі, по-друге, це зафіксований у культурі еталонний шлях задоволення значимої потреби.

Психологічна природа цінностей стала предметом ґрунтовних досліджень і зарубіжних науковців. Можна стверджувати, що найвагомішим і методично найобгрунтованішим напрямом вивчення цінностей у зарубіжній психології були дослідження, які здійснював наприкінці 60-х – у 70-х рр. у США М. Рокич, а також вчені інших країн на основі розробленого ним методу прямого ранжування цінностей. Для людських цінностей, на його думку, характерні такі основні ознаки:

– загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика;

– усі люди володіють тими самими цінностями, хоча й різною мірою;

– цінності організовано в системи;

– джерела людських цінностей – у культурі, суспільстві і в його інститутах, в особистості;

– вплив цінностей є практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговують на вивчення [65].

Для діагностики індивідуальних ієрархій цінностей М. Рокич розробив метод, що став досить популярним – метод прямого ранжування цінностей, які згруповано у два списки – термінальні та інструментальні цінності. Грунтовні дослідження, які вчений здійснив за допомогою цього методу на загальноамериканській вибірці, дали змогу виявити й проаналізувати зв'язок задекларованої значущості (рангу) різних цінностей з такими змінними, як стать, вік, соціальний стан, достаток, освіта, політичні переконання.

У 80-ті роки С. Шварц і У. Білскі спробували створити більш диференційовану й обґрунтовану класифікацію цінностей, ніж у М. Рокича, і розробили свою діагностичну методику. Дані науковці (С. Шварц і У. Білскі), досліджуючи особливості цінностей, виокремлюють такі характеристики: цінності – це переконання, тобто вони активуються лише за умови їх поєднання з емоціями та почуттями; цінності – це бажані молодою людиною моделі поведінки, спрямовані на досягнення цілей; цінності не обмежуються конкретними ситуаціями, вони слугують певними стандартами, котрі визначають оцінку вчинків, подій, ситуацій; упорядкована та пріоритетно розташована система цінностей визначає ціннісні пріоритети людини [64].

Цей аспект досліджував також німецький науковець М. Вебер, який визначав «цінність» як усвідомлений інтерес та доводив, що інтереси людини визначають цінність кожного предмета та явища. Цінності можуть визначати інтереси певної епохи, із зміною якої цінність може втратити актуальність. Окремо автор визначав категорію «практичних цінностей», котрі можуть бути предметом емпіричної науки та розглядатися у вимірі співвіднесення цілей і засобів [32].

У зарубіжній науковій літературі ключовою серед теоретичних та емпіричних досліджень цінностей визнається теорія Ф. Клакхона та Ф. Стродбека, що представляє категорію цінностей у межах культурологічних динамічних систем. Відповідно до їх визначення, цінності та ціннісні орієнтації – це складні, систематизовані певним чином принципи, що визначають особистісні мотиви діяльності задля вирішення загальнолюдських проблем (відносини між людиною і природою, ставлення до світу, стосунки між людьми, розуміння людської сутності). Система цінностей особистості є утворенням, що структуровано за певними компонентами, зокрема: емоційним,

когнітивним, інтелектуальним, поведінковим, мотиваційним, оцінним [37].

Американські науковці У. Томас та Ф. Знанецький поняття цінностей особистості ототожнювали з ціннісними орієнтаціями та трактували їх ключовими елементи структури особистості. Вони доводили функціонування як індивідуальних цінностей, так і суспільних [39].

Деякі зарубіжні науковці, що вказували на взаємозалежність цінностей з ціннісними орієнтаціями особистості, включали цінності до складу спрямованості особистості, пов'язували їх значення з особистісною оцінкою дійсності: «Ціннісні орієнтації особистості – це установка особистості на соціальні цінності, наприклад, установка на працю, навчання, громадську роботу, сім'ю, заробіток і т. ін.» [33, с. 136].

Цінності, з точки зору Е. Фрома, упорядковують дійсність, вносять в неї осмислені оцінні моменти, співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне [59, с.280-288].

Сутність цінностей у психології також досліджувалася у контексті різних теорій та шкіл. Так, у *біхевіоризмі* цінності вивчаються ізольовано від людської природи, тому що поведінка людини зводиться ними до сукупності реакцій, що підкріплюються певними зовнішніми стимулами. Е. Толмен використовував поняття цінності для характеристики спрямованості людини та визначав її як привабливість бажаного об'єкта, тоді як потреба, котра визначає мету [33].

Класичний психоаналіз (З. Фройд) основою поведінки людини вважає неусвідомлені інстинктивні прагнення, що вважаються стимулом до задоволення біологічних потреб; цей напрям розглядає ціннісні судження й етичні норми раціоналізацією ірраціональних, неусвідомлюваних бажань, які не можуть бути об'єктивно значимими.

І*ндивідуальна психологія* (А. Адлер) поняття цінностей включає у систему концепції «соціального інтересу», котрий розуміється як джерело активності особистості.

Гуманістична психологія (А. Маслоу) доводить, що людські вищі цінності визначені самою природою кожної особистості; вони спрямовані на самоактуалізацію, прагнення до максимальної реалізації власного потенціалу.

Соціально-психологічний підхід до визначення цінностей полягає у визнанні соціально зумовленого характеру цінностей особистістю [33].

У педагогічній науці категорія цінності теж набула останнім часом особливої актуальності, але визначення її характеризується багатоваріантністю. Наприклад, під поняттям цінності А. Василюк розуміє особливо значимі для людини та суспільства матеріальні та духовні предмети та явища, котрі детерміновані потребами людини й визначають її поведінку [15].

Для О. Киричука істотним у цінностях є ступінь вираженості духовного багатства особистості. Цінності, на його переконання, – це особливі продукти духовної діяльності людини, у ході якої в певний спосіб перетворюються і демонструються соціальні властивості речей [31].

Узагальнюючи науковий ресурс з цього питання та зважаючи на те, що цінності відіграють важливу роль у формуванні особистості, можна вказати, що цінності – це основа усвідомленого вибору, саме цінності визначають майбутнє, обумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію людини. Діяльність, в основі якої є цінності, можна представити такими рівнями: цінності – рішення – дії [5, с. 264].

Основними умовами становлення системи цінностей особистості є включення людини в діяльність та спілкування. Взаємодія соціальних факторів із факторами особистості складають механізм соціального становлення особистості, яка виступає активним суб'єктом суспільних відносин.

У процесі соціалізації, яка визначається як вид взаємодії особистості із соціальним середовищем, людина узгоджує свої потреби згідно з соціальними нормами та цінностями, але вибірково ставиться до них, визначаючи свої особистісні пріоритети та ієрархію цінностей. У процесі діяльності здійснюються процеси інтеріоризації (присвоєння) та екстеріоризації (відтворення) культурного досвіду суспільства.

Тому для нашого дослідження актуальним бачиться трактування суті поняття «особистісні цінності», які пов'язуються з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо. Теоретичні підходи до психолого-педагогічного розуміння сутності особистісних цінностей в

історичному плані зазнали певних якісних змін. Свого часу особистісні цінності шукались або у внутрішніх переживаннях суб'єкта (усвідомлюваних і неусвідомлюваних), або у зовнішньому світі, коли сила спонукання приписувалась фізичним об'єктам. Однак пояснювальну силу набув методологічний підхід, який розглядає природу особистісної цінності як суб'єктивно-об'єктивне утворення. Воно належить одночасно і суб'єкту, й об'єктивному життєвому світу.

Досліджуючи проблему особистісних цінностей, І. Бех зазначає, що особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості. Це психологічне новоутворення, що відображає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і утверджує себе, своє «Я», і в результаті цього ця сфера стає простором його життєдіяльності. Вони сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості [6, с. 213].

Таким чином, аналіз наукових джерел дає підстави зробити висновок, що існує багато точок зору на сутнісну характеристику значення феномену цінності: це поняття, суть якого в наступному: 1) використовується з метою оцінювання предметів, явищ та стосунків; 2) у здатності задовольняти потреби та інтереси особистості; 3) особлива значущість речей, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта; 4) форма прояву людиною різноманітного ставлення до предмета, об'єкта й явищ; 5) природні та суспільні явища, що є важливими для людей конкретного суспільства або групи як ціль або ідеал; 6) цінність як поняття, що слугує для визначення рівня наближення до ідеалу, єдність бажаного й ідеалу в суспільній та особистісній діяльності; 7) специфічне утворення свідомості, особлива індивідуальна реальність, яка має особливе значення для особи, яка її переживає; 8) особлива індивідуальна реальність, суть якої полягає в її позитивній значущості та ін. [24, с. 992].

Такий узагальнений аналіз дефініцій даного поняття, дає змогу виокремити ключові слова у визначеннях: важливість, значущість, особливість, бажаність, корисність певного предмету або явища; притаманність цих ознак окремій особистості й суспільству; зв'язок цінностей з потребами людини; значимість явищ та предметів

визначає їхню цінність для особистості; цінностями можуть бути ідеали, що визначають поведінку та створюють мотивацію.

Не дивлячись на те, що категорія «цінність» стала предметом широких досліджень багатьох наук ще в 60-70-ті роки XX століття, до останнього часу серед дослідників немає одностайної думки щодо класифікації цінностей.

У загальному можливе виділення трьох основних підходів до його розгляду: як соціальної проблеми (Т. Бутківська), як педагогічної проблеми (О. Вишневський, П. Ігнатенко, В. Струманський,), як психологічної проблеми (І. Бех, М. Боришевський, Г. Ващенко, Т. Яценко). Якщо вести мову про конкретну класифікацію цінностей, то потрібно зазначити, що саме складна природа цінностей зумовлює виникнення різних підходів щодо їх класифікації (І. Бех, О. Вишневський, П. Ігнатенко та ін.).

Якщо вести мову про філософію [57], то в ній пропонується, зокрема, така класифікація: за змістом – цінності матеріальні, політичні, соціальні, духовні (естетичні, релігійні, моральні, пізнавальні); за оцінкою – позитивні, негативні; за формою буття – предметні, суб'єктні; за суб'єктом-носієм – суб'єктивно-особистісні, надособистісні (загальнолюдські, групові, національні, класові). В межах ціннісної ієрархії філософи відзначають також вищі (духовні неутилітарні) цінності і фундаментальні (утилітарні матеріальні) цінності [9]. До спектру вищих (духовних) цінностей філософія відносить: загальнолюдські цінності (мир, життя людства), соціальні цінності (соціальна справедливість, свобода, права людини и т.п.), цінності спілкування (дружба, любов, довіра, сім'я), особистісні цінності [57]. Деякі автори узагальнено розглядають цінності, поділяючи їх на матеріальні та духовні, подаючи їх як суспільний ідеал, який містить абстрактні уявлення про атрибути належного, як вічні загальнолюдські.

Найбільш прийнятою класифікацією цінностей, яку розробив М. Рокич, є їх поділ на термінальні та інструментальні. Термінальні цінності – це те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття. Термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. А інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не прив'язаних безпосередньо до мети. До інструментальних цінностей належать, наприклад, моральні цінності, цінності

компетенції. Функцією цих цінностей є активізація критеріїв та стандартів при оцінці та виборі лише способу поведінки або дій [65].

У вітчизняній психології, у процесі адаптації методики М. Рокича, список термінальних цінностей було істотно змінено – частково через культурні, частково через політичні чинники. Тоді ж різні автори почали звертати увагу на проблему розбіжності між декларованими й реальними цінностями.

Для сучасної психології досить цінною є думка про диспозиційну структуру особистості, яка стверджує доцільність виокремлення цінностей-цілей (термінальні) та цінностей-засобів (інструментальні). Саме такої класифікації дотримується І. Бех та інші. До термінальних, на думку вченого, належить все те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття, а термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. Інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою. Функцією інструментальних цінностей є активізація критеріїв і стандартів при оцінці та виборі лише способу поведінки або дій [6, с. 15]. Зауважимо, що поділ цінностей на інструментальні та термінальні є частково умовним і може зазнавати певних змін. Так, іноді до інструментальних цінностей відносять усі цінності, що визначають спосіб поведінки, а цінності компетенції можуть бути витлумачені як термінальні, якщо метою є певний стан самого суб'єкта [16].

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву, то на думку І. Беха, цінності доцільно поділяти на оперативні та базові. Оперативні цінності виявляються в реальній поведінці. Базові цінності – це цінності високого рівня узагальнення й рідко бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою. Вони, за твердженням автора, є джерелом оперативних цінностей, але пов'язані з ними значною кількістю опосередковучих ланок, дія яких є складною і недостатньо вивченою [6, с. 16].

Існує думка й про поділ цінностей на три групи: матеріальні, соціально-політичні та духовні [12]. У контексті нашого дослідження актуальною бачиться класифікація цінностей Дж. Холстеда та М. Тейлора, які виділяють фундаментальні «ліберальні» цінності свободи, рівності й раціональності (розуму); екологічні цінності; цінності політичної демократії; цінності мистецтва, здоров'я та

здорового способу життя; духовні цінності; моральні цінності, що об'єднуються розрізненням добра [32].

Дещо відмінну класифікацію цінностей пропонує В. Лісовий, який поділяє їх на індивідуальні, колективні та універсальні. Універсальні, або вселюдські цінності, за висновком автора, – це ті, що прийняті різними народами, культурами, націями, цивілізаціями; колективні – це цінності даного суспільства, нації, цивілізації, самобутньої культури [38, с. 70].

На думку М. Боришевського варто розрізняти соціальні цінності (приємне проведення часу, відпочинок; високий соціальний статус і керування людьми; визнання та повага людей і вплив на навколишніх; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування) та духовні (допомогу і милосердя щодо інших людей, цінність любові). У процесі діяльності цінності суспільства (взаєморозуміння, справедливість, свобода, альтруїзм, толерантність, милосердя та інші) інтеріоризуються у структуру особистості і виступають як особистісні цінності. Саме вони набувають для особистості значення цілей, соціальних орієнтирів, мотивують діяльність і дають змогу здійснювати її в певних соціально схвалених межах [11, с. 55].

У контексті розв'язання проблеми класифікації цінностей А. Кавалєров їх групує за такими ознаками, як людяність (гуманність), нейтральність (позагуманність) та антилюдяність (антигуманність). За своєю сутністю ці цінності можна назвати позитивними, нейтральними та негативними. Центральне місце серед позитивних цінностей автор виділяє повагу, доброту, совісливість, чуйність, співчуття, співпереживання, доброзичливість, правдивість, справедливість, порядність [28, с. 34].

Подібну класифікацію цінностей пропонує й В. Блюмкін, у якій він цілком природно поділяє їх на два підтипи. Зокрема, до першого він відносить цінності, які характеризують гуманне чи негуманне ставлення особистості до інших людей (гуманні: повага до людей, довіра та любов до них, піклування про їх добробут; негуманні: злість, недоброзичливість, черствість, жорстокість та ін.); до другого – цінності, які характеризують ставлення людини до самої себе як особистості (гуманні: почуття власної гідності (самоповагу), гордість, себелюбство, скромність і простоту; негуманні: егоїзм, гординю, нескромність, самопринижения, покірність, зазнайство та ін.) [9, с. 62–73].

Класифікація цінностей, на думку З. Карпенко, взаємозв'язана із формами їх репрезентації і має трьохваріантну характеристику: «по-перше, цінність постає як суспільний ідеал узагальнене уявлення про досконаліть в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості [29, с. 42].

Звернемо увагу й на спробу інших дослідників класифікувати цінності:

– моральні (добро, чесність, справедливість, чуйність); соціально-моральні (дружба, взаєморозуміння, життя, спілкування тощо); інтелектуально-культурні (книги, розум, наука); естетичні цінності (краса, музика, мистецтво тощо) (С. Ігнатенко);

– людина як цінність; краса як цінність; освіта як цінність; праця як цінність; вітчизна як цінність (О. Марченко);

– співвіднесення загальнолюдських цінностей з певними рисами характеру: шанобливість і доброзичливість, сприйнятливість і зацікавлення іншими, гнучкість (адаптивність), терпіння, толерантність (терпимість), готовність до допомоги та вибору, до вирішення проблем та знаходження виходу в багатозначної ситуації (С. Єрмакова).

Розглядаючи проблему цінностей, А. Маслоу поділяє їх на «цінності розвитку» або «вищі цінності» та «цінності здорового регресу» або «нижчі цінності», які пов'язуючись між собою, визначають поведінку людини. Наявність у людини «вищих цінностей» обумовлює той чи інший її вибір, в тому числі й поведінку [41]. У своїх дослідженнях В. Франкл виділяє три групи цінностей: цінності творчі, цінності переживання та цінності відношення [58].

У сучасній українській педагогічній науці класифікація цінностей теж часто є предметом розгляду. Досліджуючи проблему аксіології виховання, П. Ігнатенко синтезував різні підходи до структурування видів цінностей і визначив їх спектр «залежно від того, які види потреб вони задовольняють, яку роль виконуватимуть, у якій сфері застосовуватимуться, зокрема: за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні; за метою засвоєння – егоїстичні,

альтруїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю у діяльності людини – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю – особистісні, групові, колективні, суспільні, загальнонародні, (національні), загальнолюдські» [27].

Досить поширеною в педагогіці є й класифікація, запропонована О. Вишневським, а саме: 1) абсолютні (загальнолюдські) – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність; 2) національні – соборність, національна гідність, волелюбність, самобутність, працелюбність; 3) громадянські – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону; 4) сімейно-родинні – подружня вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків; 5) особистісні – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя [19].

Отже, соціально-педагогічні та групові цінності є підставою для системи особистісних цінностей. Ця система включає п'ять груп цінностей: цінності, пов'язані з утвердженням особистістю своєї ролі в соціальному та професійному середовищі; цінності, що задовольняють потреби у спілкуванні та розширюють його коло; цінності, що орієнтують в розвитку творчої індивідуальності; цінності, що дозволяють здійснювати самореалізацію; цінності, що дозволяють задовольнити прагматичні потреби [26, с. 17].

Досить цікавим з наукової точки зору є запропонований А. Лазаруком [37, с. 21] аналіз принципів класифікації цінностей, який дозволяє згрупувати їх відповідно до таких критеріїв на категорії:

– вищі або нижчі (за рівнем розвитку);

– матеріальні чи морально-духовні (за об'єктом привласнення);

– егоїстичні та альтруїстичні (за метою вживання);

– конкретні й абстрактні (за рівнем узагальнення);

– ситуативні чи стійкі (за способом вияву);

– термінальні та інструментальні (за роллю в діяльності людини);

– пізнавальні і предметно-перетворювальні: творчі, естетичні, наукові, релігійні (за змістом діяльності);

– особистісні або індивідуальні, групові, колективні, суспільні, національні, загальнолюдські (за належністю);

– позитивні-негативні, безпосередні-опосередковані, первинні-вторинні, реальні-потенційні, абсолютні-відносні (за протилежним значенням);

– умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні, що об'єднуються у змішану групу.

Для нашого дослідження важливо чітко розмежовувати два самостійних поняття, які нерідко змішують: власне «цінність» і «ціннісні орієнтації» особистості.

Філософський енциклопедичний словник визначає ціннісні орієнтації як «найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань і такі, що відокремлюють значуще, істотне для даної людини від незначущого, неістотного» [56, с. 732]. В сучасній психологічній науці найприйнятнішим є висхідне, за К. Клакхоном, визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій як суб'єктивних концепцій цінностей чи різновидів атитюдів (оцінювальних установок) [33].

Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів і усталених норм суспільства. Через такі обставини важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості і орієнтації особистості на цінності, поширені в даному суспільстві. Орієнтація на цінність є певним ставленням особистості до зовнішніх настанов, норм, звичаїв тощо.

Тобто цінності і ціннісні орієнтації – не одне і те саме. Проте, з нашої точки зору, між ними існує зв'язок: не тільки від індивіда до соціуму, а й навпаки. Отже, ціннісну орієнтацію особистості необхідно розглядати як результат проєкції цінності – явища соціумної свідомості на емпіричну площину свідомості індивідуальної. І тоді основні аксіологічні питання, поставлені нижче, дістануть, можливо, свого розвитку.

1. Цінність – феномен соціумної свідомості. Кожне явище дійсності в аксіологічному відношенні має своє естетичне, філософське і етичне значення (тобто ступінь наближеності до вищих духовних цінностей – Краси, Істини і Добра, які є найабстрактнішими й найдосконалішими втіленнями Красивого, Розумного і Доброго). Цінність явища є взаємозумовленою сукупністю цих значень. Ціннісна орієнтація як явище індивідуальної свідомості є проекцією

на площину емпіричної психіки людини певної цінності, результатом об'єктивації особистості в процесах її світосприйняття (естетичний компонент), світоосмислення (аналітичний компонент) і світоперетворення (етико-діяльнісний компонент). Зазначені процеси спираються відповідно на емоційно-чуттєву, раціоналістичну та волютивну сфери психіки. Разом вони становлять цілісне світовідношення особистості. Трансформація цінності в ціннісну орієнтацію відбувається в єдності і взаємозумовленості естетичного, філософського і етичного аспектів.

2. Цінність – об'єктивна, а ціннісна орієнтація – суб'єктивна. Перехід цінностей у ціннісні орієнтації є свідченням об'єктивації особистості. Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра), яка визначає її кількісну характеристику (амплітуда функціонування). Чим вище ранг цінності, тим вона незалежніша від історичних умов, соціальних змін, поглядів і смаків окремих людей.

Аксіологічний рівень розвитку особистості визначається рангом цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації, стійкістю останніх, багатоплановістю, гармонійністю поєднання.

3. Оскільки цінність – це єдність естетичного, філософського і етичного значень об'єкта, в ціннісну орієнтацію вона трансформується через співдіяльність емоційно-чуттєвої, раціоналістичної та волютивної сфер психіки людини. Функціонально в ціннісному відношенні «об'єкт-особистість» емоційно-чуттєва сфера відіграє роль «приймача» ціннісної інформації, раціоналістична – «механізму її обробки», а волютивна – «реалізатора».

4. Функції цінності в соціумній свідомості і ціннісні орієнтації у свідомості індивідуальній ідентичні:

– диференційна функція (відокремлення одиничного і встановлення його статусу);

– інтегративна функція (визначення спільного, такого, що об'єднує окремі явища);

– систематизуюча функція (координування окремих явищ у детермінаційні системи);

– смисловизначальна функція (орієнтування у встановленні причиново-наслідкових зв'язків);

– цілевизначальна функція (співвідношення з ідеальним, абсолютним);

– консервуюча функція (збереження досвіду, його «кодування»);

– комунікаційна функція (забезпечення спільної комунікативної основи у спілкуванні людей, націй, соціокультурних формацій);

– коригуюча функція (імперативний вплив на життя людини і соціуму, їх нормативізація, певна модуляція [29].

Що стосується об'єктів спрямування ціннісних орієнтацій особистості, то тут вони поділяються на такі, що спрямовані: на конкретну людину; на конкретну групу людей; на тип людей; на людину як таку. Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими та прийнятими особистістю цінностями й нормами соціуму. З погляду В. Алексєєвої, ціннісні орієнтації є формою включення суспільних цінностей у механізм діяльності і поведінки особистості. За її словами, система ціннісних орієнтації – це «основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людей» [1, с. 19]. Як справедливо зауважує К. Роджерс, потреби можуть задовольнятися лише тими шляхами, що сумісні із системою цінностей особистості і концепцією «Я» [51]. Одночасно з цим система ціннісних орієнтації особистості, будучи відображенням цінностей соціального середовища, сама може впливати на групові норми і цінності. Індивідуальні ціннісні орієнтації окремих членів групи взаємодіють, а через міжособистісні взаємини впливають на колективні.

Але, якщо в цінності головне – спрямованість на соціальний прогрес і розвиток людини відповідно до її призначення (покликання), то вона не може бути негативною за своїм призначенням, а відповідно й ціннісні орієнтації є виключно позитивними утвореннями. Інша справа – особистісні орієнтації. Вони можуть бути і позитивними, і негативними. Особистісні орієнтації включають у себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю або громадською думкою. Проблема співвідношення ціннісних і особистісних орієнтацій – це своєрідна межа психологічного та етичного, межа власне особистісного і призначення людини в світі. Якщо до особистісних орієнтацій людини відносяться як до цілісної

системи з етичної точки зору, то ця система включає орієнтації як на чесноти, так і на вади [7].

Здійснений аналіз сутнісних характеристик досліджуваної категорії дає підстави стверджувати, що процес формування ціннісних орієнтацій здобувача освіти в цілому детермінований загальними закономірностями становлення його особистості: через пізнання, почуття – до усвідомлення, а потім – до дії, саме такою є логіка даного процесу.

Список використаних джерел:

1. Алексєєва В. В. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць* Херсонського державного університету. Педагогічні науки. 2016. Вип. 69 (3). С. 17–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2016_69(3) (дата звернення: 11.10.2023).
2. Андрущенко В. П. Ціннісний дискурс в освіті. *Вища освіта України*. № 1. 2008. С. 5–8.
3. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление. Москва: Прогресс, 1988. 328 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: В 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: В 2-х кн. Кн.2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 344 с.
6. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
7. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 202 с.
8. Бех І. Д., Павелків Р. В. Ціннісна система як критерій особистісного виміру. *Українська психологія: сучасний потенціал*. Матеріали Четвертих Костюківських читань. Київ: Вид. Док-К, 1996. Т. 1. С. 68–76.
9. Блюмкин В. А. Этика и жизнь. Киев: Наукова думка, 1987. 111 с.
10. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
11. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 49–57.
12. Бургин М. С., Кузнецов В. М. Аксиологические аспекты научных теорий. Київ: Наукова думка, 1991. 383 с.
13. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання*: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської; АПН України. Київ: Освіта, 1997. С. 27–31.
14. Василенко В. А. Ценности и ценностные отношения. *Проблемы ценности в философии.* Москва: Изд. МГУ, 1966. С. 45–59.

15. Василюк А. В. Педагогічний словник-лексикон: англ.-укр., укр.-англ. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя., 2004. 154 с.

16. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2006. Т. 8. Вип. 6. С.134–147.

17. Великий тлумачний словник української мови / Упорядник Т. В. Ковальова. Харків: «Фоліо», 2005. 768 с.

18. Виховання зростаючої особистості: ціннісний вимір: колективна монографія / за ред. О. М. Коберника. Умань: Візаві, 2019. 222 с.

19. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник. 3-є вид., доопр. і доп. Київ: Знання, 2008. 568 с.

20. Головатий Н. Ф. Социология молодежи. Київ: МАУП, 1999. 224 с.

21. Гусак П. М., Гусак Л. Є., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст: навч. посіб. для вищих пед. навч. закладів. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.

22. Деркач В. Л. Що таке цінність? (досвід критичного аналізу). *Політологічний вісник.* 2018. № 46. С. 25–37.

23. Долинська Л. В., Максимчук Н. П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.

24. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

25. Етика / за ред. В. О. Лозового. Київ: Юрінкон ІНТЕР, 2004. 224 с.

26. Завгородня О. В. Личностные ценности и методы их исследования. Київ: ІВЦ Госкомстату Украины, 2006. 50 с.

27. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія.* 1997. № 1. С. 118–123.

28. Кавалєров А. Ціннісні орієнтації та їх класифікація. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2000. № № 1–2. С. 33–36.

29. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.

30. Кант И. Лекции по этике. Москва: Республика, 2000. 431 с.

31. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Рад. школа*. 1991. № 5. С. 33–40.

32. Клочек Л. В. Західні психологічні теорії цінності. Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної інтернетконференції *«Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку».* Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 208–212.

33. Клочек Л. В. Наукові підходи до інтерпретації цінностей у психології XX століття. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент:* збірник наукових праць. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2015. Вип. 18 С. 134–142.

34. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта*. 2008. № 4–5. С. 28–33.

35. Кононко О. Л. Ціннісне ставлення як вияв активності особистості. *Грінченківські читання-96: Освіта. Гуманізація. Вчитель:* Матеріали наук.-метод. конф. Київ, 1996. С. 80–81.

36. Кремень В. Г. Інноваційні аспекти освітньої діяльності. *Теорія і практика управління соціальними системами.* Харків: НТУ «ХПІ», 2013. № 1. С. 7–13.

37. Лазарук, А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 19–37.

38. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 342 с.

39. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Київ: ООО «КММ», 2006. 240 с.

40. Малахов В. А. Етика: 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: Либідь, 2010. 384 с.

41. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / под. общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука / пер. с англ. Київ: Науковий світ, 1999. 425 с.

42. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Випуск 213. Том 225. 2013. С. 27–30.

43. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш та ін. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.

44. Норов О. Гуманістичні ціннісні орієнтації. *Рідна школа*. 1997. № 11. С. 25–27.

45. Носенко Э. Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном етапе розвития общества (Психологический аспект). Днепропетровск: Изд-во «Навчальна книга», 1999. 168 с.

46. Основи соціальної психології: навчальний посібник / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. / за ред. М. М. Слюсаревського. Київ: Міленіум, 2008. 536 с.

47. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення: монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

48. Психологічна енциклопедія / упорядник Степанов О. М. Київ: «Академвидав». 2006. 272 с.

49. Психологія особистості: Словник-довідник / за редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.

50. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. 321 с.

51. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. Москва: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1998. 480 с.

52. Ручка А. О. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності. *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н. Костенко. Київ: МАУП, 2012. С. 91–123.

53. Савченко О. Я. Цілі і цінності реформування сучасної школи. *Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні* Київ: ІЗМН, 1997. С. 238−240.

54. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія.* 1997. № 1. С. 105–111.

55. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

56. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голов. ред.) та ін. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

57. Філософія і методологія пізнання: підручник / Обухів В. Л., Солонін Ю. Н., Сальников В. П., Василькова В. В. Донецьк: «Університет», 2003. 560 с.

58. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.

59. Фромм Э. Человек для себя / пер. с англ. Минск: «Коллегиум», 1992. 312 с.

60. Хомич Л. Аксіологічні основи формування вчителя для майбутнього. *Edukacja dla przyszłości w świetle wyzwań XXI wieku*. 2017. С. 366–378.

61. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 208 с.

62. Цінності, соціальні цінності, ціннісні орієнтації: діагностичні методики / Південно-український держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського (Одеса) / Р. В. Костенко (уклад.). Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. 64 с.

63. Цінності освіти і виховання / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Освіта, 1997. 285 с.

64. Цибуленко С. В. Використання методики Шварца для вивчення цінностей особистості. *Наукове пізнання: методологія та технологія.* 2014. С. 45–57.

65. Rokeach M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973. 438 p.

1.2. Сучасні методологічні підходи до виховання в здобувачів освіти гуманістичних цінностей

Виконання будь-якого дослідження ґрунтується на методології – сукупності методів, способів, прийомів і їхній певній послідовності, що прийняті при опрацюванні наукового дослідження. «Існує безперечна істина: наукове дослідження лише тоді матиме повне наукове і (або) практичне значення, коли воно ґрунтуватиметься на досконалій методології (методологія – від грец. methodos – шлях пізнання + logos – вчення)» – визначає В. Андрійчук [1, с. 87].

Філософський енциклопедичний словник витлумачує поняття методологія як: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та

процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо; 2) галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання та практичної діяльності. Осмислюючи теоретичний та соціокультурний досвід, методологія розробляє загальні принципи створення нових пізнавальних засобів [34, с. 374]. У цьому ж словнику зазначається, що методологія науки – один з основних розділів методології; складна і структурована самостійна теоретична дисципліна, яка вивчає весь комплекс явищ, що відносяться до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення та функціювання [34, с. 374].

Роль методології в сучасній науці полягає у вивченні передумов, змісту, рушійних сил і закономірностей найбільш ефективного упровадження наукового знання, в організації і критичній оцінці пізнавальної та предметно-перетворювальної діяльності. За означенням фундатора й методолога української педагогічної науки С. Гончаренка, «методологія означає вчення про наукові методи пізнання: сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці: галузь знання, яка визначає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і перетворювальної діяльності. За своєю суттю, це – базова основа пізнання і перетворювальної діяльності» [5, с. 66]

У Соціолого-педагогічному словнику за редакцією В. Радула визначено методологію як систему найбільш загальних принципів, положень і методів, що становлять основу для певної науки, а також сукупність прийомів дослідження, які застосовуються в певній науці; наука про метод наукового пізнання й перетворення світу [29, с. 137].

В. Фещенко стверджує, що виділяються два значення сутності методології: по-перше, це сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, які досліджуються у будь-якій науці; по-друге, область знання, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності [33, с. 6]. Подібну думку висловлює й В. Зацерковний: «Методологія науки –

це система методологічних і методичних принципів і прийомів, операцій і форм побудови наукового знання» [11, с. 72].

Отже, методологія науки – це засноване на загальнофілософських принципах і законах філософське вчення про принципи, методи і норми ефективної пізнавальної діяльності, що визначає структурну організацію, функції і форми наукового знання

Успішність та досягнення істинного знання в дослідницькій діяльності можливе за умови правильного підбору і застосування засобів (принципів, способів здійснення пізнавальних дій, прийомів і правил впливу на об'єкт дослідження тощо) та методів наукового пізнання. Отримання максимально об’єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища уможливлює саме методологія. Вона ж визначає стратегію пізнавальної і практичної діяльності у наукових дослідженнях.

Вивчення і аналіз методів, засобів, прийомів, застосування яких дозволяє отримувати нові знання в науці як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях є головною метою методології науки. Узагальнено методологію можна визначити як схему (алгоритм) або план вирішення поставлених завдань наукового дослідження. Спираємося на визначення В. Андрійчука, де «методологія наукового дослідження – це сукупність методів, принципів та прийомів, що використовуються дослідником для пізнання предмета дослідження за їх певного співвідношення і субординації» [1, с. 88]. Автор стверджує, що методологію наукового дослідження можуть репрезентувати ті методи, принципи та прийоми пізнання, які вже створені наукою й набули практичного використання в пізнавальній діяльності різних сфер об’єктивної реальності [там само].

Розглядаючи методологію як вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; наука про головні підходи, принципи побудови, форми і способи пізнання та зміни навколишнього світу. Н. Тверезовська та В. Сидоренко виділяють три види методології:

1) часткову – сукупність методів у кожній конкретній науці;
2) загальну – сукупність більш загальних методів;
3) філософську – систему діалектичних методів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через часткову методологію [31, с. 103].

Таку ж класифікацію (але в іншому порядку, яка характерна більшості досліджень) подають Є. Шишкіна та О. Носирєв:

1) філософську або фундаментальну (система методів, які є найзагальнішими і охоплюють все поле наукового пізнання, конкретизуючись через загальнонаукову і конкретнонаукову методологію);

2) загальнонаукову (використовується в переважній більшості наук і базується на загальнонаукових принципах дослідження: історичному, логічному, системному і так далі);

3) конкретнонаукову (сукупність специфічних методів кожної конкретної науки, які є базою для вирішення дослідницької проблеми) [38].

Загалом, «методологія вивчає типи і рівні педагогічних досліджень у їхніх взаємозв'язках, співвідношення якісних і кількісних характеристик під час опису процесу навчання й виховання, професійної, спеціальної, морально-психологічної і психологічної підготовки, а також розглядає питання прогнозування шляхів розвитку педагогіки. Важливою функцією методології педагогіки є розвиток її категорій, понять і термінів» – зазначає В. Ортинський [24].

В. Зацерковний виділяє такі функції методології: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; направляє, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки у вигляді нових понять, категорій, законів, гіпотез, ідей, теорій; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання; організує використання нових знань у практичній діяльності [11, с. 72].

Для педагогічних досліджень методологія є визначальною, оскільки в ній виявляється наукова цілісність, системність, ефективність, практична спрямованість такого дослідження [5, с. 7–9].

Методологія педагогіки, – за визначенням В. Радула, – «похідна від загальної методології науки та вивчення тенденцій суспільного розвитку система знань про фундаментальні положення педагогічної теорії, про принципи і підходи до розгляду педагогічних явищ та методи їхнього дослідження, а також – про способи впровадження

здобутих знань у практику виховання, навчання та освіти» [29, с. 201–202].

Педагогічна наука сьогодні часто в основі має дослідження різних галузей знань, збагачується якісно та кількісно, відбувається постійне розширення її предмету, тому виникає необхідність методологічного осмислення кожного важливого явища, аби це зростання було свідомим і керованим. В. Ортинський зазначає, що у структурі методології педагогіки (як і загалом у педагогіці) виокремлюють чотири рівні: філософський, загально-науковий, конкретно-науковий і технологічний [24].

Різні підходи до визначення поняття «методологія» визначають сутність її основних складників: метод, принцип, прийом.

За визначенням, яке подане у Філософському енциклопедичному словнику, «Метод (від грецьк. *μέθοδος* – шлях дослідження, теорія, вчення) – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціювання її об'єктів» [34, с. 373].

Водночас, інше трактування подається у Сучасному тлумачному словнику української мови, де поняття «метод» це: 1) спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя, підхід до вивчення життя і його відображення; 2) прийом або система прийомів, що застосовуються в певній галузі діяльності (наука, виробництво тощо) [30, с. 473].

Спираємося на визначення, подане В. Радулом: «Метод – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи здобуття нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та діяльності, усвідомлення специфіки предметної сфери та законів функціонування її об'єктів. Метод підкреслює напрями ефективної діяльності, що веде до реалізації поставленої мети, спрямовує регулятивні та нормативні установки пізнавального процесу. Метод містить у собі стандартні, однозначні правила, які забезпечують надійність та вірогідність здобутих знань» [29, с. 195].

Методи дослідження – це інструменти, за допомогою яких вирішують ті чи інші проблеми, відкривають закономірні зв'язки досліджуваних явищ і процесів», – зауважує В. Юринець [39, с. 17]. Характер методів, які застосовуються в науці, обумовлюється багатьма факторами: типом теорії, на основі якої він формується і яка

вибудовується з його допомогою; предметом дослідження; змістом проблеми, що розв'язується; необхідністю взаємодії різних дисциплін в реалізації спільних дослідницьких проектів; специфікою розвитку конкретної наукової дисципліни та ін. [39].

Метод є результатом активності суб'єкта пізнання, за змістом він об'єктивний. У цілому ж науковий метод – це діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного, який тісно пов'язаний з теорією. Призначення методу – посилити пізнавальні можливості людини, направити та упорядкувати процес пізнання [8, с. 208]. Як зазначають З. Курлянд та ін, «сутність застосування методу полягає в тому, що знання, які містяться в ньому, визначають дії дослідника з пізнаваним об'єктом, підказують прийоми підходу до нього, набуття знання, спосіб його вираження і конструювання, організації як матеріалу для опису і вивчення» [26, с. 208]. Є. Шишкіна та О. Насирєв розглядають метод як спосіб спільної діяльності суб'єктів та об'єктів педагогічного процесу, який може використовуватися в одній чи багатьох технологіях. Методика, на думку авторів, є сукупністю дій для отримання локального результату, які не супроводжуються жорстким діагностуванням досягнутої мети [38, с. 19].

Одним із складників методології є прийом, який часто ототожнюють з методом. За твердженням В. Андрійчука, прийом як науковий термін має два значення: 1) як самостійний спосіб пізнання, що відзначається простим алгоритмом, легкістю застосування та не передбачає певних етапів (кроків) практичної реалізації, що якісно різняться між собою; 2) прийом як важлива складова ланка певного методу пізнання, яка в сукупності з іншими його ланками (складниками) надає йому цілісності. Проте навіть відокремлене використання такої ланки дає змогу досягнути поставленої перед науковим дослідженням мети [1, с. 93]. Науковець наголошує, що «коли йдеться про прийом як складник методології науки, то його правомірно використовувати лише у першому своєму значенні, тобто як самостійний спосіб пізнання. У методології наукових досліджень прийом можна використовувати у двох значеннях» [там само].

Основними положеннями, на яких ґрунтується підхід до проблеми, визначається методика отримання емпіричних та наукових фактів, їх аналіз, є *принципи*, що використовуються для розв'язання конкретних теоретичних і практичних завдань. Принципи окреслюють вимоги до побудови знання у систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і випливають певним чином

одне з одного.

У Філософському енциклопедичному словнику поняття «принцип» (від лат. *principium* – начало, основа) витлумачується у двох значеннях: 1) першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності [34, с. 519].

За визначенням В. Черкасова, «принцип – це вихідний пункт теорії, те, що становить основу певної сукупності знань. Принципи створюють суб'єкти пізнання як основу впорядкування знань» [35, с. 310]

Принципи в науці – це вихідні основи, суттєві й неодмінні положення (твердження), яким повинні відповідати певні знання, теорії, гіпотези, концепції, світогляди. Іншими словами, принципи – це ті важливі вимоги, яких потрібно дотримувати в процесі наукового пізнання, завдяки чому досягається певна спрямованість його руху до істини [1, с. 91].

У процесі наукового дослідження необхідно дотримуватися фундаментальних філософських та загальнонаукових принципів: об'єктивності, доказовості, системності, єдності теорії та практики.

В. Юринець виокремлює принципи, на яких ґрунтується методологія наукових досліджень, зокрема:

– принцип єдності теорії і практики, що є взаємообумовленими;

– принцип системності, на підставі якого встановлюється, що кожен досліджуваний об'єкт розглядається як єдине ціле і кожне явище оцінюється у взаємозв'язку з іншими;

– принцип розвитку, що полягає у формуванні наукового знання із відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта дослідження;

– принцип об'єктивності, що потребує врахування всіх факторів, які характеризують досліджувані об'єкти, явища і процеси;

– принцип декомпозиції, який ґрунтується на поділі системи на частини, виділенні окремих комплексів робіт для створення умов ефективного аналізу та проектування досліджуваних об'єктів, явищ і процесів;

– принцип абстрагування, який полягає у виділенні істотних та упущенні несуттєвих проявів властивостей досліджуваних явищ і процесів [39, с. 14].

Забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об’єкта й такі методологічні принципи: принцип цілісності, за яким досліджуваний об’єкт виступає як дещо розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип примату цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому і її меті; принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому; принцип структурності, який визначає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватися й удосконалюватися відповідно до змін зовнішнього середовища та ін. [1, с. 210].

Основними принципами виховання національних та європейських цінностей є:

– *гуманістичний принцип*, що полягає у визнанні людини найвищою цінністю, розумінні дитини, доброзичливому ставленні до неї, довірі, прийнятті дитини такою, якою вона є, зміні її поведінки через позитив;

– *індивідуальний принцип* утверджує унікальність і неповторність кожної дитини, визначає її інтереси, потреби у житті;

– *альтруїстичний принцип* виявляється у безкорисливій любові і турботі про іншу людину;

– *принцип неперервності*, який характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини;

– *принцип цілісності* за яким консолідує зусилля усіх суб’єктів виховання в одну систему;

– *принцип наступності*, що забезпечує передачу із покоління в покоління досвіду засвоєння гуманістичних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості;

– *принцип культуровідповідності* за яким здійснюється виховання гуманістичних цінностей відповідно до культурних умов суспільства;

– *принцип природовідповідності*, тобто виховання дітей з урахуванням їх індивідуальних особливостей, темпераменту, якостей, нахилів, здібностей, вікових особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій тощо;

– *принцип педагогічної компетентності*, що полягає у доцільному використанні педагогічних форм, методів, доборів змісту, педагогічній тактовності;

– *принцип стимулювання* визначається вірою у сили і здібності дитини, її здатність досягти високих результатів, заохочення до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення;

– *принцип життєвої творчої самодіяльності* передбачає становлення особистості учня як творця свого життя, який здатен приймати особисті рішення, і нести за них відповідальність, повноцінно жити й активно діяти, постійно самовдосконалюватися, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни;

– *принцип оздоровчої спрямованості* визначає здоров'язбережувальні компетентності як основи формування в учнів закладів освіти відповідального ставлення до власного здоров'я;

– *соціально-педагогічне партнерство* як оптимізація спільної діяльності на основі діалогової взаємодії і узгодженої співпраці між різними соціальними інститутами у соціальному захисті, супроводі, соціально-педагогічній підтримці вразливих категорій сімей та дітей, інших цільових груп; координація дій педагогічних, виробничих колективів, сім'ї, громадськості з питань навчання і виховання дітей, підтримки формальної, неформальної та інформальної видів освіти, а також різних форм освіти: інституційної (очна, заочна, дистанційна, мережева) та індивідуальної (екстернатна, сімейна, педагогічний патронаж, на робочому місці);

– *міжсекторальна взаємодія* розкривається як регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і владних структур у побудові загальнонаціональної системи виховання, реагуванні на глобалізаційні виклики, подоланні складних соціально-педагогічних явищ; як спільне здійснення соціально важливих програм; підтримка кращих соціально-педагогічних ініціатив; як участь громадськості у формуванні та реалізації державної сімейної та молодіжної політики [27].

Методологія науково-педагогічного дослідження може бути представлена різними методологічними підходами, які визначають провідні принципи організації освітньо-виховного процесу і діяльність його учасників» [15, с.7].

Термін «підхід» є полісемічним і може розглядатися як: сукупність принципів, які визначають загальну мету і стратегію відповідної діяльності; комплекс парадигматичних, синтагматичних і

прагматичних структур і механізмів у пізнанні, практиці, що характеризує конкуруючі між собою стратегії та програми в науці, політиці чи організації життєдіяльності людини; світоглядна категорія, що відображає соціальні установки суб'єктів навчання як носіїв суспільної свідомості; глобальна й системна організація та самоорганізація освітнього процесу, і як принципова методологічна орієнтація дослідження [22, с. 48].

У широкому розумінні методологічний підхід – це система принципів та методів пізнання як філософських, так і конкретно наукових, які ґрунтуються на певних теоретичних положеннях, концепціях, парадигмах. Важливою особливістю методологічного підходу є спрямованість на отримання результату, що може мати практичне застосування. Для дослідження будь-якого об'єкту можна використати декілька методологічних підходів залежно від цілей і завдань, доступності методів і методик [19]. Значення дослідницьких підходів розкриває О. Крушельницька, яка стверджує, що дослідницький підхід може виступати в двох значеннях. У першому значенні підхід розглядається як деякий вихідний принцип, вихідна позиція, основне положення або переконання дослідника. У другому – розглядається як напрямок вивчення предмета дослідження. Підходи цього роду мають загальнонаукове значення, можуть застосовуватися до досліджень в будь-якій науці [17, с. 58].

Вбачаємо необхідним обґрунтувати сучасні методологічні підходи в контексті дослідження проблеми виховання в здобувачів освіти національних і європейських цінностей. З огляду на можливість реалізації завдань нашого дослідження, виокремлюємо *методологічні підходи* до виховання в здобувачів освіти національних і європейських цінностей: *аксіологічний, системний, особистісно-орієнтований, культурологічний, компетентнісний, технологічний, середовищний та екологічний.* Розкриємо їх більш повно.

Одним із ключових підходів у вихованні базових цінностей є *аксіологічний підхід, який* у взаємозв'язку з особистісно орієнтованим методологічним підходом відіграє важливу роль у практичному і теоретичному осягненні особистістю моральних цінностей та усвідомленню їх можливостей у задоволенні моральних і духовних потреб.

Аксіологія (від грец. αξια – ціннісний, λογοζ – слово, вчення) – у філософії розглядається як вчення «про моральні, етичні, культурні

цінності як смислоутворювальні основи буття людини, що визначають мотивацію її життя, діяльності, учинків» [34, с. 29]. Категорія «цінність» є центральною в аксіології. Ціннісні орієнтації визначають змістовне наповнення спрямованості особистості, є базисом її ставлення до життя, людей, навколишнього середовища, держави, праці, мистецтва тощо, складають мотиваційну основу життєвої активності.

Основоположниками аксіологічного підходу в педагогічній науці стали К. Ушинський, І. Бех, І. Зязюн, С. Гессен, В. Кремень, В. Сухомлинський та ін., які визначали такий підхід як філософсько-педагогічну стратегію, що дає змогу реалізовувати життєві аксіологічні орієнтації в системі освіти, формувати знання про особистісні, загальнолюдські, педагогічні та професійні цінності, спонукала особистість до їх реалізації.

У гуманістичній педагогіці аксіологічний підхід визначає людину як найвищу цінність. Адже, розвиток особистості базується на загальних закономірностях розвитку, основою яких є надбання особистістю кількісних і якісних змін. Причому розвиток набуває вищої міри – духовності, коли «основними мотиваційно-смисловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. Це рівень найбільш зрілої і відповідальної (перед собою та ін.) особистості, здатної не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, а й творити його» [20, с. 174].

Згідно аксіологічного підходу моральні цінності не можуть існувати поза людиною і без людини, а виступають результатом її життєдіяльності, духовно-моральним надбанням. Рефлексія є неодмінною умовою усвідомлення власного вибору моральних цінностей та права іншого на такий вибір. Моральні цінності не можуть нав’язуватись особистості, оскільки вони є індивідуальними, такими якими їх бачить і розуміє сама особистість, як інтерпретує, виходячи з власного життєвого і морального досвіду, яким чином визначає життєві пріоритети.

Виховання здобувачів освіти не може здійснюватися спонтанно, а потребує врахування викликів часу та потреб самої особистості у цьому контексті.

Базовим напрямом методології численних наукових досліджень є *системний підхід* – напрям розробки і застосування загальнонаукової методології, основу якого становлять дослідження об’єктів як систем, як цілісної сукупності взаємопов’язаних і

взаємодіючих елементів, завдяки яким підвищується ефективність їх функціонування.

Одним із перших засновників системного підходу у методології став біолог і філософ Людвіг фон Берталанфі у 30-тих роках XX століття, який, досліджуючи відкриті системи у розв'язанні проблем біології і генетики, зробив висновок, що методологія системного підходу є більш широкою і може бути використана у різних галузях знань. Науковцем були виділені три напрями системних досліджень: наука про системи, системна технологія, системна філософія. Проведені науковцем дослідження дозволили виділити й розробити теорію загальних систем, яка претендувала на роль метатеорії, що склала методологічну основу (базу) дослідження для всіх наук [40].

Теоретичні засади застосування системного підходу досліджували В. Биков, С. Важинський, С. Гончаренко, Ю. Завалевський, В. Ковальчук, В. Кравцов, О. Крушельницька, О. Кустовська, В. Кушнір, А. Лігоцький, О. Трифонова, Т. Щербак та ін.

Як зазначає Ю. Шабанова, «системний підхід (англ. *Systems thinking* – системне мислення) – це напрям методології досліджень, який полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей, що встановлюють зв'язок між системними параметрами» [37, с. 30].

Системний підхід, за визначенням В. Радула «напрям у спеціальній методології науки, завданням якого є розробка методів дослідження і конструювання складних за організацією об'єктів як систем. Системний підхід у педагогіці спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення у них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину» [29, с. 343]. На переконання С. Гончаренка, системний підхід – це методологічний напрям у науці, завданням якого є розроблення методів дослідження та конструювання систем складних за організацією об'єктів [6].

Системний підхід дає змогу здійснити поділ складних явищ дійсності на частини або елементи, визначити способи організації окремих частин (елементів) системи в єдине ціле, взаємопідпорядкувати елементи системи і їх взаємодію. Він реалізує на практиці принцип цілісного розгляду явищ у взаємозв'язку. Його

мета і завдання полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення [19, с. 55].

Наукова цінність системного підходу, – на думку Ю. Завалевського, загалом визначається його значенням як єдиного принципу, що відображає світоглядний рівень дослідження; як універсального методу пізнання; як технології дослідження, що протистоїть стихійності, суб'єктивізму, створює умови для послідовності і стабільності наукових пошуків [10, с. 89].

О. Трифонова зауважує, що основою реалізації системного підходу є принципи діалектики, які дозволяють розглядати й моделювати об'єкти та явища у вигляді систем. В основу загальнонаукових методологічних принципів системного підходу покладена система, яка складається з елементів, між якими існують відношення та зв'язки. Він орієнтується на розкриття цілісності навчального процесу та виявлення різноманітних типів зв'язків між його елементами [32, с. 105].

Про нерозривний зв'язок розвитку системного підходу з діалектикою наголошує О. Кустовська, яка стверджує, що втілені у системному підході принципи дослідження цілісного (сходження від абстрактного до конкретного; єдності аналізу та синтезу; логічного й історичного; виявлення в об'єкті різноякісних зв'язків та їх взаємодії; синтезу структурно-функціональних уявлень про об'єкт тощо) є найважливішими компонентами діалектичної методології наукового пізнання. Однак діалектика і системний підхід, – на думку автора, – утворюють різні рівні методології, субординація між якими виражається в послідовній конкретизації принципів діалектики [18, с. 8].

До нормативних вимог системного підходу відносять: розкриття механізмів, які формують цілісність об'єкта, закономірностей його відтворення і розвитку; виявлення характеру взаємозв'язків, ролі елементів в системі і утворенні її інтегративних якостей; встановлення залежності поведінки системи в цілому від її елементів і структури; аналіз процесу взаємодії системи і середовища; вивчення множинних проявів властивостей системи за допомогою різноманітних методів дослідження і зведення отриманих знань в єдину, узагальнену теоретичну картину (модель).

Отже, системний підхід в науці, з одного боку, об'єднує знання про системи, виробляючи якесь інтегративне уявлення про них, з іншого боку, його фундаментальна роль полягає в систематизації всіх наукових знань в певну цілісність, крізь призму якої світ бачиться системно.

О. Кустовська, узагальнюючи наукову спадщину та сучасні думки щодо системного підходу, зробила висновок, що цей методологічний підхід є найбільш універсальним та продуктивним засобом пізнання еволюції, закономірностей становлення та розвитку будь-якої системи. Зокрема, вчена стверджує, що:

– вихідним пунктом усякого системного дослідження є уявлення про цілісність системи, відповідно до чого система є такою цілісністю, яка протистоїть своєму оточенню – середовищу. Розчленування системи призводить до виокремлення її елементів, властивості і функції яких визначаються їх місцем у межах цілого;

– цілісність як властивість системи конкретизується через поняття зв'язку;

– сукупність зв'язків та їх типологічна характеристика зумовлюють появу понять структури і організації системи;

– поняття структури приводить до появи поняття рівнів системи, їх ієрархії та характеру взаємопідпорядкованості;

– джерело перетворення системи або її функції лежить у самій системі [18].

З позиції філософського вчення, системний підхід уможливлює формування системного погляду на навколишнє середовище на засадах цілісності й чіткої організованості об'єкта, який досліджується, з урахуванням динамічності та активності.

У педагогіці застосування системного підходу спрямовується на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, вираження в них різноманітних типів зв'язків, сприяє їх об'єднанню в цілісний теоретичний об'єкт.

У контексті виховання в учнів та студентів суспільно-державних та європейських цінностей системний підхід розглядає цінності з точки зору складного об'єкта (системи), що не вичерпується особливостями складових системи, а пов'язаний передусім із характером взаємодії між елементами, а тому відображає взаємозв'язок і взаємозалежність явищ і процесів навколишнього середовища. Системний підхід використовується з позиції інтегративності цього підходу, оскільки «інтегративність як

цілісність зближує і пов’язує окремі частини, елементи і функції різних систем за допомогою єдиної освітньої ситуації» [10, с. 97].

Інтегративність полягає у вихованні гуманістичних цінностей особистості за окремими аспектами при дотриманні при цьому послідовності етапів залежно від рівня підготовки, у процесі інтеграційного поєднання різних виховних систем за допомогою освітньої ситуації.

Згідно з системним підходом виховання гуманістичних цінностей зростаючої особистості досліджується як цілісна система, компонентами якої є мета, зміст, технології, методи, засоби, форми і результати навчання. Причому результатам притаманні внутрішні зв’язки, відповідно до яких виникає нова якість, не властива окремим елементам. Якщо змінюється один чи кілька компонентів, то це має вплив на характер усієї системи.

Для виховання національних і європейських цінностей системний підхід доцільно використовувати з урахуванням різноманітних видів й форм їхньої діяльності, об’єктів, засобів та результатів. За такої умови якість і ефективність системи виховання забезпечує успішне виконання кожного виду діяльності та злагоджену роботу всіх складників.

Особистісно орієнтований методологічний підхід спирається на синтез встановлених психологічною та педагогічною наукою закономірності функціонування та розвитку особистості здобувача освіти та розкриває особливості формування в нього системи цінностей, особистісні трансформації, пов’язані з їх визначенням і вибором.

На основі узагальненого аналізу психолого-педагогічної літератури маємо змогу охарактеризувати особистісно орієнтований підхід як такий, що:

– *вирізняється за сутністю*: доцільна організація навколишнього середовища, як сукупність умов, максимально сприятливих для розвитку особистості у ціннісній для нього діяльності (Т. Алєксєєнко, І. Бех, Т. Волковська, О. Киричук, Л. Овчаренко);

– *має такі ознаки:* визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожного здобувача освіти, його розвитку перш за все як індивіда, наділеного своїм неповторним суб’єктним досвідом (досвід життєдіяльності, який отримує він в конкретних умовах сім’ї, соціокультурного оточення, у процесі сприйняття і розуміння ним

світу людей і речей (Т. Алєксєєнко, Ю. Васькова));

– *передбачає:* ставлення до вихованця як до особистості, суб'єкта життєдіяльності, частки природи, культури і соціуму, носія душевно-духовного життя. Особистісна орієнтація спрямована на: зміни спрямування з культури корисності на культуру гідності, котра визначає пріоритет моральних цінностей, спонукає здобувача освіти гармонізувати з навколишнім світом через свою причетність до нього; відмову від селекції особистостей на користь вироблення оптимістичної гіпотези розвитку кожної особистості; реалізація інтегрованого підходу до розвитку, виховання, навчання вихованця, формування в нього цілісної наукової картини світу; впровадження принципу активності, сприйняття вихованця активним суб'єктом життєдіяльності, визнання його права на вільний вибір та ін. (О. Кононко);

– *забезпечує* реалізацію принципу «на рівних», олюднює взаємини «педагога-вихованець» і відповідає таким правилам-вимогам, як-от: формування почуття єдності з іншим, побудови «психологічної зони» доброзичливості, сприйняття й прохання допомоги (В. Білоусова);

– *результатом має:* особистість, котра саморозвивається й саморегулюється, володіє глибокими усвідомленнями, знаннями, є суб'єктом свого знання, а потім – суб'єктом, хазяїном власного життя, «сам собі режисер» (М. Кузнєцов).

Фундаментальніше зазначений феномен вивчено у межах наукової школи І. Беха, котрий розглядає особистісно орієнтований підхід у вихованні як такий, що вбачає своєю метою формування і розвиток у дитини особистісних цінностей, які завдяки своїми сутнісним показникам спроможні виконувати функцію вищого критерію для організації індивіда у світі й опори для особистісного самовизначення. Вчений уважає: лише особистісному вихованню під силу досягнення особистісно-розвивальної мети, оскільки воно спрямоване на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на його вільне й відповідальне самовираження, що, загалом, неможливо без поважного, добродійного ставлення до здобувача освіти з боку значущих для нього дорослих. І, нарешті, особистісно орієнтоване виховання дає змогу вихованцеві краще функціонувати як особистості. Такий ефект є наслідком того, що і вихователь, і вихованець працюють у єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, що запобігає психічному напруженню (як результату переживання

небезпеки від неделікатного вторгнення дорослого в особистісний світ вихованця), одразу відкриває нові можливості для емоційних вражень, спілкування та вільної поведінки [3, с. 12].

Особистісно орієнтований підхід забезпечує право особистості на вільний вибір тих чи інших духовно-моральних цінностей, вироблення власної ціннісної позиції, та можливість у достойній для неї практичного втілення, долаючи дисгармонію у різноманітних життєвих ситуаціях та стверджуючись у моральному досвіді, поведінці, спілкуванні, діяльності. Особистісно орієнтований підхід дозволяє зосередити увагу педагога на особистості дитини, її власному моральному досвіді, внутрішньому світі, що сприяє розкриттю творчого потенціалу вихованців, їхніх кращих моральних якостей, утверджує свободу морального вибору, а також протистоїть усередненню чи нівелюванню особистості.

Вибір у межах особистісно орієнтованого виховання гуманної поведінкової тактики сприяє створенню єдиного емоційно-чуттєвого діапазону вихователя і вихованця як умови самотворення і набуття власної відповідальної свободи дитиною.

Особистісно орієнтований підхід не обмежується лише виховними впливами на здобувача освіти, а будується на міжособистісній комунікації (діалогові) вихователя і вихованця і передбачає відповідність моральних завдань, які стоять перед вихованцем з його віковими особливостями, морального і життєвого досвіду у з'ясуванні для себе смислу життя і найважливіших цінностей.

Разом із аксіологічним, системним та особистісно орієнтованим підходами у вихованні національних і європейських цінностей доцільно використовувати *культурологічний підхід*, який сучасними вітчизняними науковцями (Т. Андронова, І. Бех, І. Зязюн, І. Ісаєва, І. Колмогорова та ін.) розглядається із позиції реалізації принципів культуровідповідності та культуротворчості.

Зокрема, як сукупність теоретико-методологічних положень і організаційно-педагогічних заходів, спрямованих на створення умов по освоєнню й трансляції цінностей і технологій, що забезпечують творчу самореалізацію особистості розглядає культурологічний підхід І. Ісаєв [13, с. 143].

Із позиції тісної взаємодії культури й освіти вивчає культурологічний підхід Т. Іванова, визначаючи його як «тісний зв'язок культури, досвіду людства і виховання» [12, с. 40].

У центрі культурологічного підходу – особистість з вільним вибором, яка самостійно обирає своє місце в загальній культурі. Таку позицію висловлює М. Бастун, резюмуючи визначення культурологічного підходу, де «людина розглядається як вільна особа, котра через буття в культурі самовизначається як особистість» [2, с. 22].

На переконання Т. Іванової, культурологічний підхід «ґрунтується на унікальності кожного суб'єкта освітнього процесу, на забезпеченні умов його розвитку в контексті індивідуалізованого підходу в особистісно розвивальній системі виховання, що забезпечує соціокультурний саморозвиток особистості» [40]. Розділяємо позицію І. Ісаєва, який зазначає, що «культурологічний підхід слід розуміти як сукупність теоретико-методологічних положень, спрямованих на створення умов для засвоєння та трансляції цінностей і технологій, що забезпечать самореалізацію особистості школяра» [13, с. 146].

З огляду виховання національних і європейських цінностей культурологічний підхід розглядаємо як комплекс теоретико-методологічних положень та організаційно-педагогічних заходів, спрямованих на поетапне оволодіння здобувачами освіти культурними цінностями в умовах особистісно-орієнтованого середовища, формування зростаючої особистості як суб'єкта з високим рівнем сформованості гуманістичних цінностей.

Очевидно, що культурологічний підхід ґрунтується на взаємозв'язку і взаємодії культури і освіти, адже освіту вважають частиною культури і формою її вияву, культуровідповідною системою і культуротворчим процесом, в якому здійснюється цілісне перетворення та розвиток особистості. Сьогодні теорія і практика освіти орієнтована на формування висококультурної особистості, яка є носієм загальної та індивідуально-особистісної культури в їхній єдності й гармонії, і передбачає об'єктивний зв'язок людини з культурою як системою цінностей.

Аналіз досліджень щодо визначення культурологічного підходу виявляє, що джерелом усіх культурних процесів є людина, яка є суб'єктом по відношенню до культури і освіти. «Людина містить в собі частину культури. Вона не тільки розвивається на основі освоєної нею культури, але і вносить у неї щось принципово нове, тобто людина стає творцем нових елементів культури. Тому, освоєння культури як системи цінностей є розвитком самої людини, становленням її як творчої особистості і суб'єкта культури» [21].

Розвиток «людини як людини» відбувається саме в культурному просторі у процесі предметної діяльності.

Частиною загальної культури людства є моральна культура, яка, з одного боку, складається з системи соціальних стосунків, моральних цінностей, норм і способів взаємодії з навколишнім природнім середовищем, з іншого – виявляється у здатності людей усвідомлено користуватися своїми знаннями і уміннями в практичній діяльності, передбачає формування духовно-моральних цінностей особистості.

Упровадження культурологічного підходу у процесі виховання суспільно-державних та європейських цінностей спрямоване на формування особистості, як носія загальної культури для успішної самореалізації у професійній та особистій життєдіяльності, повноцінного існування в довкіллі та світі, а це можливе через усвідомлення приналежності до рідної культури; зв'язок людини з культурою як системою цінностей. Це культуротворчий освітній процес, який здійснюється на основі суб'єкт-суб'єктних відносин, зміст якого формується і вибудовується на базі нової світоглядної домінанти в суспільстві – гуманістичних цінностей.

Одним із визначальних методологічних підходів в освіті та вихованні є *компетентнісний підхід***.**

Відповідно до Рекомендації Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя» (2006 р.), компетентності визначаються як набір знань, навичок та ставлень, що стосуються ситуації. Основні компетентності – це ті, які необхідні всім громадянам для особистої реалізації та розвитку, активного громадянського життя, соціальної єдності та можливості працевлаштування» [28].

У національному освітньому глосарії вищої освіти компетентність / компетентності (Competence, competency / competences, competencies визначаються як інтегральна якість особистості, що є комбінацією знань, розумінь, умінь, цінностей, інших особистих якостей, що описують результати навчання за освітньою / навчальною програмою. Саме компетентності покладені в основу кваліфікації випускника [22].

Перед суспільством постає питання: що необхідно для людини, щоб мати успішне життя у сучасному суспільстві, бути відповідальним та здатним відповідати на нинішні та майбутні виклики? Які нормативні, теоретичні та концептуальні основи для

визначення та вибору обмеженого набору найбільш відповідних компетентностей? Відповіді на ці питання знаходимо у міжнародних документах та дослідженнях науковців. Так, теоретичні основи, обґрунтування визначення та процесу відбору ключових компетентностей та їх зв'язок із соціальним та економічним середовищем стало предметом дослідження міжнародної програми «Визначення та відбір компетентностей: теоретичні й концептуальні засади» (DeSeCo), прийнятої ще у кінці 1997 року. У програмі наголошено на формуванні у людини, насамперед, ключових компетентностей, які мають логічну послідовність: вивчати – шукати – думати – співпрацювати – діяти – адаптуватись [25].

Сучасний стрімкий розвиток науково-технічного прогресу та інформаційних процесів, швидке технологічне оновлення виробництва, практичне застосування у виробничому процесі досягнень науки і техніки вимагає фахівця нового типу – активного, відповідального, такого, що вміє працювати в команді, спроможного швидко адаптуватися до мінливих умов сьогодення, здатного до самонавчання. Сучасна людина повинна прилаштовуватися до ситуації, реагувати на неї, вміти правильно ставити завдання і ефективно виконувати цілі і задачі, вільно володіючи загальнокультурними та життєвими компетентностями.

Основоположною категорію компетентнісного підходу є «компетентність», яка у вітчизняних законодавчих документах трактується як динамічна комбінація не тільки знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, а й цінностей та інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність. У сучасній освіті здебільшого увага зосереджується саме на першій частині даного трактування, але ж не менш важливою для забезпечення компетентнісного підходу в закладах освіті має стати й формування системи цінностей. Тому компетентнісний підхід повинен забезпечувати використання набутих особистістю духовно-моральних цінностей у відповідній практико-орієнтованій поведінці (у системі вчинків), гуманістичному спілкуванні, душевно-продуктивних та емоційних контактах.

Компетентнісний підхід сприє поєднанню та інтегруванню теорії і практики в осягненні дітьми моральних і життєвих цінностей, здатність застосовувати отриманні знання у різних життєвих ситуаціях, використанню сучасних педагогічних технологій.

Наступним методологічним підходом, на якому ґрунтується виховання в здобувачів освіти системи цінностей є *середовищний підхід*, який розкривається у контексті виховного потенціалу освітнього середовища, в особливостях психологічного мікроклімату, полікультурному змісті виховання як співбуття і співдіяльності, міжособистісної взаємодії вихованців і педагогів різних національностей і етносів, вивчення культури різних народів, толерантного ставлення до її носіїв та ґрунтується на комплексі науково-філософських уявлень про те, чим є особистість і середовище та як вони пов'язані між собою.

Створення сприятливого освітнього середовища для всебічного розвитку особистості – основне завдання сучасного закладу освіти. Здобувачі освіти мають прямі опосередковані зв'язки з природним, соціальним, навчальним, ігровим, технологічним і психопедагогічним середовищами. Таким чином розвиток особистості – результат не лише діяльності педагога, а й впливу всіх перелічених середовищ.

У психолого-педагогічній літературі термін «середовище» з'явився в 20-ті роки XX століття, коли достатньо часто використовувалися поняття «педагогіка середовища» (С. Шацький), «суспільне середовище дитини» (П. Блонський), «оточуюче середовище» (А. Макаренко). Вченими того періоду доводилося, що об'єктом впливу педагога повинна бути не сама особистість вихованця, не її риси (якості), а умови, в яких вона існує. До зовнішніх умов вчені відносили середовище, оточення, міжособистісні відносини, діяльність, а до внутрішніх умови – емоційний стан вихованця, його ставлення до самого себе, життєвий досвід, установки.

О. Киричук стверджував, що від того, в яких взаєминах з середовищем знаходиться вихованець, з урахуванням змін, які відбуваються в ньому і в середовищі, залежить динаміка його розвитку, формування якісно нових цінностей. Ставлення вихованця до середовища визначає і його активність у ньому [15, с. 23].

На сьогодні середовищний підхід є одним із визначальних для психолого-педагогічної науки. В дослідженнях психологів середовище визначається як умова, процес і результат творчого саморозвитку особистості, а з точки зору педагогіки – це умова життєдіяльності дитини, формування ставлення до базових цінностей, засвоєння соціального досвіду, розвиток життєво необхідних особистісних якостей, спосіб трансформації зовнішніх відносин у

внутрішню структуру особистості, задоволення потреб суб'єкта.

У контексті соціальної педагогіки поняття «освітнє середовище» розглядається, по-перше, як єдність дій закладів освіти, сім'ї, державних та громадських установ, інформаційно-культурного середовища; по-друге, як сукупність матеріальних вимог у відповідності з педагогічними, ергономічними, санітарно-гігієнічними вимогами до освітнього процесу; по-третє, як різноманітний, різнорівневий світ, який оточує людину, формує її уявлення про цей світ, ставлення до людей, довкілля, навколишньої дійсності [29].

Таким чином, у загальному освітнє середовище – це сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти.

Науковці стверджують, що поняття освітнього середовища можна розглядати з позицій суб'єкта та об'єкта освітнього процесу. Освітнє середовище (з позиції суб'єкта) – це система взаємодій і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні. Із позицій об'єкта освітнє середовище – це сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти.

Об'єднуючи суб'єктивний та об'єктивний погляд на «освітнє середовище», можна стверджувати, що освітнє середовище – це сукупність природних, фізичних та соціальних об'єктів й суб'єктів, які впливають на формування здобувача освіти, на його творчий, професійний та особистісний розвиток, сприяють становленню міжсуб'єктних взаємодій та особистісно орієнтованих педагогічних комунікацій в освітньому процесі, забезпечують умови комфортної життєдіяльності учня або студента в закладі освіти та поза його межами.

У своєму розвитку освітнє середовище проходить три етапи: становлення, функціонування, удосконалювання. Етап становлення характеризується розробкою відповідної концепції й програми розвитку, формуванням необхідної документації, створенням органів управління, визначенням фінансових і матеріальних можливостей, пошуком додаткових джерел фінансування. Другий етап характеризується створенням необхідних умов для плідного функціонування освітнього середовища, залученням до роботи найбільш підготовлених і творчих кадрів, батьків, які розуміють і

підтримують концепцію розвитку цього середовища.

Етапу вдосконалення освітнього середовища відповідає постійний пошук ефективних засобів його розвитку, проведення інноваційної дослідницької роботи, поширення додаткових освітніх послуг відповідно до потреб учасників освітнього процесу. Пропонуються й інші етапи, як от: діагностичний, проєктувальний, організаційний, функціональний, аналітико-результативний (С. Вітвицька).

Таким чином, можна стверджувати, що середовищний підхід ураховує той методологічний контекст, що в результаті взаємодії середовища й особистості постає спосіб її життя, основні риси якого обумовлюються умовами середовища. Він тлумачить середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління (через середовище) процесом формування і розвитку особистості. Прагнення педагогів віднайти шляхи гармонізації відносин, пом'якшення впливу кризових факторів і способи залучення учнів та студентів до соціально значущої спільної діяльності втілюються у педагогізації середовища, інтеграції виховних впливів значущих дорослих і референтних однолітків, посиленні його превентивності.

Превентивна складова виховного середовища закладу освіти забезпечується упорядкуванням сукупності організаційно-педагогічних умов, взаємодія й інтеграція яких забезпечує соціально-правову підтримку розкриття внутрішнього потенціалу, духовного розвитку і самореалізації особистості; сприяє виробленню нею ціннісного ставлення до себе, природи і суспільства; зменшує негативні впливи соціуму на дитину.

Виховання в здобувачів освіти суспільно-державних і європейських цінностей забезпечується й використанням *технологічного підходу*.

Складні і суперечливі виклики сьогодення потребують від людини розроблення стратегії власного життя, а це, своєю чергу, вимагає відповідного рівня інтелектуального і творчого потенціалу, уміння здобувати знання, використовувати їх відповідно до ситуації, набувати нового життєвого досвіду.

Технологічний підхід визначає спрямованість педагогічної діяльності на оптимізацію, удосконалення освітньо-виховного процесу, підвищення його результативності, інструментальності, інтенсивності. Технологічний підхід враховує об'єктивні педагогічні закономірності і, відповідно, забезпечує досягнення результату

виховної діяльності у відповідності до поставлених цілей при означених умовах.

Відповідно, технологічний підхід можна представити як послідовну практичну інтерпретацію цілей, змісту, засобів, форм і методів виховання, що спрямовані на конкретний результат. Це потребує врахування об'єктивних психологічних і педагогічних закономірностей виховання особистості, обумовлює вибір відповідних методів, форм організації, засобів та сучасних технологій виховання у залежності від специфіки виховної діяльності суб'єктів освіти.

Під виховною технологією розумітимемо систему теоретично обґрунтованих (на основі глибоких знань про психологію вихованця) й підтверджених практикою способів, прийомів, процедур розгортання гуманістично спрямованого змісту та організаційно доцільних умов виховної діяльності, які забезпечують підвищення рівня вихованості особистості. Тож виховна технологія – це особливий жанр переконуючої педагогічної суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Вона принципово заперечує рівень абстрактних умоглядних побудов – суджень, які часто використовуються у виховному процесі. Такі побудови декларують верховні духовні істини, на які має орієнтуватися вихованець у своєму особистісному зростанні. Умоглядність цих верховних духовних суджень пояснюється їх апеляцією до сенсу життя людини, її місця у світоіснуванні [3, с. 321].

Без сумніву, особливо цінним у науковому доробку вітчизняних науковців (І. Бех, К. Журби, К. Чорної та ін.) є визначення й обґрунтування технології виховання підростаючого покоління як не застиглої, обмеженої жорсткими рамками моделі виховного процесу. Вихід на технологічний рівень проєктування виховного процесу робить педагога високопрофесійним спеціалістом, розкріпачує його, виступає альтернативою формалізму, значно підсилює роль самого вихованця, розкриває нові горизонти розвитку творчості. Під технологією виховання ці науковці розуміють деяку технологічну оболонку – простір, в якому комфортно і вчителю, і вихованцеві. Яскравим прикладом повного розуміння сутності окресленого феномену є погляд на технологію виховання як систему створених належних умов виховання, комплексного застосування методів і прийомів впливу на особистість з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей, рівня вихованості, що гарантує

одержання передбаченого результату.

Для створення та реалізації виховної технології використовується алгоритм управління, який охоплює кілька етапів: орієнтування (формування уявлення про виховну мету); виконання (реалізації методів, прийомів і засобів виховання в передбаченій послідовності); контролю і коригування. Очевидно, що результативність технологій виховання залежить від чіткої постановки мети, завдань та визначення педагогічно доцільних принципів виховання.

Окремим завданням створення виховної технології виступає оптимальний вибір методів, прийомів і засобів виховної взаємодії. Саме вони визначають специфіку кожної з них і повинні відображати наявні умови педагогічної діяльності, особистісні особливості педагога та його педагогічний досвід. Виховна технологія передбачає певну програму діяльності. Для її вибору або розроблення педагогу необхідно знати: індивідуальні особливості здобувача освіти; виховну мету, до якої прагне педагог у процесі виховання; умови реалізації технології; можливі форми і методи реалізації виховної технології; власні можливості досягнення мети; термін, за який повинні відбутися ті чи інші особистісні зміни вихованця. Нині спостерігається низька ефективність виховання у зв'язку з недостатнім впровадженням у виховний процес інноваційних технологій.

Таким чином, можна стверджувати, що успішність процесу виховання в здобувачів освіти системи суспільно-державних та європейських цінностей забезпечується комплексним використанням провідних методологічних підходів.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87–94.
2. Бастун М. В. Діалогічні засади підготовки педагогічних працівників до розвитку духовного потенціалу учнів. Київ, 2016. 59 с.
3. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Т. 2. Чернівці: Букрек, 2015. 640 с.
4. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підруч. Київ: АБУ, 2002. 480 с.
5. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: метод. поради молодим науковцям. Київ; Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь,

1997. 376 с.

7. Гуменюк Т. Б., Корець М. С. Системний підхід як складова освітньої інноватики. *Наука і освіта*. № 7. 2014. С. 63–67.

8. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

9. Євтодюк А. В. Аксіологічні засади сучасної системи освіти України. *Педагогічний пошук*. 2014. № 2 (82). С. 12–15.

10. Завалевський Ю. Методологічні засади формування конкурентоспроможності вчителя. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Харків, 2014. Вип. XXXVI. С. 86–101.

11. Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

12. Иванова Т. В. Культурологическая подготовка будущего учителя. Київ: ЦВП, 2005. 282 с.

13. Ісаєв І. Ф. Професійно-педагогічна культура як предмет наукового дослідження. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2010. № 42. С. 143–147.

14. Калашнікова Л. М., Жерновникова О. А. Педагогіка вищої школи у схемах і таблицях: навчальний посібник. Харків, 2016. 260 с.

15. Киричук О. В. Основні принципи і структура організації виховного процесу в школі. *Рідна школа*. 1991. № 2. С. 3–11.

16. Концепція «Нова українська школа» / М-во освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 11.09.2023).

17. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Кондор, 2006. 206 с.

18. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

19. Кушнір В. А. Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект: монографія. Кіровоград: Видавничий центр КДПУ, 2001. 348 с.

20. Лазарук А. Цінності людини у науковому обґрунтуванні. *Психологія і суспільство.* 2002. № 3–4. С. 170–186.

21. Лисакова І. В. Культурологічний підхід як методологія формування екологічної культури у післядипломній екологічній освіті. URL: http://ecoj.dea.kiev.ua/archives/2012/1/20.pdf (дата звернення: 18.09.2023).

22. Національний освітній глосарій: вища освіта / Авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш й ін. / за наук. ред. д-ра пед. наук, проф., акад. НАПН України В. І. Лугового і д-ра філос. наук, проф., чл.-кор. НАПН України Є. М. Суліми. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2010. 100 с.

23. Новий словник іншомовних слів / Л. Шевченко та ін. Київ: АРІЙ, 2008. 672 с.

24. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи. Методологічне підґрунтя педагогіки вищої школи. URL: http://westudents.com.ua/glavy/50345-

13-metodologchne-pdruntya-pedagogki-vischo-shkoli.html (дата звернення: 16.09.2023).

25. Панфілов Ю., Б. Фурманець Компетентнісний підхід в освіті: досвід, проблеми, перспективи. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2017. № 3. С. 55–67.

26. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова, І. О. Бартєнєва, І. М. Богданова. 3-є вид., переробл., доповн. Київ: Знання, 2007. 495 с.

27. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. Київ, 2018. 40 с.

28. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 11.09.2023).

29. Соціолого-педагогічний словник / за заг. ред. В. В. Радула, вид. 2-ге. Харків: Мачулін, 2015. 444 с.

30. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / уклад.: Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник / за заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2012. 784 с.

31. Тверезовська Н. Т., Сидоренко В. К. Методологія педагогічних досліджень: навч. пос. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 440 с.

32. Трифонова О. М. Системний підхід у фаховій підготовці майбутнього вчителя. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка*. Кропивницький, 2017. Вип. 11. Ч.4 . С. 104–108.

33. Фещенко В. П. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Житомир: Друк, 2006. 224 с.

34. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. 744 с.

35. Черкасов В. Ф. Основи наукових досліджень у музичноосвітній галузі. Харків: ФОП Озеров, 2017. 316 с.

36. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Методологія та організація наукових досліджень. Донецьк: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

37. Шабанова Ю. О. Системний підхід у вищій школі : підруч. для студ. магістратури. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. 120 с.

38. Шишкіна Є. К., Носирєв О. О. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Вид-во «Діса плюс», 2014. 200 с.

39. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

40. Bertalanffy L. von. An outline of general system theory. Brit. J. Phil. Sci., 1950, vol. 1, N 2.

41. Kobernyk O., Kichuk Y., Kosylo M., Lisitsin V., Filipovych M., Chernytska T. World and Domestic Trends in The Development of The Education System: Systemic Challenges. *INTERNATIONAL JOURNAL OF COMPUTER SCIENCE AND NETWORK SECURITY.* 2021, 21(10), pp. 271–275.

РОЗДІЛ 2
ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) ЦІННОСТЕЙ

2.1. Цінності демократії як народовладдя: український контекст

Досвід консолідації українського народу в опорі збройній агресії базується на історичному досвіді, набутому протягом тривалої боротьби за *свободу*, *справедливість, волю* і *людську гідність*. Активна участь кожного громадянина України у відсічі ворогові, за нашими переконаннями, є одним із найважливіших результатів сталого демократичного розвитку нашої держави впродовж більш як тридцяти років незалежності, поступової, але невпинної розбудови всіх сфер суспільного життя на засадах *цінностей демократії як народовладдя*.

Погоджуємось із позицією В. Кременя, який цілком слушно наголошує, що в умовах демократизації життя українського суспільства «з'являється нове прочитання смислу буття, різко розширюються горизонти існування, людина починає відчувати високий смисл у подальшому розвитку Вітчизни і потребу у власній активній участі в її розбудові» [3, с. 17]. Саме тому подолання травм досвіду війни, подальша суспільна консолідація на територіях, де відбувалися бойові дії або які були деокуповані, відновлення втрачених комунікаційних зв'язків має відбуватись на засадах цінностей демократії, а розвиток публічного діалогу, загальнонаціональної єдності, взаєморозуміння, взаємоповаги та співробітництва має базуватись на визнанні суверенності *особистості-громадянина як абсолютної цінності*, *суб'єкта взаємодії у демократичному суспільстві*.

Зважаючи на такий контекст, вважаємо за доцільне наголосити, що успішне повоєнне становлення України як демократичної держави можливе за умов прийняття кожним громадянином *цінностей демократії як народовладдя*, зокрема, готовності організовувати особисте і суспільне життя на основі гарантованих Конституцією України громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав, свобод та обов'язків, усвідомлення можливості та цінності самостійного вибору, власної активної позиції щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях, відчуття

спроможності самостійно реалізовувати власні рішення та відповідати за їх наслідки, здатності впливати на життя суспільства і держави, прагнення до демократичної взаємодії, яка характеризує відносини у демократичному суспільстві [6, с. 39–42].

Зазначене вище підтверджує актуальність і необхідність чіткої конкретизації системи цінностей демократії як народовладдя для забезпечення належних можливостей реалізації прав і свобод громадян України, що відповідає європейському курсу нашої держави.

Вивчення даної проблеми здійснювалось нами з урахуванням соціокультурних чинників *глобалізації, інформатизації, гуманізації* та *демократизації суспільних відносин*, які зумовили посилення ролі людини у всіх сферах життєдіяльності та які визначають ціннісні орієнтації як на суспільному, так і на особистісному рівні.

Так, посилення *глобалізації* та *інформатизації* суспільного життя не лише полегшує суспільну комунікацію, обмін прогресивними ідеями та цінностями, а й залучає українське суспільство до осмислення глобальних проблем людства, від вирішення яких залежить соціальний прогрес і збереження цивілізації. Створюючи загрозу нормальному розвиткові і навіть самому існуванню всіх країн світу, глобальні проблеми сучасності (екологічні, енергетичні, проблеми війни і миру, ядерної безпеки тощо) вимагають спільних зусиль усіх народів. Це зумовлює зміну парадигми суспільно-політичного життя: відхід усіх прогресивних країн світу від конфліктної, конфронтаційної орієнтації, перехід до глобального конструктивного співробітництва щодо пошуку найефективніших способів розв’язання означених проблем на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей [17, с. 156].

У цьому контексті відбувається *гуманітаризація* наукових знань, що забезпечує розвиток особистості в контексті загальнолюдської культури, *гуманізація* відносин, яка передбачає визнання прав особистості на унікальність, внутрішню свободу та активність, впевненість у здатності кожної людини до необмеженого розвитку і самореалізації всіх своїх сутнісних сил, здібностей і талантів у різних сферах життєдіяльності [там само, с. 168].

Своєю чергою, необхідність забезпечення свободи та рівності можливостей для самоствердження, права на існування багатьох різноманітних поглядів та уподобань, розв’язання конфліктів на основі суспільного консенсусу та компромісу посилює процеси

демократизації суспільних відносин, що вимагає налагодження суб'єкт-суб'єктного типу відносин між усіма учасниками суспільної взаємодії [15, с. 50].

Означені соціокультурні чинники стали передумовою формування в українській науковій думці концептуальних засад *філософії людиноцентризму* як системи поглядів, яка визнає невід'ємне право на вільний розвиток та реалізацію всіх здібностей кожної особистості, визначає ступінь розкриття можливостей людини в якості критерію оцінки ефективності діяльності органів державної влади та суспільних інститутів.

Слід наголосити, що як новий тип світогляду, філософія людиноцентризму увібрала в себе найважливіші людиновимірні ідеї гуманізму та філософського антропоцентризму: у центрі уваги наукової думки має знаходитись *людина*, її *свобода* й *активність*. Наголошуючи на неповторності людської особистості та відстоюючи найбільшу цінність людського буття, філософи-екзистенціалісти стверджують: людина може зробити себе особистістю, і вона сама відповідальна за свої вчинки і власну долю; знеособлені люди знімають із себе відповідальність за власні вчинки; людина завжди стоїть перед вибором, вона вільна у своєму виборі й тому несе моральну відповідальність перед собою та іншими; філософія, як духовна дія, спрямована на встановлення комунікації та взаєморозуміння людей; наблизити комунікацію в усіх можливостях її здійснення – повсякденне завдання філософського життя; демократія означає можливість зростання кожного в залежності від його вміння і заслуг.

У такому контексті наголосимо на особливій значущості для демократичного розвитку суспільства обґрунтування представниками Київської світоглядно-антропологічної школи (В. Іванов, О. Кульчицький, В. Табачковський, В. Шинкарук, О. Яценко та інші) ролі *гуманістичних* цінностей та їх пріоритету в структурі діяльності індивіда, осмислення людської сутності як постійного становлення та вдосконалення, які у демократичному суспільстві мають відбуватись самостійно, активно, самотворчо [20].

На основі аналізу наукових праць означених вчених маємо підстави стверджувати, що розвиток суспільного життя поступово, але невпинно набуває *людиноцентристської орієнтації*, коли індивідуальне становлення кожної особистості є одночасно і основним показником прогресу, і головною передумовою

утвердження демократичних засад українського суспільства. У філософсько-політичному вимірі це передбачає створення умов для максимального розкриття потенціалу кожної людини, реалізації всіх її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей, досягнення найвищих ступенів свободи особистості з одночасною її готовністю брати відповідальність за власні вчинки та діяльність [5].

Важливо наголосити, що положення про *особистість як найвищу цінність життя* становить основу теоретичних і практичних постулатів сучасної науки про людину. Поділяємо позицію Л. Задорожної, яка, узагальнюючи актуальні аспекти соціально-філософської та педагогічної антропології, зазначає, що в умовах цивілізаційного процесу особливого значення набуває проблема формування особистості, підготовленої до життя у складних умовах сьогодення, здатної орієнтуватись у сучасній культурі й осмислювати своє місце в ній. При цьому важливо забезпечити розвиток такої риси людини, як *здатність активно включатись у суспільне життя, бути повноцінним членом суспільства, до якого належить*. Цей розвиток має відбуватись на гуманістичних принципах особистісного підходу та соціального ідеалу. Рисами такого ідеалу є загальнолюдські *духовні цінності* (віра в людину та її духовні сили, повага до особистості) та *демократичні цінності*, що базуються на ідеях *рівності, солідарності й свободи* [2, с. 108–113].

Не применшуючи значущість наукових доробків названих вище вчених, все ж зауважимо, що саме *філософія людиноцентризму* найбільш дотична до проблем сучасного буття, з якого продукується свідомість, духовність, ідентичність, ціннісна основа «Я-концепції» особистості. В українській науковій думці означена ідея розроблена у працях Р. Арцишевського, А. Бойко, Г. Дмитренко, Г. Костроміної, В. Кременя, С. Курбатова, О. Левченко, А. Машталера, В. Химинець та інших вчених.

Але найбільш повно, на нашу думку, означена ідея концептуалізована у наукових доробках В. Кременя, який наголошує, що «людиноцентризм – це нова якість філософського розуміння людини, котра переважає як масштаби ренесансного антропоцентризму і гуманізму, так і філософської антропології, оскільки виходить за їх межі» [3, с. 15]. Ця нова філософсько-світоглядна позиція акцентує увагу на вивченні людини в усіх її сутнісних аспектах, виявленні внутрішніх, глибинних основ її буття,

на особистісних цінностях та способах і можливостях їх реалізації. Як цілком слушно зауважує академік, «особливість філософії людиноцентризму полягає в тому, що вона привчає бачити причини всього того, що відбувається з людиною, в ній самій, дозволяючи їй залишатися самою собою. Таке право може усвідомлюватися лише в тому випадку, коли своїм центром, причиною своїх рухів людина розглядає саму себе» [3, с. 20].

У науковій праці «Філософія людиноцентризму в освітньому просторі» В. Кремень зазначає, що система поглядів і цінностей, інтегрованих в людиноцентризмі, сприяє розумно зваженим орієнтаціям, які базуються на людиновимірному відчутті дійсності. Підтримуємо думку вченого про те, що метою і сенсом життєдіяльності людини є найважливіші цінності – *життя, свобода, благополуччя*, заради яких вона творить, бореться, мріє і вірить. Забезпечення реалізації цих цінностей є важливим завданням для України на шляху входження до світового співтовариства. У цьому аспекті для всіх сфер соціального, культурного та політичного життя посилюється значення людиноцентризму як філософської рефлексії про людину [3, с. 14].

Беручи до уваги основні положення наукових праць В. Кременя стосовно досліджуваної нами проблеми, дозволимо собі зробити висновок про те, що в процесі становлення демократичних засад суспільно-політичного життя на внутрішню духовну свободу особистості впливають такі морально-ціннісні орієнтації, як *повага* у поєднанні з *вимогливістю, толерантність, солідарність, взаємодопомога, самоорганізація і самодопомога*. Це, своєю чергою, сприяє становленню якісно іншого статусу *особистості як суб'єкта* і носія оновлених духовно-моральних цінностей та зумовлює здатність до *самореалізації*, завдяки якій людина здобуває сенс свого життя [3, с. 139–142].

Відтак, наголосимо, що застосування положень філософії людиноцентризму в умовах консолідації українського суспільства задля розвитку демократії спрямоване на формування вільної і відповідальної особистості; утвердження демократичних світоглядних установок, поглядів, цінностей; забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у *демократично спрямованому світоглядному просторі* для прийняття нею *власних цінностей* у формі життєвих *цілей*, провідних *мотивів* та *інтересів, прагнень* і *потреб* [11, с. 33–40].

Отже, цінності демократії як народовладдя – це усвідомлені особистістю ідеали, правила та норми демократичного способу упорядкування суспільного життя, вищі критерії для орієнтації в демократичному середовищі, основа для самовизначення особистості та регуляції власної життєдіяльності як суб'єкта демократичної взаємодії.

Погляди, уявлення та переконання особистості з приводу матеріальних, духовних і соціальних цінностей відображуються у її *ціннісних орієнтаціях*, які визначають послідовність і спрямованість поведінки людини, її вчинків та ставлення до принципів, норм життя і діяльності у суспільстві; є своєрідним центром свідомості, який забезпечує усталеність людини і проявляється в її поведінці, інтересах, потребах [4, с. 54–59]; виступають способом диференціації особистістю об'єктів навколишнього світу за їх значимістю, мотиватором поведінки, основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності; забезпечують цілісність індивідуального розвитку та особистісну самототожність [10, с. 71–73].

Підсумовуючи зазначене вище, наголосимо, що об'єктивні процеси становлення в Україні інформаційного суспільства, глобалізації суспільного життя, гуманітаризації та гуманізації суспільних світоглядних орієнтирів сприяли утвердженню філософії людиноцентризму як пріоритетної засади суспільної свідомості українського народу. Це, своєю чергою, спричинило реальне посилення народовладних засад демократичних перетворень у різних сферах суспільно-політичного життя, що, як наслідок, активізувало функціонування громадянського суспільства, яке вже у перші дні повномасштабного російського вторгнення виявило найвищий рівень *солідарності* з державною владою, підхопивши на волонтерських засадах певні функції захисту громадян та забезпечення військових, тим самим створивши умови для перелому ходу війни на користь перемоги України.

За нашими переконаннями, це стало можливим тому, що кожний свідомий громадянин відчув, що саме від нього залежить доля держави, а тому кожний зробив і робить все для захисту від ворогів рідної країни та найважливіших цінностей – *життя* людей, *демократії*, *свободи*, *незалежності*. Цим самим підтвердилась реальна успішність та невідворотність демократизації суспільно-політичного життя в Україні, основою якої є як упровадження

народовладних засад демократичного державотворення, так і розвинена *культура демократизму* переважної більшості громадян, яка базується на сукупності цінностей демократії як народовладдя, що реалізуються в інтересах демократичного суспільства та кожної окремої особистості.

Ця система цінностей опредмечується на двох рівнях: у *суспільстві* як соціокультурній системі та на рівні *особистості* як самоцінного суб'єкта.

Наголосимо, що будучи духовно-практичною основою демократичного суспільства, цінності демократії як народовладдя є системою способів, форм, засобів, ідеалів і орієнтирів взаємодії людей у ньому.

На *особистісному рівні* система усвідомлених і внутрішньо прийнятих цінностей демократії як народовладдя утворює внутрішній стрижень особистісної культури, духовно-моральну квінтесенцію потреб та інтересів людини і здійснює зворотній вплив на її соціальні інтереси й потреби, виступаючи мотиватором діяльності та поведінки особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільній взаємодії. Інтеріоризація людиною системи цінностей демократії як народовладдя передбачає набуття нею досвіду ціннісного освоєння дійсності, фактів і явищ демократичного середовища, норм соціальної поведінки у демократичній взаємодії як суб'єкта громадянського суспільства.

Таким чином, систему цінностей демократії як народовладдя розглядаємо як детермінанту перетворення внутрішніх потенцій людини-громадянина в її реальну життєдіяльність у демократичному суспільстві.

Коротко окреслимо те суттєве, що безпосередньо має спрямувати нас до розуміння специфіки системи цінностей демократії як народовладдя.

Передусім, зазначимо, що виокремлення системи цінностей демократії відбувалось з урахуванням ідей сучасних вітчизняних дослідників Л. Морозової, Л. Панченко, М. Савостьянової, П. Сліпця [4; 9; 12; 13] про те, що в соціокультурному контексті цінності особистості лежать в основі її світогляду як ціннісне ставлення до картини світу, а з точки зору психології, цінності та ціннісні орієнтації визначають мотиви й установки особистості, механізми саморегуляції її поведінки та визначають структуру її діяльності в умовах демократизації суспільно-політичного життя в Україні.

Приймаємо ідеї, висвітлені у науковому доробку М. Савостьянової: цінності завжди існують у комплексі; одні цінності закономірно пов'язані з іншими; людина не просто оцінює ті чи інші речі й події, а співвідносить їх з тими цінностями, які вже існують у структурі свідомості особистості, соціуму, окремих соціальних груп; логіка оцінок залежить від ціннісної орієнтації; поводження людини й будь-якої людиномірної системи більшою мірою зумовлене характером і ієрархією її потреб, ніж зовнішнім впливом, однак потреби залежать від цінностей [12, с. 47–58].

Інтерпретація результатів дослідження, здійсненого Л. Морозовою, в аспекті аналізованої нами проблеми дає підстави стверджувати, що природа цінностей демократії є суб'єктно-об'єктною: ціннісний тип світорозуміння, світосприймання визначається суспільним способом буття людини в умовах становлення демократії, існуванням суспільних потреб, які спонукають її до діяльності. Дослідниця зауважує, що інтеріоризовані особистістю цінності демократії є проміжною ланкою, що пов'язує поведінку людини з соціальними інститутами, з його ідеалами й вимогами [4, с. 54–59].

У продовження цього Л. Панченко наполягає на тому, що кожний з типів соціокультурного середовища формує відповідний тип ціннісних орієнтацій. Людина, за переконаннями вченої, є продуктом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних детермінант, отже здійснення нею певної діяльності можливе при взаємодії якостей *об'єкта* діяльності (у контексті нашого дослідження це – демократичне суспільно-політичне середовище) і якостей особистості як *суб'єкта* демократичного суспільства. Ціннісні орієнтації особистості, що мають у своїй основі цінності демократії як народовладдя, є продуктом такої взаємодії, взаємозв'язку і взаємозумовленості об'єктивних і суб'єктивних детермінант [9, с. 33–37].

У зв'язку з цим, принциповим для нашого дослідження є розуміння того, що демократичне суспільно-політичне середовище формує лише загальні контури системи цінностей і ціннісних орієнтацій, їх стандартні зразки. Отже, існує необхідність сприяння орієнтуванню особистості в умовах упровадження демократії, осмисленню нею опосередкованості цими умовами власної життєдіяльності як суб'єкта різних сфер життя українського суспільства.

Крім розглянутого, окреслимо також ще деякі погляди стосовно окремих аспектів досліджуваної нами проблеми, принципово важливі для розкриття змісту системи цінностей демократії як народовладдя. Це, передусім, твердження П. Сліпця про три форми існування цінностей, які переходять одна в одну: 1) ідеї та ідеали (вироблені суспільною свідомістю і наявні в ній у вигляді узагальнених уявлень про досконаліть усіх сфер суспільного життя); 2) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають до предметного втілення суспільно-ціннісних ідеалів у практичній діяльності; 3) предметне втілення цих ідеалів на рівні суспільно-політичної практики [13, с. 75–92].

Узагальнюючи зазначене вище, сформулюємо *вихідні позиції* для розуміння специфіки системи цінностей демократії як народовладдя у загальному контексті культури демократизму особистості:

- зміст системи цінностей демократії визначається конкретно-історичними ознаками народовладдя;
- цінності демократії як народовладдя лежать в основі демократичної свідомості суспільства і конкретної особи;
- природа цінностей демократії як народовладдя є суб'єктно-об'єктною і проявляється у демократичній взаємодії всіх суб'єктів суспільного життя;
- цінності демократії як народовладдя проявляються на когнітивному, мотиваційному і поведінковому рівнях;
- становлення цінностей демократії як народовладдя в умовах демократичного середовища може відбуватись стихійно, але потребує і педагогічного сприяння цьому процесу.

Логіка нашого дослідження зумовлює врахування суспільно-політичного та соціокультурного змісту цінностей демократії як народовладдя.

Підтримуємо позицію вчених [13; 17; 19 та ін.], які розглядають демократію як ідеал суспільного устрою, що базується на певній системі цінностей (*свобода, політична рівність, народний суверенітет, повага до прав людини* та ін.), а також як систему функціонування й розвитку суспільства загалом, як спосіб ведення суспільних справ і критерій оцінки суспільних процесів на засадах визнання народу джерелом і носієм влади з прагненням забезпечити *справедливість, рівність, добробут* суспільства. Зауважимо, що *демократія*, яка ґрунтується на певних цінностях, пов'язаних із

суспільним життям людини-громадянина, і сама *є важливою загальновизнаною цінністю* у порівнянні з іншими політичними системами (авторитарною та тоталітарною).

Наголосимо, що влада народу (як безпосередня, так і опосередкована) у демократичному суспільстві базується на *самоцінності людини-громадянина*, пріоритеті її прав і свобод та поширюється не лише на політичну, а й на інші форми суспільного життя – соціальну, економічну та культурну, адже у всіх цих сферах особистість, вступаючи у взаємодію з владними структурами, може набути статус суб'єкта.

З огляду на зазначене, у системі цінностей демократії як народовладдя виокремлюємо *термінальні цінності* як смисложиттєві цілі й ідеали (людина-громадянин, громадянське суспільство, свобода, рівність, справедливість і добробут), відповідні їм *інструментальні цінності*, у яких відображуються схвалювані у демократичному суспільстві *засоби* досягнення мети (права і свободи людини-громадянина, верховенство закону, конституціоналізм, солідарність та інші), а також *оперативні цінності* – здатності та якості, які проявляються у реальній поведінці особистості як суб'єкта демократичної взаємодії (громадянська, національна та власна гідність; активність, самостійність і відповідальність у справах громади; вміння робити вибір, взаємодіяти з владою та інститутами громадянського суспільства, толерантність та інші).

Усвідомлені й внутрішньо прийняті цінності демократії як народовладдя не лише утворюють внутрішній стрижень культури демократизму людини-громадянина на особистісному рівні, а й здійснюють зворотній вплив на його соціальні інтереси та потреби, виступаючи мотиватором діяльності та поведінки особистості як суб'єкта демократичного суспільства.

Виокремлені у системі цінностей демократії як народовладдя *термінальні, інструментальні* та *оперативні* цінності наводимо у таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1.

Система цінностей демократії як народовладдя

Цінності демократії	Цінності громадянського суспільства	Цінності громадянина-суб'єкта
Термінальні	Інструментальні	Оперативні цінності

цінності (цілі, ідеали, ідеї, смисли життя)	цінності (засоби)	(здатності, якості)
Людина-громадянин як найвища цінність	Суверенність	- громадянська, національна і власна гідність; - спроможність усвідомити своє місце і роль у демократичному суспільстві;
	Самовизначення, самореалізація та саморозвиток у демократичному середовищі	- здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії;
Свобода	Свобода особи	- спроможність критично оцінювати суспільне життя країни, виокремлювати проблеми, які потребують вирішення; - готовність до усвідомленого вибору; - здатність висловлювати свою думку; - готовність до діалогу; толерантність; - неприйняття свавілля та фальсифікацій
	Свобода вибору	
	Свобода слова, суспільний діалог	
	Свобода совісті	
	Політичні свободи	
Рівність	Права людини і громадянина Рівність можливостей	- спроможність захищати права і свободи, виконувати обов'язки
Справедливість	Верховенство закону	- відповідальність; - законослухняність; - неприйняття корупції
	Суспільний порядок	
Громадянське суспільство	Конституціоналізм (стосунки з владою)	- готовність до взаємодії з інститутами громадянського

	Довіра до демократично обраної влади	суспільства, органами влади та місцевого самоврядування;
	Контроль за діяльністю влади	- знання способів співпраці з владою та демократичних впливу на владу у випадку її бездіяльності;
	Самоорганізація, самоврядування	- активність і самостійність у справах місцевої громади і держави;
	Солідарність	- готовність прийти на допомогу;
	Вільні засоби масової інформації	- здатність критично сприймати інформацію, протистояти маніпуляціям (медіаграмотність)
Добробут	Приватна власність	- здатність до професійного самовизначення, готовність стати конкурентоспроможним фахівцем;
	Підприємництво	-підприємницька компетентність;
	Суспільно корисна праця	- спроможність до суспільно корисної праці, волонтерство

Конкретизуємо наведені у таблиці дані. *Термінальні цінності* узагальнено описують ідеальний стан буття людини-громадянина й демократичного суспільства, виражають найважливіші ідеали і сенси життя, є найбільш бажаними та емоційно привабливими [1, с. 15]. Отже, це – цілі, ідеали, ідеї, смисли життя в умовах демократичного суспільства.

Термінальними цінностями демократії як народовладдя є, передусім, *людина-громадянин* і *громадянське суспільство* як спільнота самоцінних особистостей-суб'єктів, в умовах якого

реалізуються інші цінності-цілі: *свобода, рівність, справедливість* і *добробут* [3; 18; 19].

Кожній із названих термінальних цінностей відповідає певна група *інструментальних цінностей*, у яких відображуються схвалювані у демократичному суспільстві *засоби* досягнення мети.

Термінальні й інструментальні цінності демократії, усвідомлені і прийняті людиною-громадянином, є джерелом *оперативних цінностей* (здатностей та якостей), які проявляються у реальній поведінці особистості як суб'єкта демократичної взаємодії. Оперативні цінності є проявом ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя, до демократично обраної влади та до інших громадян, забезпечують відповідний рівень демократичної самосвідомості, виступають значущими орієнтирами діяльності, регулятором поведінки у демократичному середовищі.

Коротко окреслимо ці положення. Так, реальне визнання *термінальної цінності* «*людина-громадянин*» визначається за рівнем забезпечення таких *інструментальних* цінностей, як суверенність, самовизначення, самореалізація та саморозвиток особи у демократичному середовищі. На особистісному рівні названі цінності відображаються у таких *оперативних* цінностях: громадянська, національна і власна гідність; спроможність усвідомити своє місце і роль у демократичному суспільстві; здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії [6].

Термінальна цінність «*громадянське суспільство*» вимагає реалізації наступних *інструментальних* цінностей: конституціоналізм (як принцип взаємодії з владою), довіра до демократично обраної влади, контроль за діяльністю влади, дотриманням нею своїх повноважень, прав і свобод громадян, самоорганізація, самоврядування, суспільна ініціатива та взаємодія, солідарність (у вирішенні проблем без участі влади), вільні засоби масової інформації. Названі базові цінності відображуються в *оперативних* цінностях громадянина-суб'єкта: готовність до взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; знання способів співпраці з владою та демократичних впливу у випадку її бездіяльності; активність і самостійність у справах місцевої громади і держави; готовність

прийти на допомогу; здатність критично сприймати інформацію, протистояти маніпуляціям, медіаграмотність [7].

Термінальна цінність «*свобода*» в умовах громадянського суспільства конкретизується *інструментальними* цінностями (свобода особи, свобода вибору, свобода слова, суспільний діалог, свобода совісті, політичні свободи*)* та проявляється на особистісному рівні у таких *оперативних* цінностях особистості-суб'єкта: спроможність критично оцінювати суспільне життя країни, виокремлювати проблеми, які потребують вирішення; готовність до усвідомленого вибору; здатність висловлювати свою думку; готовність до діалогу; толерантність; неприйняття свавілля та фальсифікацій [6].

Відповідно, *термінальна цінність* «*рівність*» у демократичному суспільстві забезпечується реалізацією таких *інструментальних* цінностей, як рівність можливостей та права людини і громадянина, а на особистісному рівні проявляється у такій *оперативній* цінності, як спроможність захищати власні права і свободи, а також виконувати обов'язки [6].

Своєю чергою, *термінальна цінність* «*справедливість*» в умовах демократичного суспільства передбачає дотримання інструментальних цінностей «верховенство закону», «суспільний порядок» та відображується у таких оперативних цінностях, як «законослухняність», «відповідальність» та «неприйняття корупції» у будь-якому її прояві.

І, нарешті, *термінальна цінність* «*добробут*» як мета демократичного суспільства забезпечується реалізацією *інструментальних* цінностей «приватна власність», «вільне підприємництво», «суспільно корисна праця» та передбачає наявність в особистісній системі таких *оперативних* цінностей, як здатність до професійного самовизначення, готовність стати конкурентоспроможним фахівцем, підприємницька компетентність, спроможність до суспільно корисної праці, волонтерство [6].

Вважаємо за доцільне наголосити, що система цінностей демократії, відіграючи пріоритетну роль у становленні особистості як суб'єкта демократичної взаємодії у різних сферах суспільного життя, виконує ряд функцій:

– світоглядну (формування світоглядних знань про демократію як народовладдя, місце і роль людини-громадянина, особливості взаємодії особистості-суб'єкта з інститутами громадянського

суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування);

– консолідаційну (сприяє об'єднанню всіх суб'єктів суспільно-політичного життя на базі цінностей демократії як народовладдя);

– пізнавально-ідентифікаційну (сприяння ідентифікації й самоідентифікації особистості як суб'єкта суспільної взаємодії в умовах демократичного середовища);

– мотиваційну (мотивування дій і вчинків, взаємодії з іншими суб'єктами у різних сферах суспільно-політичного життя);

– проєктивну (формування цілісної системи цілей життєдіяльності людини-громадянина в умовах посилення народовладних ознак демократизації суспільного життя);

– нормативно-регулятивну (регуляція взаємовідносин людини-громадянина з органами державної влади та іншими соціально-політичними інститутами у різних сферах суспільно-політичного життя);

– контрольно-оцінювальну (оцінювання результатів власної життєдіяльності та взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування на основі цінностей демократії як народовладдя).

Таким чином, на засадах ідей філософії людиноцентризму як системі поглядів, яка визнає цінність людини як особистості, її право на вільний розвиток і прояв своїх потенційних можливостей у всіх сферах життя демократичного суспільства, нами визначена *система цінностей демократії як народовладдя*, інтеріоризація яких сприятиме усвідомленню громадянами нашої держави власної самоцінності, допоможе осмислити, як особистість повинна жити, будувати свою долю, як оцінювати себе і своє існування, якої мети прагнути в умовах демократичного суспільства. Це також сприятиме консолідації українського суспільства завдяки активній та ефективній участі всіх членів суспільства в економічному, політичному, соціальному і культурному житті, що своєю чергою, підтримуватиме відчуття єдиної спільноти на національному та локальному рівні усіх членів суспільства в умовах необхідності подолання наслідків збройної агресії після перемоги України над російським загарбником.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.

2. Задорожна Л. К. Соціально-психологічна антропологія та її педагогічний різновид. *Перспективи* 2005. № 3(31). С. 108–113.

3. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. Київ: Т-во «Знання» України, 2011. 520 с.

4. Морозова Л. П. Цінності як основні категорії культури. *Нова парадигма*. *Альманах наукових праць*. 2000. Вип. 16. С. 54−59.

5. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. 394с.

6. Назаренко Г. А. Система цінностей культури демократизму особистості. *Збірник наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України*. 2015. Випуск 19. Кн.2. С. 39–51.

7. Основи демократії: посібн. / за заг. ред. А. Колодій. Київ: Ай Бі, 2002. 684 с.

8. П'янзін С. Д. Аксіологія буття: інваріант смислу та динаміка значень. *Знак. Символ. Образ: матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики*. Вип. 5. Черкаси: ЧДУ, 2000. С. 41−45.

9. Панченко Л. М. Цінність як філософська інтенція буття людини. *Вища освіта України*. Київ, 2002. № 4(6). С. 33−37.

10. Петінова О. Б. Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації особистості: їх взаємозв'язок. *Перспективи*. 2002. № 1 (17). С. 71–78.

11. Рябенко Є. Принцип людиноцентризму в управлінні вищою освітою: мотиваційні аспекти професійної діяльності викладача як суб'єкта освітнього процесу. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. № 56. С. 33−40.

12. Савостьянова М. В. Антропологічні, аксіологічні та соціокультурні основи науки. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. праць. Київ: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2009. Вип. 76. С. 47−58.

13. Сліпець П. П. Політичні цінності й ідеологія у форматі стратегії формування ефективної держави та суспільних відносин. *Наука. Влада. Політика*: зб. наук. пр. Київ: Знання України, 2008. С. 75–92.

14. Слоневська І. Б. Проблема фундаментальних цінностей особистості в соціально-історичному контексті. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наукових праць. Вип. 29. Київ: Укр. Центр духовної культури, 2002. С. 29−36.

15. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. Київ: «ЕксОб», 2004. 304 с.

16. Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій: підруч. для студ. / за ред. О. Вишневського. Дрогобич: Фірма «Відродження», 2001. 262 с.

17. Філософія політики / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. 400 с.

18. Філософія: посіб. / В. І. Касьян. Київ: Знання, 2004. 406 с.

19. Цюрупа М. В., Ясинська В. С. Основи сучасної політології: підручник. Київ: Кондор, 2009. 354 с.

20. Шинкарук В. І. Гуманізм діалектико-матеріалістичного світогляду. Київ: Наукова думка, 1984. 255 с.

2.2. Національні цінності як основа морально-духовного розвитку українців

Духовно-моральний розвиток особистості є однією з найпріоритетніших соціокультурних характеристик українського суспільства, а перспективи їх розвитку вирішальною мірою визначатимуть майбутнє України.

Незважаючи на війну в Україні, система виховання сучасної молоді ґрунтується на засадах родинного виховання, народної педагогіки, науково-педагогічної думки, що ввібрали в себе надбання національної виховної мудрості, досягнення світової культури. Мораль реалізує взаємовідносини людей. Особистість керується моральними принципами і цим забезпечує життєдіяльність суспільства.

Моральне виховання виступає провідним чинником всебічного гармонійного розвитку особистості. Морально-духовні цінності кожної особистості є її найбільшим надбанням.

Важливо акцентувати увагу на думці, що якщо існує мораль, то існують і критерії, за якими судять про добро і зло й які є однаковими для всіх народів, часів і країн. Скажімо, егоїзм, ненависть і гноблення людини людиною вважаються злом, а милосердя, любов і справедливість – добром. Життя свідчить, що жити за моральними принципами дуже важко. Чому? Де причина наших проблем? Чому людям важко виробити в собі сталість моральної поведінки?

Є кілька причин, чому ми не можемо ігнорувати бездуховність, аморальність і миритися з моральним падінням. По-перше, тому, що в більшості випадків аморальність одних людей шкодить іншим. Якщо ти крадеш, то хтось втрачає, якщо ти егоїст чи схиляєшся перед багатством, то від цього страждають інші люди. По-друге, більшість людей все-таки прагнуть високих моральних принципів. Існує щось таке всередині нас, що нам каже: «Так, було б чудово, якби люди наслідували високу мораль». По-третє, в усіх нас жевріє надія, що кожен може стати доброчесним. Духовність, духовний у масштабах світової культури – це головні поняття, що визначають місце людини в суспільстві, у світі [5].

Видатний всесвітньо відомий учений-енциклопедист В. Вернадський вважав, що людина пізнає навколишній світ, йдучи у трьох взаємозбагачуючих напрямах: через науку, мистецтво та релігію.

Єдину реальність буття, пізнати яке прагне людина, можна уявити у вигляді багатогранного кристалу, одні грані якого пізнає наука, другі – мистецтво, треті – релігійний досвід людини. Щоб наблизитися до розуміння цієї реальності, недостатньо розглядати кожну з її граней окремо, слід ще зуміти побачити їх уявне взаємне розміщення.

Людина пізнає навколишній світ, рухаючись начебто по спіралі. Так само розвивається й розширюється свідомість людини. Спочатку примножуються знання і досвід, потім ці розрізнені знання синтезуються в єдине уявлення про навколишній світ, далі, спираючись на ці якісно нові уявлення, нагромаджуються більш глибокі знання, досвід і т. д. Нині настав час синтезу. Саме тепер слід зуміти пов'язати в єдине ціле всі знання й весь досвід людства та нарешті якісно, по-новому пізнати світ і закони його буття. При цьому жоден – ні науковий, ні філософський, ні естетичний, ні релігійний досвід пізнання людиною єдиної реальності не можна ігнорувати, інакше буде завдано збитків цілісному уявленню про світ [2].

Кожен хоче стати духовним. А яке мірило духовності? Це передусім дотримання моральних норм – бути чесним, терпимим, незаздрісним. Це наявність духовної енергії. Духовність передбачає зовсім особливий спосіб життя, яке стоїть на двох векторах: особливі знання й особливий спосіб існування.

Які ознаки духовної людини? Духовну людину видно одразу. До неї миттєво виникає якась особлива довіра. Духовна людина – завжди особистість, індивідуальність, універсальність. Ось який взаємопов'язаний ланцюг духовності: духовна сила породжує віру, віра породжує надію. Далі йдуть: надія – любов – терпіння – слухняність – піст – чистота – утримання – діяння – молитва – смиренність – мудрість – мовчання – бачення зла – відмова від лихослів'я – безкорисливість – міркування – правда – відмова від суперечок.

Потрібно зазначити, що є й темний ланцюг. Основа його – маловір'я, самолюбство, немилосердя, жадібність. Далі йдуть: гордість, гнів, осуд, печаль, нудьга, нахабність, пиха, балакучість. З цих рис самолюбство і жадібність є основою будь-якого зла.

Основним мірилом духовності вважаються совість і правда. Мірилом духовності є цінності, до яких традиційно відносили: ідеал України; державна незалежність України; патріотизм, готовність до

захисту Батьківщини; самопожертва в боротьбі за свободу нації; єдність поколінь на основі віри в національну ідею; почуття національної гідності; історична пам'ять; пошана до національних символів і свят; культ національної свободи й готовність стати на бік інших народів, які борються за неї; прагнення до національної єдності українців; повага до державної влади, державних та національних інституцій; орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави; справедливий державний лад, який забезпечував би злагоду в суспільстві та умови для вільного розвитку людини; розквіт духовного життя українського народу і прилучення його до християнської моралі; високий розвиток українського народного господарства та забезпечення матеріального добробуту всім громадянам; дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи; зміцнення здоров'я українців, зростання середньої тривалості життя [1]. Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» основними суспільно-державними (національними) цінностями визначені соборність, самобутність, воля, гідність.

Основні громадянські цінності: прагнення соціальної гармонії і справедливості; культура соціальних та політичних стосунків (толерантність, повага до власної і чужої гідності тощо); захист індивідуальних прав і свобод; пошана до національних цінностей інших народів; висока повага до закону; права людини на життя, гідність, безпеку, рівні можливості, володіння майном, приватне життя тощо; права на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, право на самовираження; обов'язки, що виражаються у повазі до людського життя, прав людини, до закону, права на власність, до державної демократично обраної влади, національних меншин та їх культур; - толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать загальноприйнятим нормам, абсолютним цінностям [4].

Цінності сімейного життя: вірність, довіра; піклування про дітей; піклування про батьків і старших у сім'ї; взаємна повага і любов батьків; злагода між членами сім'ї; гармонія й демократизм стосунків поколінь, готовність до взаєморозуміння: повага до прав дитини і прав старших; відповідальність за інших членів сім'ї; поєднання батьківського й материнського впливу у вихованні; спільність духовних інтересів членів сім'ї; здоровий спосіб життя,

заняття спортом чи фізкультурою; гостинність; відкритість громадського життя; гігієна сімейного життя; багатодітність.

Цінності особистого життя: орієнтація на пріоритет задоволення духовних потреб; внутрішня свобода; воля (самоконтроль, самодисципліна тощо); мудрість, рішучість, героїзм; лагідність, доброзичливість; правдомовність, поміркованість, урівноваженість в особистих і громадських справах; оптимізм, почуття гумору, життєздатність, бадьорість; терпеливість, гармонія душі і зовнішньої поведінки; вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність у побуті, відраза до лихослів'я тощо); підприємливість, старанність, працьовитість; спрямованість, витривалість, наполегливість; самостійність, незалежність (у мисленні, діяльності, життєвій позиції); творча активність (розвинена уява, спостережливість, високий інтелект тощо); самокритичність, почуття відповідальності; ощадливість (зокрема в коштах, у ставленні до свого й чужого часу); вміння мовчати і слухати інших; здатність тримати слово; дбання про добре ім'я, надійність у праці, партнерстві, збереженні чужої таємниці тощо; протидія згубним звичкам – алкоголізму, наркоманії, курінню тощо; щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених; увага до свого здоров'я, заняття спортом та фізкультурою; вдалий вибір виду діяльності й повноцінна самореалізація; розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей; турбота про охорону довкілля.

Варто звернути увагу на те, що споконвічно люди намагалися виділити духовні цінності та їхні антиподи, тобто виділити добро і зло. Скажімо, з добром пов'язували віру, надію, любов, доброту, чесність, справедливість, щирість, гідність, милосердя, прощення, досконаліть, красу, свободу, нетерпимість до зла, великодушність, оберігання життя, мудрість, благородство. Символами зла були нігілізм, зневіра, ненависть, жорстокість, нечесність, несправедливість, лукавство, рабське почуття, байдужість, злопам'ятність, недолугість, потворність, неволя, пасивність, бездушність, вбивство, безглуздя, підлість.

Отже, морально-духовна основа молоді залежить від багатьох позитивних чинників, а саме: духовного здоров'я, наявність чітко визначеної мети життя, прагнення бути моральною, формування моральної свідомості; формування менталітету, спрямованого на духовно-моральне здоров'я; рівень загальної, моральної, духовної культури; задоволеність життям, позитивне його сприйняття

(відчуття щастя й благополуччя) [3].

Важливо згадати й про основні духовні закони. Нагадаємо, що закон – це обов'язкові суттєві, стійкі, повторювані відносини між явищами в природі і суспільстві.

Нам відомі закони фізичного світу. Їх можна зміряти, зважити, спробувати... Про духовні закони ми знаємо менше. Точніше, вони відомі всім, але мало хто їх визнає як закони. Бо хіба можна виміряти, скажімо, совість чи чесність, чи милосердя?

Духовні закони починаються від слова «дух» і пов'язані з Високим у Всесвіті. Вище немає ані ваги, ані розміру, будь-який вчинок, що здійснюється з високих міркувань, безкінечний. Тому неможливо виміряти ані совість, ані любов, ані істину.

Які ж основні духовні закони, що правлять життям людини, світом, Всесвітом? Ці закони оперують найвищими моральними поняттями, які виробило людство. Скажімо, ще в II – I тисячолітті до н. е. було визначено такі поняття [5].

Природа – моя мати.
Всесвіт – мій шлях.
Вічність – моє царство.
Безсмертя – моє життя.
Свідомість – мій обов'язок.
Істина – моє поклоніння.
Любов – мій закон.
Форма – мій прояв.
Совість – мій вождь.
Мир – мій притулок.
Досвід – моя школа.
Перешкода – мій урок.
Трудність – мій стимул.
Радість – моя нагорода.
Біль – моя пересторога.
Праця – благословіння.
Світло – моє самопроявлення.
Друг – мій супутник.
Супротивник – мій наставник.
Сусід – мій брат.
Боротьба – сприятлива можливість.
Час – мій обов'язок.
Рівновага – моя поведінка.
Спокій – моя стежка.
Досконалість – мій напрямок.

Вдумавшись у ці вислови, помітимо величезну їхню мудрість. Що хвилює людей? Скажімо, в хорошій сім'ї народжується дитина-інвалід, у сім'ї видатного вченого народжується нездара, яка все життя цікавитиметься лише шматтям, а в сім'ї нездари може народитися талант, якому не дали розцвісти. Чому? Чому одній людині дано всі блага, а іншій, хорошій і добрій людині все життя тяжко працювати. Таких запитань можна задавати безліч і всі вони непрості.

Спробуймо розібратися в цих непростих запитаннях. Адже,

якщо життя підпорядковується якимсь законам, значить варто їх пізнавати й учитися застосовувати, – тоді можна керувати своєю долею і навіть долею інших.

Для цього передусім варто з'ясувати дві філософські концепції – матеріалістичну та ідеалістичну, точніше, їхні крайні прояви: концепцію матеріалізму – атеїзм, та ідеалізму – релігія. Матеріалізм, як відомо, – це знання про закони природи матеріального світу, світу, який можна побачити, виміряти, до якого можна доторкнутися. Але є світ ідеальний – світ тонких матерій, незвіданий і багато в чому незрозумілий, світ Вищого космічного розуму.

Ми живемо, по-перше, за законами *матеріального світу*. Які вони?

Закон Сонця. Сюди входить усе, що дає фізичне Сонце людині та її середовищу (скажімо, фізика світла, тепла).

Закон Місяця. Охоплює всі ті явища, через які Місяць впливає на людину та її світ (наприклад, вплив Місяця на психіку людей, на припливи й відпливи в морях тощо).

Закон води – це всі закономірності, які стосуються відносин між водою і людиною (наприклад, гідродинаміка).

Закон повітря відображає значення повітря в житті людини (газообмін в організмі, повітряні течії тощо).

Закон руху – охоплює все, що пов'язано з динамікою. У мікросвіті людини – це динаміка організму, функціонування його органів, у зовнішньому світі – це всі види переміщень у просторі. Здавен відомий вираз: «Рух – це життя».

Закон переходу кількості в якість. Колосальної сили закон, згідно з яким відбуваються всі еволюційні процеси. Якби в Матері-Природи не було такої якості, навряд чи цей світ можна було б перетворювати і вдосконалювати.

Закон дії. Це активна життєва позиція людини чи суспільства. Якщо людина не просто діє, а діє активно – всі її життєзабезпечуючі системи функціонують нормально. Зупинилася – починає хворіти організм. Закон дуже тісно пов'язаний із життєзабезпеченням людини. Активність фізичного тіла, наприклад, обов'язкова для стабілізації психіки. Згадай, як під час стресів ти потребуєш дуже активної фізичної розрядки.

Закон гармонії, чи закон сумісності. Його ще можна назвати законом ритмів. Ритми Космосу і біоритми людини можуть збігатися, і тоді вона бадьора й життєрадісна, а можуть бути в антифазі, тоді

людину переслідують невдачі, випробування, хвороби.

Закон забезпечення. Про нього багато сказано у філософії. Це глибокий аналіз передбачення. Інколи аналіз до абсурду.

Закон духовного «тонкого» світу. Ці закони багатовимірні, складні і для багатьох недосяжні, бо тут йдеться про світ духовних законів і містики, релігії, езотерики, магії і окультизму.

Усі закони духовного світу незмінні. Вони працюють в усьому Космосі.

А які ж закони душі?

Закон свободи вибору. Це основний стратегічний закон Космосу, який керує розвитком свідомості людини. Перед людиною завжди стоїть запитання: бути чи не бути? А якщо бути, то ким і головне, яким? Ми не робимо жодного кроку без якогось вибору. Сума «маленьких» виборів породжує певні якості життя: що вибрали, те й отримали, а що отримали, з тим і живемо. Усе наше життя підпорядковано свободі вибирати. У цьому суть першого основного космічного закону. До речі, з того, як твої близькі дають тобі можливість вибирати, можна судити і про них, і про силу, що діє через них, на яку вони свідомо чи несвідомо працюють. Отже, пам'ятаймо: кожен наш крок – це вибір того чи іншого шляху.

Закон жертви. Його суть звучить приблизно так: щоб здобути нове, треба пожертвувати старим. Або ще так: просування вперед неможливе без жертв. У світі матерії цьому закону відповідає закон заперечення, однак закон жертви ширший. Це взагалі «живий» закон, оскільки він найбільше впливає на життя людей. Наслідок закону жертви – добровільна віддача себе заради іншого. Закон жертви дуже показовий. Можна багато говорити про доброту, але як тільки треба пожертвувати чимось (грішми, часом тощо) відразу видно, хто є хто. Той, хто не може віддавати, а лише брати, примітивний за своєю суттю, незалежно від дипломів і посад.

Ознака матерії – захоплення. Ознака духу – віддача. В грубій матерії жертва – горе, в духові – радість. Чим складніше життя, тим ліпше для розвитку духу, і недарма Україна незважаючи на військові дії, буде високодуховною країною. Жоден прояв життя не відбувається просто так, без генеральної причини, що керує нашим життям. Якраз тому всі нещастя і невдачі треба сприймати спокійно, вважати їх надісланими цією генеральною причиною «для чогось і за щось» і змінювати своє життя, вірити в перемогу, щасливе майбутнє.

Закон духу каже, що Бог (Космос, Природа) безкінечно любить

людину і не завдає їй зла. Існує і закон бездуховності, який теж є духовністю, але негативного плану.

Закон перевтілення. З приводу цього закону багато суперечок. Спочатку доведемо вірогідність цього закону. Ми спостерігаємо, як дві людини, які схожі за розвиненістю й досконалістю тіла, мають зовсім різні «тонкі тіла», тобто різні прояви розуму й почуттів, бо форма розвивається швидше за зміст. Закон перевтілення доводить, що душа людини після смерті одержує нову форму, нове тіло - свідомість, зіткана з досвіду попередніх життів. Яким був досвід, такою і стала людина в новому втіленні.

Важливо зазначити, що діти до 7 років згадують епізоди своїх минулих життів, а дорослі вважають це дитячою фантазією.

Духовний закон причин і наслідків. Природа дала людині і закони моральних норм. Це закон причин і наслідків, або за східною традицією – закон норми. Він діє в усіх сферах людського буття. Сутність закону дуже проста й послідовна: що заробив, те й отримав. Як це можна пояснити?

Відомо, що в природі існує суворий порядок: з насіння виростає певний вид дерева. Отже, що посадив, те й виросло. Це і є прояв закону причинності в Природі. Посадити можна салат, він виросте швидко, а можна й дуб, він буде довго входити в силу. Різні причини – різні наслідки.

Природа має величезний вселенський комп’ютер, у який записується все, що відбувається на землі, а потім реалізується у вигляді наслідків. За зимою прийде весна, за нею літо, потім осінь. Це все наслідки, а причина закладена Вищим космічним розумом і має певну програму, яка підпорядкована закону циклу. Тому природа «записує і вносить до комп’ютера» й те, що людина своєю нерозумною діяльністю перегріла землю, забруднила повітря, чим збільшила температуру, отруїла річки. А наслідок – зими стали малосніжними, озимі дають менший урожай. Причина багатопланова, і щоб її з’ясувати, працює багато науково-дослідних інститутів і інколи дарма. Бо не беруть до уваги існування закону ієрархічності. А він каже, що причина в духовному й моральному зубожінні людини. Тому й річки міліють, і снігу мало. Вся решта – причини другорядні, та вони навіть не причини, а наслідки. У світі матерії важливо, що зроблено, а в світі духу важливі мотиви, за якими щось діялось.

Часто ми питаємо себе, чому, сіючи добро, одержуємо нерідко зло. По-перше, в кожного різні критерії добра. Адже той, хто б’є,

мстить, не пускає, давить упевнений, що робить це заради добра.

Між тим у світі є вселенські, вічні перевірені тисячоліттями принципи: добра – безкорисна любов, всеосяжна доброта, щирість, непідкупна чесність, спокійна мудрість, сокровенна істина, покори, допомоги, подвижництва.

Закон багатовимірний. Для прикладу розберемо ситуацію, коли ти людині й слова поганого не сказав, а вона тебе ненавидить. Чому? Тут ми забуваємо про величезну силу думки. Не сказав на словах, зате думаєш про людину погано. На фізичному плані не сказав, зате на духовному... «Врожай виріс» у думках того, про кого думалося погано. А результат – неусвідомлена ненависть, оскільки погані думки повернулися назад. Треба бути дуже уважному до життя, щоб не дозволити злим силам сіяти в наших душах зло.

Усвідомлення закону карми приводить до того, що треба виховувати передусім себе, а не намагатися перевиховувати друзів, близьких, рідних, не намагатися звинувачувати всіх і кожного, тільки не себе.

Закономірність життя така, що будь-який вчинок не лише породжує наслідки, а й повинен бути спокутний. Цим можна пояснити той факт, що нерідко людина вирішує стати іншою і починає жити за законами доброти, справедливості, любові. Живе так місяць, два, три... Але чому її спіткають неприємності й невдачі? Бо ще не спокутні нею погані вчинки. Давня мудрість стверджує: легко створювати майбутнє, та важко змінити минуле.

Якщо спробувати уважно проаналізувати своє життя, то легко знайти дію закону причин і наслідків.

Духовний закон вибору і відбору. Вибір – це шлях, яким йде людина, стратегія її життя. Відбір – це те, як вона йде. Якщо вибраний поганий плід, можна отруїтися, захворіти. Закон відбору й вибору існує в природі скрізь. Важливо скласти список найбільш властивих для себе якостей, потім відібрати ті, які нам потрібні, а від решти звільнятися. Якщо людина чітко знає, чого їй потрібно позбутися, їй легше буде подолати ваду, тобто зробити вибір і відбір.

Духовний закон прагнення ідеалу. Він полягає в тому, що людина має будь-яку справу виконувати досконало, нехай це буде наукове дослідження чи навчання дітей, чи лікування людей, чи приготування їжі, чи прання білизни. В усьому прагнути ідеалу.

Є ще багато духовних законів, які людина осягає протягом життя: закони простору, схеми, програми, умов, творення,

неперервного розвитку, опіки, захисту, багатогранності, ключових моментів, справедливості, взаємодії, дослідження.

Закон творіння. Людині дано здатність творити, яку ще називають талантом. До чого б не була причетна людина, усьому вона дає своє власне пояснення. Будь-яке творіння – добре чи зле – вибирає людина сама.

Закон совісті. Будь-хто з нас знає, що наші вчинки завжди оцінюються людським серцем. Здатність до цієї оцінки також можна назвати совістю. Вона є в усіх, і всі її чують, але одні виробляють уміння притупляти це слухання, а інші відточують слух.

Закон совісті – це програма активного добра, закладена в людині. Совість має свій суд над людиною. Суд – це своєрідна криза. Через совість, через духовну кризу людина судить саму себе. Але доки людина духовно спить, спить і її совість.

Закон істини. Істина одна і немає ніяких відносних істин. Не кожен доходить до істини чи знаходить її. Дуже небезпечно прямувати до істини неправдивими шляхами, так можна заблукати й загинути.

Закон випробування. Будь-яка подія в житті перевіряється на істинність. Посилаються випробування на міцність союзу друзів. Випробування – це тест на правду, а тому кожен має бути готовий до випробувань.

Кожному з нас накреслено випробування на землі: у моменти народження – перше випробування, перед смертю – останнє. У проміжку між ними випробування, що називається життям.

Закон шляху. Цей закон говорить про напрям і специфіку руху особистості у фізичному й духовному просторі. Якщо закон платформи свідчить про місце людини в духовному Всесвіті, то закон шляху – про способи руху в цьому Всесвіті до мети. Будь-який шлях має три рівні – духовний, душевний і фізичний. Дуже важливо побачити, який з цих рівнів провідний.

Шлях людини – це шлях особистості із саме їй притаманним вдалим чи невдалим засобом самовираження. Є два шляхи школи життя: показувати негативні образи і казати: це погано, це зло... І показувати позитивні образи і казати: це добро. У першому разі людина знає про зло, не знаючи добра, і все одно піде шляхом зла. Тому дітям дуже шкідливо давати читати бульварну літературу, яка показує в основному шлях зла.

Закон взаємозв'язку. Усі явища, усе живе і навіть предмети взаємопов'язані між собою.

Закон накопичення. Цьому закону піддається все... Хочеш бути багатим – накопичуй гроші, хочеш написати книгу – накопичуй матеріал, хочеш бути духовною людиною – накопичуй духовний досвід.

Сучасні дослідники виділяють сім духовних принципів. Їх треба додержуватися, щоб запобігти тих шкідливих звичок, які згодом дуже важко змінити, не пройшовши через біль і страждання. Усі у світі чогось прагнуть, у кожної людини є якесь бажання. Бажання – основна рушійна сила людської природи. Це – енергія духу.

У наш час насильства й безладу вкрай важливо зрозуміти силу і значення духовних принципів. Адже принципи, за якими працює Природа, мають неприватний характер: вони застосовуються до всіх і до всього. Тому їх розуміння життєво важливе для всього суспільства.

Спіймати дух непросто. Давньоіндійський мудрець зазначив, що ніж не може його розрізати, вода не може його намочити, вітер не може його завіяти, сонце не може його висушити. Ним просякнута кожна мить нашого буття.

Кожен мріє в житті про успіх і пов'язує це з матеріальними благами. Однак справжній успіх визначається також багатьма нематеріальними поняттями. Це і здатність до жалю, здатність відчувати радість і передавати це почуття іншим, впевненість, яку породжує почуття того, що твоє життя відповідає поставленій меті, і, звичайно, відчуття зв'язку із творчою силою Всесвіту. Все це створює духовні виміри успіху – виміри, які дають внутрішнє задоволення. У нашій природі закладено зустрічати життя радістю. Коли ми живемо за духовними принципами, ми досягаємо гармонії з Природою. Будь-який інший спосіб життя призводить до напруження й боротьби. Успіх, для досягнення якого знадобиться боротьба, може дати нам матеріальні блага, але вони ніколи не дадуть нам того внутрішнього задоволення, якого ми від них сподіваємося [6].

У Давній Індії духовні принципи було сформульовано понад п'ять тисяч років тому. Передусім вони вказували, що людина складається з тіла, розуму і духу. З них на першому місці стоїть дух.

Ці принципи-закони сформульовані в кожному віровченні. Християнам, скажімо, відомо 10 заповідей. Такі самі принципи є в мусульман, буддистів та інших ученнях. Хоча загальна їхня суть дуже

схожа. І ці принципи можна сформулювати так, що навіть мала дитина зможе прийняти їх розумом і серцем: *усе можливо; якщо ти хочеш щось віддати – віддай; роблячи вибір, ти змінюєш майбутнє; не кажи «ні» – рухайся вперед; одразу, коли ти чогось хочеш, ти кидаєш в землю насіння; існує причина, за якою ти тут.*

На перший погляд ці принципи дуже прості, однак, якби дотримувалися ми їх ще з дитинства, життя багатьох склалося б зовсім по-іншому.

Таким чином, одним із завдань сучасної освіти є переосмислення й переорієнтація на формування високоморальної громадянської позиції молоді, національної самоідентифікації, внутрішньої моральної свідомості, духовності, що ґрунтуються на моральних якостях особистості.

Наіональні цінності надають потужний вплив на морально-духовний розвиток кожної окремо взятої молодої особистості. Ми не можемо жити ізольовано від суспільства, не беручи до уваги, що панують у ньому норми і порядки. Суспільно-державні цінності формують в нас українця, людину, яка глибоко усвідомлює саму себе й може сама свідомо керувати своїми вчинками, спрямовуючи їх на досягнення суспільно важливих цілей і підпорядковуючи їх нормам і вимогам людяності, моральним ідеалам.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Цінність як геном духовного універсаму особистості. *Методист*, 2017, 2 (62). С. 58–62.
2. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек». 2018. С. 23.
3. Верхоляк М. Р. Моральне виховання особистості: методичні рекомендації для студентів. Львів: «Растр-7». 2019. 82 с.
4. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія / К. О. Журба, І. Д. Бех, О. М. Докукіна, С. В. Федоренко, І. М. Шкільна. Київ, 2019. 150 с.
5. Оржеховська В. М. Духовність і здоров’я: посібник. Черкаси: «Чабаненко». 2016. 2017 с.
6. Федорченко Т. Є. Морально-духовна основа особистості як головний пріоритет формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій. *Нові тенденції і явища у дитячому і молодіжному середовищі в Україні: цивілізаційний, культурологічний, інформаційний виміри*: зб**.** наук. праць методологічного семінару (16 листопада 2017 р.). Київ: «Едельвейс»/ 2017. С. 299–314.

2.3. Соборність як цінність і умова розвою нації

Будь-якому суспільству важливо мати систему конкретних цілей та цінностей, які більшість його членів будуть сприймати та поділяти. Європа, перебуваючи в авангарді світового розвитку, віками формувала цінності, які є привабливими для країн, що не входять до її політичного, економічного і культурного простору.

В умовах надзвичайних викликів постають і потребують негайного особистого вирішення споконвічні сакральні питання про те, що ми цінуємо найбільше і чим готові пожертвувати. Це – нескасовні аксіологічні імперативи, які є підґрунтям для вирішення всіх інших питань суспільної організації – воєнних і цивільних, економічних і соціальних, нагальних і перспективних, громадських, національних і суто індивідуальних.

Нині нового розуміння й осмислення набула ідея соборності, єдності суспільства у готовності до боротьби за свою свободу і Державу. Ідея єдності всіх українських теренів завжди була актуальною в українському інтелектуальному середовищі, оскільки соборність є одним із базових концептів української державності. Нашу незалежність і самостійність виборювали цілі покоління українських патріотів, за неї полягли герої Небесної сотні, за неї гинуть і нині українські воїни та мирні громадяни.

Сьогодні в Україні є багато проблем, а подолати їх можна тільки усвідомлюючи те, що ми – єдині, живемо в одній країні, що в єдності наша сила. Саме соборність для України – це «єдність багатоманітності, об'єднання навколо спільного стрижня, яким є українська державність, українська ідентичність» [3].

Згідно з результатами соціологічного дослідження Gradus Research Plus «Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України» (2022, березень) загальна згуртованість українців була на рівні 86 %. У регіональному розрізі згуртованість українського суспільства заради перемоги була на Сході України – 92 %, на Заході – 90 %, на Півдні – 75 % [66]. Результати соціологічного дослідження Gradus Research Plus «Спротив російському вторгненню/незалежність України» (2022, серпень), проведеного після шести місяців повномасштабної війни, демонструють, що на питання про «досягнення України за останній рік» серед інших чинників вказано «згуртованість українців», що є

свідченням того, що «ми склалися як нація. Українці надзвичайно відкриті один до одного зараз, охоче залучаються до взаємодопомоги та підтримки держави» [66].

Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний лаконічно і влучно висловився цьогорічного Дня Соборності, що «наша сила – в єдності» та зазначив, що Україна соборна і неподільна навіки [58].

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» до основних суспільно-державних (національних) цінностей віднесено насамперед соборність [46].

Ключовим поняттям (за своїм світоглядним, ідейно-смисловим наповненням), своєрідним аксіологічним «стрижнем» ухваленого Закону є поняття соборності. Наведемо визначення цього поняття у Законі: «1) соборність – єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України незалежно від національності та віросповідання, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави» [46]. Сутнісно, зміст Закону спрямовано на забезпечення соборності як єдності й неподільності усіх територій України, як духовної єдності усіх громадян України, а утвердження української національної ідентичності є не лише основним напрямом його втілення, але й – необхідною умовою суспільної консолідації.

У т. 5 «Етимологічного словника української мови» походження слів «собор», «соборний», «соборність» пояснюється запозиченням зі старослов'янського *съборъ* («зібрання; рада; збори духовенства, богослужіння»), утвореного з префікса *съ* – «*з*» і основи *бор*-, пов'язаної з *бърати* «*брати*». Відтак і в різних словниках «соборність» зазвичай розуміється як «єдність усіх територій тієї чи іншої держави», а «соборний» – як «об'єднаний, неподільний» [6, с. 1352; 22, с. 340–341].

Це поняття має неоднаковий зміст у слов'янських мовах. В українській мові термін «соборний» вживається у значенні об'єднаний, неподільний, а «соборність» – як властивість, тобто об'єднаність, цілісність, неподільність. Не заглиблюючись в лінгвістику, все ж зазначимо, що в російській суспільній свідомості соборність традиційно пов'язувалась із збиранням земель, у тому числі чужих, натомість в українській традиції – соборність – це

єдність, цілісність [28, с. 64].

У дохристиянські часи *собор – це збір, зібрання, скупчення людей*, а з прийняттям християнства – це зібрання вищого духовенства (Вселенські, помісні собори, що скликалися і проводились у *соборах* – молитовних будинках). З етимологією слова «собор» пов'язані такі терміни як соборна церква, соборна школа, соборна держава, соборна історична думка.

Варто зауважити, що й християнське тлумачення розуміння соборності змінилося. Наприкінці XX століття вчені відновили значення слова «католицький» з огляду на Другий Ватиканський собор, сучасну науку, історичні зміни та філософські зрушення. «Соборність означає відчуття цілого, точніше, свідомість цілого, тобто активне, свідоме залучення до Божої втіленої присутності у світі, що можна передати як «всетворчість»» [65].

Іменник «соборність» визначається як широта поглядів або ліберальність у смаках, інтересах чи «поглядах». Соборність – це універсальність; загальна інклюзивність. Соборність – це Римо-католицька церква або її доктрини та звичаї [64].

Широке розуміння «соборності» подають сучасні енциклопедичні видання. Так, у релігійно-філософській думці соборність тлумачиться як «вільне, свідоме й духовне гуртування спільнодумців, симфонія єдності Ми і особистісного Я через спілкування в братстві та любові; морально-світоглядний принцип єдності індивідуального і загального» [5, с. 204]; «подолання конфлікту між індивідуальністю і колективом у спільному діянні любові, як духовне єднання людей безпосередньо один з одним, вільне від диктату держави і політичних структур»; «людство розглядається як соборний або суспільний організм (ідея всеєдності)»; «соборна солідарність людства, де кожний відповідає за всіх» [31, с. 591].

У філософсько-антропологічному вимірі, зазначає О. Маслов, соборність висвітлюють в якості феномену буття людини, що передбачає здатність інтегруватися на основі самоцінного міжособистісного спілкування, солідарності, спільних цінностей, світогляду та ідентичності. Соборність – це здатність носіїв свідомості діяти та усвідомлювати себе як ціле при збереженні самостійності та якісної специфіки індивідів, тобто змога утворювати неформальні цілісності [40, с. 14]. У цьому контексті виокремлюють такі елементи структури соборності: по-перше, символічний (спільна

знакова система, ідентичність); по-друге, аксіологічний (ідеали, цінності, зразки поведінки); по-третє, організаційний (принципи «єдності в багатоманітності», взаємної подібності «частини» та «цілого»); по-четверте, комунікативний (неієрархічний зв'язок кожного учасника процесу комунікації з усіма іншими за принципом мережі) [40, с. 15].

Політологічний енциклопедичний словник тлумачить соборність України як «об'єднаність, цілісність, неподільність суспільства й держави в Україні» та стверджує, що «...соборність України має кілька вимірів: соборність її землі; державності; громадськості; правової, політичної і громадянської культури, духовності та ін. …» [45, с. 325–326].

У сучасному розумінні «соборність» – це історичний здобуток окремого етносу, багатовимірне поняття. Є низка значень терміну «соборність». Найчастіш уживані з них: об'єднання в одне державне ціле всіх земель, заселених конкретною нацією на суцільній території; духовна консолідація всіх жителів держави, згуртованість громадян, незалежно від їхньої національності. Нарешті, соборність невіддільна від державності, суверенітету й реальної незалежності народу – фундаменту для побудови демократичної держави [8].

На переконання Т. Горбань, поняття «соборність» – це не лише єдність територіальна, тобто об'єднання в єдиному державному тілі українських етнічних земель. Соборність у широкому розумінні – це також і соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, і, що чи не найголовніше – згуртована національною ідеєю політична нація. Йдеться про співдружність людей різних національностей і віросповідань, соціальних верств суспільства в одній територіально визначеній державі [8, с. 95].

Відповідно до позиції С. Адамовича термін «соборність» включає й нерозривно поєднує у своєму змісті як єдність українського суспільства на основі історико-культурних і національно-духовних цінностей, так і консолідацію громадян на ґрунті цінностей свободи, демократії та забезпечення прав людини [1, с. 11].

Соборність була і досі залишається предметом багатьох дискусій. Поняття «соборність» традиційно вживається у науковій літературі як відображення процесів релігійного або державницького об'єднання, згуртування споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів. Про це свідчать, зокрема, використання терміну

«соборність» у визначенні об'єднавчих конфесіональних процесів християнства, мусульманства, юдаїзму та інших світових релігій, а також реалізація політичної стратегії імперських супердержав. Це стосується проявів соборності в планетарному, геополітичному масштабі. Ідея соборності пов'язується і з консолідаційними етнонаціональними процесами в межах однієї держави [4, с. 10].

Визначають соборність і як системність морально-етичної орієнтації. Ця категорія сприяє розвитку окремих виховних напрямів: патріотичного, національного, екологічного, соціального. За образним визначенням Олеся Гончара, собор – це символ соборної єдності наших душ, історичної пам'яті, спадкоємності поколінь, святість національних ідеалів [27, с. 40].

«Соборність» – це категорія, якою можна оперувати, аналізуючи як духовну, так і політичну сферу. Ідея соборності завжди «впліталася» у процеси та події, що відбувалися в тих чи інших країнах, у боротьбу ідей, що точилися упродовж віків. Ідея державного соборного самоутвердження, починаючи з давніх часів великокняжої доби, залишалася стрижневою для всіх поколінь українців [23].

Принцип соборності своїх земель – найблагородніший у світі ідеал, до якого прагне кожна нація. Соборність – ознака нації, умова її розвитку й процвітання. Т. Бевз зазначає, що на початку її осмислення та реалізації «соборність» розглядалася як, по-перше, ідея всезагального єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості й культури; по-друге, об'єднання усіх етнічних земель у державу; по-третє, соборність не обмежується лише ідеєю збирання етнічних земель, а передбачає духовну консолідацію всього населення країни, єдність усіх її громадян; по-четверте, соборність невіддільна від досягнення реальної державності, забезпечення справжнього суверенітету і незалежності народу, побудови процвітаючої демократичної національної держави; по-п'яте, соборність – як ідея всеукраїнської єдності українців в Україні та поза її межами, а також усіх тих, хто вважає Україну своєю вітчизною, незалежно від їх національної належності [4, с. 10].

Змістовне наповнення визначення «української соборності» в науковій та суспільно-політичній думці триває достатньо довго – з кінця XIX ст. Вітчизняні дослідники зазвичай трактували «українську соборність» у двох значеннях: 1) як національна державність; 2) як духовно-культурна, етнотериторіальна та політична єдність

українського народу. У першому випадку термін «соборність» використовувався переважно державними діячами у своїх політичних документах. Частина таких діячів, а також дослідників українського народу та його історії ототожнювали поняття «соборності» і «державної єдності» [20].

Теоретико-методологічні передумови для наукового розуміння поняття «соборності» сформував на початку ХХ ст. М. Грушевський. Ідею «соборності» він розглядав насамперед як необхідність розуміти історію українського життя як цілісний і єдиний процес, і доводив, що українці як народ мають свій власний, самобутній, незалежний від інших історичний розвиток. Виходячи з єдності історичного процесу на українських землях, з єдності культурного і духовного процесів, вчений акцентував на тому, що Русь – це початок української державності, а її спадкоємницею була, відповідно, Україна, а не Московське царство. У праці «Галичина і Україна» (1906) М. Грушевський використав термін «соборність», зазначаючи, що «за останніх двадцять або двадцять п'ять літ суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України», оскільки «вона привикла бачити участь українських письменників в галицьких виданнях. Привикла до того, що українці інтересувалися її політичним і суспільним життям, дивилися, як на свої, на її національні інституції та старалися помагати їм морально і матеріально. Привикла до того поважання й побожної зависті, з якими українці дивилися й на ті невеличкі здобутки національної культури й народного освідомлення, які були осягнені на галицькім ґрунті. І уявляла себе не інакше, як передовою, чільнішою частиною українського народу, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабко стоїть українська свідомість, де навіть по родинах не говорять по-українськи, де більша частина інтелігенції не важиться навіть думати й говорити по-українськи» [16, с. 376].

М. Грушевський заявляв, що «Галичина не може допустити себе до відокремлення від України» та «повинна напружити всі сили, аби зістатися в найтіснішім контакті з Україною, лишитися нероздільною національною частю в національнім руху, активним учасником в культурній українській роботі» [16, с. 381]. У своїх працях на ґрунтовному, фактологічному матеріалі вчений доводив, що українська єдність має давній історичний ґрунт і є цілком природною,

а ідея єдності українського народу виступала зовсім «ясно і свідомо» у проєктах української державності за часів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, акцентував також увагу на «національну одноцільність України», «суцільність її літературної мови», «суцільність її письменства і науки» [19, с. 122], а також на «тісному єднанні усіх часток української землі» [19, с. 122].

Михайло Грушевський стверджував: «Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях ріжних частин України бачили своїх одноземців, членів однієї нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять» [17, с. 283], наголошуючи на почутті єдності, солідарності, близькості.

Об'єднавчими чинниками, на думку вченого, «була наявність 25-мільйонного українського народу, який проживав на суцільній території з чіткими географічними межами, мав психофізичні ознаки, спільну історичну пам'ять, особливий приватний та громадський побут, економічні відносини, культурні і суспільні традиції, оригінальну народну культуру. Усе це обумовило «цілком визначену етнографічну й національну цілісність»» [18, с. 427].

Академік І. Курас висловив думку про те, що соборність – це не подія, а процес [35]. У контексті цієї думки в історії українського соборницького процесу дослідники виділяють княжу і козацько-гетьманську доби, наголошують на ролі у ньому Запорізької Січі, Козацько-Гетьманської держави Б. Хмельницького, Гетьманщини, гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепи та ін. XIX ст. розглядається як інтелектуальне напрацювання ідейно-світоглядних і цивілізаційних засад політичної незалежності України на засадах соборності її етнічних земель, формування громадських і політичних інститутів для реалізації цього проекту. В рамках XX ст. такими рубежами виступають віхи, пов'язані з Української революцією 1917–1921 рр. та Актом злуки, з подіями 1939–1954 рр., з відновленням державного суверенітету та незалежності України в 1990–1991 рр.

У числі перших, хто окреслив критерії періодизації цього процесу був академік В. Смолій. Він назвав такі рубежі: а) єдність Руської землі; б) відчуття козацько-руської Вітчизни; в) ідея єдності українців без офіційних кордонів у XIX ст.; г) об'єднання

українських земель у власній державі в 1919 р.; д) збирання основних українських етнічних земель у адміністративних межах УРСР 1939–1954 рр. [51, с.13–14].

Визначну, неперевершену роль у формуванні почуття соборності й українськості, безперечно, відіграв Пророк нашої нації Тарас Шевченко, який заповідав нам: «Свою Україну любіть. Любіть її… Во время люте. В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть».

Ідею соборності українців відстоював Г. Врецьона, який у третій частині (Вітчизна, народність, держава) своєї праці «Народно-рускій катехизм» зазначав, що «Нашою Вітчизною є Галицька Русь, східна частина Галичини, в якій живе руський народ…Але більша наша Вітчизна – вся Україна – Русь, тобто вся галицька, буковинська, угорська і українська земля, на котрій живе народ руський» [11].

Тема української соборності була провідною у низці статей Івана Франка, який мріяв про єдину соборну Україну. Історичним завданням великий Каменяр вважав реалізацію споконвічного ідеалу українців – «здвигнення нашої національної надбудови в усій її цілості». Звертаючись до молоді, він наголошував: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді практично частиною його» [60, с. 405].

З початку ХХ ст. відбулася еволюція феномену «соборності», чітких рис набуло розуміння «української соборності», яке охоплювало обґрунтування етнотериторіальної, культурної, економічної єдності; відбувалося формування національної свідомості і національної ідентичності, об’єднання усіх українських етнічних територій та утворення незалежної держави. Обґрунтовуючи необхідність об’єднання усіх українських етнічних земель, Лонгин Цегельський зазначав: «Знаймо лише, що ми є народ 30 міліонний, осібний від Ляхів і Москалів, котрий мав колись свою княжу

державну «Русь» і свою народно-козацьку республіку «Україну» та котрий тепер зветься «Русинами» або «Українцями» [61, с. 91].

Проголошення Акту Злуки 22 січня 1919 р. було «вже тільки формальним завершенням тієї самостійницької й соборницької думки, яка викристалізувалася одночасно над Дніпром і Дністром» [30, с. 64]. Акт Злуки став «символом віковічного прагнення нашого народу жити у єдиній, соборній та незалежній державі». Оцінюючи Акт Злуки, його учасники стверджували, що «сьогоднішнє з'єднання України в одну державу після 700-літньої розлуки єсть величезної ваги річ» (Є. Чикаленко); «це від часів Ярослава Мудрого перший раз усі українські землі, теоретично й бодай декларативно, з'єдналися разом, як одна державна цілісність; історичним ідеалом українського народу є політична незалежність і політична єдність усієї української землі в суверенній українській державі » (Л. Цегельський). Акт Злуки «мав бути основою нового політичного «вірую»» (М. Омелянович-Павленко); «Українська Народна Республіка живе й житиме в серцях всієї України. Так само живе ідея, проголошена 22 січня 1919 р.: нас могли поділити кордони, але цей акт назавжди встановив: існує єдина українська нація» (О. Шульгин).

В Універсалі Директорії зазначалося: «Од нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Од нині є тільки одна незалежна Українська Народня Республіка. Од днині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду» [59].

Здобутком проголошення Акту Злуки стало усвідомлення українцями ідеї соборності, що включала загальнонаціональну консолідацію та захист територіальної цілісності держави. Як слушно зазначає В. Верстюк, у найближчому майбутньому існуватиме значний запит не стільки на конкретно-історичний перебіг подій революційної доби, скільки на осмислення ідейного арсеналу, який використовувався учасниками української революції. Насамперед, це будуть ідеї державо- та націєтворення, демократії, парламентаризму, в тому числі й «соборності як уособлення територіальної цілісності держави та способу формування нації» [7, с. 53].

Таким чином, можна стверджувати, що упродовж тисячоліття відбулася трансформація ідеї соборності: від ідеї єдиної Русі до ідеї вільної Самостійної Соборної України, а також обґрунтовано у науковому дискурсі ціннісну, політичну та духовну єдність українців.

Наголосимо на значенні соборності української мови. Ця проблема знайшла відображення у творах Івана Огієнка. За його глибоким переконанням кожний громадянин повинен оволодіти соборною літературною мовою, яка є, за висловом вченого, найціннішим і найважливішим знаряддям духовної культури, «найміцнішим цементом єдності нації». Соборна літературна мова об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю: «Мова – це форма нашого життя культурного й національного…І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності …» [43]. І. Огієнко наголошував, що «народ, який не має спільної літературної мови, – то недозріла нація. Об'єднаймося у мові – і це мовне об'єднання, реалізація соборності української мови золотими буквами залишиться не тільки в історії української культури, але й у політичній історії нашого народу» [44, с. 18].

Ідеї вільної Самостійної Соборної України знайшли осмислення у працях мислителів української еміграції, а також програмах політичних партій та уряду УНР, які діяли в екзилі. Іван Лисяк-Рудницький зазначав, що «постулат соборності став невід'ємною частиною всіх українських політичних програм цієї доби – від консервативно-гетьманської починаючи й націонал-комуністичною кінчаючи» [38, с. 272].

Питання національної єдності порушив теоретик українського націоналізму М. Сціборський, стверджуючи, що «без держави нація не може зберегти своєї єдності, вона буде приречена на поділ між іншими державами, що обов'язково приведе до руїни і саму націю» [55, с. 102−105].

У програмних принципах українських соціалістів-революціонерів шаповалівської течії, яка після поразки Української революції діяла в Празі, на першому місці була соборність, яка означала, що соціальна революція має визволити український народ на усіх його етнічних територіях й об'єднати ці території в одній республіці. Згідно з програмовим документом, до складу української федерації повинні були увійти: Підкарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна з Бессарабією, Лівобережна

Україна, Степова Україна, Кубань і Крим. Передбачалося, що федеральний уряд здійснюватиме лише зовнішню політику, захист кордонів і Конституції України. В його компетенцію входило також врегулювання непорозуміння між автономними частинами. Крім того, «соборність ще мусила б бути у великому співробітництві всіх частин України на полі господарства і духової культури з метою витворення спільних переживань усього українського народу» [62, с. 47].

Цінними для теоретико-методологічних засад осмислення поняття «соборності» є погляди Вячеслава Липинського. У своїх працях він досить чітко сформулював ідею соборності: «Коли я стою і стоятиму за «Вільну Україну», то роблю це тому, що назва ця ясно і виразно означає ціль, до котрої я іду. А тою цілью є Україна, не «російська» і не «австрійська», а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку» [12, с. 290]. Основною ознакою соборності В. Липинський вважав наявність сильної держави і сильної влади. Провідну роль у творенні української державності він відводив Галичині, акцентував увагу на необхідності національної консолідації Галичини; звертав увагу на глибинну різницю двох частин України – Великої (Наддніпрянської) та Наддністрянської, а також на відмінність між демократією галицькою та наддніпрянською. Відповідно, ці відмінності могли стати суттєвою перешкодою для об'єднання.

Концепція територіального патріотизму Вячеслава Липинського мала об'єднати та консолідувати всі нації та стани спільним почуттям їхньої належності та любові до рідної землі: «Для державного унезалежнення України …ми хочемо всі класи і всі «нації» України об'єднати від спільним гаслом політичним (потрібна всім мешканцям України окрема, своя власна держава) і під спільним гаслом патріотичним (спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини)» [36]. Основною умовою створення української державності вчений вважав релігійну, регіональну, політичну, організаційну та національну єдність. Адже, «нація – це, перш за все, єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі» [37, с. 155]; «нація – єдність духовна – родиться завжди від держави – єдності територіально політичної – а не навпаки» [37, с. 155]. Сьогодні особливо актуальні його слова з «Листів до братів-хліборобів»: «Ніхто нам не збудує держави, коли

ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі націю не схочемо бути» [36].

Варто підкреслити, що ідея соборності знайшла своє правове закріплення в Акті проголошення незалежності України 1991 року та в Конституції України 1996 р.

З відновленням незалежності України, стверджує Т. Бевз, у тлумаченні «соборності» з'явилося нове теоретико-методологічне осмислення найважливіших чинників, які визначали механізм функціонування соборницького процесу, а також відбулося оновлення наукового інструментарію. Як зазначає Т. Бевз, уживання концепту «соборності» в сучасних умовах значно розширило діапазон його осмислення. Йдеться про «ідеї соборності», «соборність духу», «соборність душ», «соборницьке мислення», «культурну соборність», «політичну соборність», «концепт соборності», «день соборності», «соборну державу», «українську соборність», «соборну Україну», «соборницькі устремління», «соборницьке возз'єднання», «соборний погляд істориків», «українську соборність як історіографічну проблему», «соборність української історіографії», «постулат соборності», «принцип соборності», «соборність як складник розвитку національної ідентичності українців», «соборне представництво українського народу» [4, с. 12–13].

У дослідженнях феномену «соборність» Т. Бевз вважає за раціональне використовувати метод структурно-функціонального аналізу, доводячи, що у такому випадку соборність буде розглядатися з позиції визначення її місця у культурному й історичному просторі як система цінностей і інститутів. Науковиця вказує також на доречність використання ідеї Толкотта Парсонса про організацію соціальної структури через систему цінностей та ідеї Еміля Дюркгейма про типи суспільної солідарності [4, с. 13]; застосування синергетичного підходу за допомогою ключових принципів: принципу становлення, принципів буття та принципів розвитку; і вважає доречним послуговуватися історичним неоінституціоналізмом, посилаючись на думку Дугласа Сесіл Норта: «Історія має значення. Вона має значення непросто тому, що ми можемо винести уроки з минулого, але і тому, що сьогодення і майбутнє пов'язані з минулим безперервністю інститутів суспільства. Вибір, який ми робимо сьогодні чи завтра, сформований минулим. А минуле може бути зрозуміле нами тільки як процес інституційного розвитку» [Цит. за 4, с. 13].

Застосування антропологічного підходу у дослідженні соборності України запропонував Я. Калакура, наголошуючи, що пізнати і осмислити її належним чином можна лише у координатах антропології, тобто того сегмента науки в її сучасному, «постмодерністському розумінні, для якого пріоритетним об'єктом пізнання виступають не стільки безпосередні події і явища, які здебільшого вже з'ясовані, скільки їх творці і учасники, тобто люди» [26, с. 198].

Таким чином, інтеграція і синтез теоретико-методологічних засад та взаємодія науково доцільних принципів проведення дослідницького пошуку дають можливість дослідити феномен «соборності» як складову частину і результат українського національного відродження та чинник сучасного українського державотворення, як нову якість та стрижневу цінність українського суспільства.

В умовах сьогодення категорія «соборність» набуває ширшого тлумачення. Зокрема, «соборність – це передусім єдність людей, яка уособлює наступність та нерозривний зв'язок поколінь зі своїм генетичним корінням і становить фундамент релігійної, етнічної, національної, культурної ідентичностей, без неї не може бути успішною й цивілізаційна ідентифікація» [52, с. 238], а поняття «соборність» охоплює не лише географію, не лише єднання Заходу і Сходу України, а набагато ширший комплекс питань, включаючи поняття «політичної нації» та «національного капіталу» [54].

Українська соборність трактується як ціннісне, духовно-політичне явище в житті нації і держави, утвердження якого відбувається на основі осмислення історичної пам'яті, спільних інтересів українського соціуму, єдиного інформаційного простору.

Сьогодні увесь світ є свідком протистояння Росії й України як двох антагоністичних політичних, а також мілітарних сил. Російська агресія стала найсуворішою перевіркою не декларативності, а реальної сили українських соборницьких ідей. На тлі цієї чергової російсько-української війни (які фактично тривають із перервами з 1658 р.) стає ще більш зрозумілим, наскільки важливо інсталювати в національну пам'ять, суспільну і правову свідомість, практику державотворення та його реформування розуміння соборності як тривалого цивілізаційного процесу зародження, становлення і розвитку української модерної політичної та громадянської нації [34, с. 40].

В умовах війни розуміння соборності набуває нових сенсів: 1) «у Соборності – суть нашого спротиву. Коли кожен відповідає за іншого і водночас за загальну справу, добробут, розвиток і, звісно, боротьбу»; 2) «єдиний народ не зламати і ми, як ніколи, відчуваємо єдину державу, бо самі творимо її і боремося за неї»; 3) «усіх нас об'єднує бажання перемогти»; 4) українці об'єднали весь цивілізований світ, щоб перемогти агресора, українці єдині у своєму бажанні жити у вільній, соборній, незалежній Україні; 5) Україна разом з усім цивілізованим світом демонструє дивовижну консолідацію та єдність у протистоянні агресору [2, с. 17].

У наші дні осмислення проблематики соборності України актуалізується зі зрозумілих причин і пояснюється прагненням забезпечити інтелектуальний захист територіальної цілісності, суверенітету, неподільності та непорушності кордонів України. Більше того, осмислення ментально-етнічного виміру ґенези української соборності дає змогу науково правильно розглядати питання ціннісної, етнопсихологічної та духовно-культурної єдності української модерної нації.

Тема соборності є однією з центральних в українознавчому дискурсі, свідченням чому є вихід у світ «Історії України: нове бачення», п'ятнадцяти-томника «Крізь віки», політичної історії України XX ст., перших п'яти томів «Енциклопедії сучасної України», «Історії української культури», низки монографій, зокрема, І. Гошуляка, Я. Калакури, І. Кураса та ін, в яких представлено осмислення ідейно-смислових, інституційних засад і цивілізаційного виміру української соборності як складника національної ідентичності

Розглядаючи українську соборність Я. Калакура виокремлює спочатку п'ять [28, с. 65–67], а згодом і сім складових частин цього поняття [27, с. 42–46]:

– перший компонент – це природно-географічний ландшафт, тобто унікальна територія, на якій упродовж двох тисячоліть формувався український етнос. Соборність території сучасної України визначена державними кордонами та гарантується міжнародним правом, але, як засвідчили трагічні події останніх років, є сили, які не просто ставлять під сумнів територіальну цілісність і державний суверенітет України, але й анексували Крим і розв'язали війну на Сході України;

– друге, і це – головний сегмент, – людський, український етнос,

основу формування якого склали досить близькі між собою слов'янські племена на теренах сучасної України, успадкувавши чимало знарядь праці, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів; «український народ з огляду соборності виступає, з одного боку, як ідентичність за критеріями громадянства, що сучасна етнополітологія трактує як інститут української політичної нації. З другого боку, домінуюче ядро українського народу складає етнічна ідентичність українців, тобто українська етнічна нація, котра виходить за межі України, репрезентує себе як світове українство» [28, с. 65– 66];

– третя – соціокультурна, ідейна та духовна складові частини, які найменше піддаються універсалізації; культурно-духовний чинник соборності «дуже чутливий і суперечливий, він наштовхується на рифи об'єктивного і суб'єктивного характеру, потребує підвищеної уваги до себе з боку регулятивної функції держави. Йдеться про такі компоненти цього чинника як мова спілкування, історична пам'ять, релігія, обряди, звичаї, традиції, менталітет тощо» [28, с. 66];

– четверта – це фінансово-господарська соборність та економічний суверенітет і безпека України, тобто формування єдиного, збалансованого техніко-економічного і фінансового механізму, інтегрованого у світову економіку;

– п'ята складова частина – політична організація суспільства, тобто державний чинник, формування держави як спільної домівки українців. Унікальність українського державотворчого процесу зумовлена його історичними особливостями. Власне тут закорінені деякі причини, що продукують ті дискусії, які ведуться й сьогодні. Гострота цих дискусій нерідко розхитує політичну соборність України [28, с. 66].

– шоста складова частина – захист соборності України;

– сьомий компонент соборності – міжнародний, або геополітичний чинник історичного процесу соборування України. Сам перебіг історичного розвитку, який, з одного боку, сприяв утвердженню української ідентичності, стимулював консолідацію етносу, формування нації, державотворчі процеси, забезпечення цілісності України, а з іншого боку, наражався на дію відцентрових, деструктивних, сепаратистських сил, а ще в більшій мірі на ворожі зовнішні фактори, спротив наших сусідів, які в своїх інтересах прагнули ослабити, розділити, колонізувати Україну, захопити її

території і скористатися унікальним природним і людським потенціалом [28, с. 67].

З-поміж наукових доробків, які присвячені ментальним вимірам соборності України пріоритетне місце належить фундаментальним дослідженням «Ментальний вимір української цивілізації» [29] і «Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акта Злуки)» [15].

В. Литвин у монографії «Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.), аналізуючи підготовку і проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР, відсилає читача до унікального документа Головної Руської ради 1848 р., в якому вперше було висунуто гасло соборності, що стало одним з наріжних каменів українського національно-визвольного руху як на Заході, так і на Сході [39, с. 305].

Здійснені науковцями дослідження дозволили глибше з'ясувати відмінність української соборницької ідеї від російської і від польської. Вона є насамперед етнотериторіальною, оскільки українці ніколи не претендували і не зазіхають на чужі етнічні землі. В цьому контексті заслуговують уваги спроби Л. Шкляра дослідити відмінності експансіоністської та національно-демократичної моделі соборності, простежити взаємодію і пріоритети об'єктивних і суб'єктивних факторів їх реалізації [63].

Найбільш складним з погляду науки і важким для реалізації на практиці було і залишається питання політичної, культурної та духовної соборності України. Сучасні підходи до розуміння проблематики осмислення сутності і особливостей української соборницької ідеї, її гуманістичного і демократичного характеру містять праці П. Кононенка, М. Поповича, М. Юрія та ін.

Слід підкреслити, що соборність не є явищем лише суто українським. Це загальна, органічна ознака будь-якої нації, – неодмінна умова її розвитку й процвітання. Вона означає, по-перше, об'єднання в одне державне ціле всіх земель, які заселяє конкретна нація на суцільній території. Це – один з найзаповітніших ідеалів багатьох народів світу. По-друге, соборність не обмежується лише ідеєю збирання етнічних земель у рамках національної держави, а передбачає також духовну консолідацію всього населення країни, єдність усіх її громадян, незалежно від їхньої національності. Нарешті, соборність невіддільна від досягнення реальної державності, забезпечення справжнього суверенітету і незалежності народу, побудови процвітаючої демократичної національної держави. Для українського народу, віками позбавленого своєї власної

державності та розірваного на частини між сусідніми країнами, дана проблема завжди була особливо болючою і неймовірно складною [20].

Соборність для України – це єдність багатоманітності, об'єднання навколо спільного стрижня, яким є українська державність, українська ідентичність. Ідеї соборності, «ціннісне обґрунтування, суспільна легітимація й інституційне оформлення якої є ключовим індикатором завершеності націєтворчих процесів всередині етносу» без сумніву, належить статус цементуючого ферменту нації [48, с. 197].

Українська соборність має тривалу історію, а постмодерні трансформації, які сьогодні переживає країна, раз у раз стають верифікацією міцності її політичних, духовно-культурних, соціальних, правових та інших підвалин. Адже «Українцям, окрім тривалого внутрішнього розбрату та штучного розділу в межах інших держав, доводилося постійно спростовувати історіософські концепції про протистояння в українському вимірі східної та західної цивілізацій (Р. Кіплінг), про лінію цивілізаційного поділу, що проходить центром країни (С. Гантінгтон), або ж намагатися редукувати цілком слушні застереження, які висловив І. Лисяк-Рудницький про силу-силенну забобонів, упереджень, образ і претензій, якими упродовж століть обросли відносини Східної та Західної України. Все це значно актуалізує ментальний вимір української соборності, який є значно цивілізаційно сильнішим за територіальний» [48, с. 197].

Хоча український народ територіально і політично єдиний, проте духовно він продовжує бути роз'єднаним: протиставлення одних регіонів України іншим за рівнем національної самосвідомості, конфесійне протистояння актуалізують проблему української соборності як у теоретичному, так і практично-політичному ракурсах. Адже йдеться про розбудову соборної України як одного із ключових завдань реалізації національної ідеї [10, с. 27].

Соборність України необхідно розглядати як у географічно-земельній площині, так і з моральних, соціально-психологічних критеріїв соборної здатності тих, хто живе у цій площині, творить національне середовище, тобто соборності нації і людини – їх знань, свідомості та низки інших духовно-інтелектуальних, світоглядних цінностей. Безумовно, соборність будь-якої держави може бути досягнута лише за умов соборності її громадян, кількість яких досягне певної «критичної маси». Цей висновок незмінно приводить

нас до запитання: Чи не пора нам згадати гасло італійців, наприклад, часів Гарібальді: ми здобули Італію, тепер творімо італійців?

Нині Україна не лише в кризі, а й у тривожній національній *небезпеці* – мовно-інформаційній, духовно-інтелектуальній, енергетичній, економічній, фінансовій, військовій, екологічній, релігійній тощо. Чому? Відповідь на це питання на засіданні круглого столу «Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори» дав д. е. н., проф. С. Вовканич: «Найімовірніше, з однієї стратегічної причини**:** не усвідомлюємо і не можемо уявити масштаби загроз *«точки неповернення»* – невидимої, наче радіація, але надзвичайно підступної для тих, що хочуть повернутися додому, до свого коріння, духовних джерел свого національного відродження» [57, с. 12]. І далі: «У глобальній стратегії уникнення точки неповернення Україна має свої локальні, але дуже серйозні виклики і загрози. Це, насамперед, об'єднання нації навколо всеукраїнських інтересів, ідей та ідеологій, які можна і слід протиставити більш ніж тривіковим намаганням довести українців через анексію Київської церковної метрополії, голодомори, виселення корінного населення та заселення іншим соціумом, розстріли інтелектуалів тощо до тієї критичної біомаси, що вже не в стані відродити свої духовні та національні цінності, свою етнічну, релігійну чи іншу ідентичність, зрештою, свою *українськість»* [57, с.13].

Отже, на перший план виходить людський фактор – «українська людина як *соборна особистість* з її *всеукраїнськими* почуваннями, болями і сподіваннями» [57, с. 16].

На порядку денному нагальна потреба плекання « *націєцентричності* української нації» [57, с. 15] «за допомогою насамперед *духовного* вектора, філософії серця» [57, с. 15], «на *спільних* духовних цінностях, патріотичних почуваннях та кодах українського народу, на традиціях, нормах і правилах, притаманних його спільноті» [57, с. 16]; духовно-інтелектуальне забезпечення державо-націєтворчих процесів як запорука збереження розмаїття етнічної, культурної, мовної, релігійної та іншої ідентичності народу, що дав назву державі Україна.

Досвід об'єднаної Європи, побудова в Україні інформаційно відкритого, громадянського і демократичного суспільства вчать, що пора наголошувати на патріотизмі та українськості спільноти,

насамперед її молодої генерації. «Гуртуймося разом усі в Україні і поза нею сущі для розбудови *національної* держави. Передусім – це держава українського народу, титульна нація якого дала їй назву – Україна! Усі, хто живе і чесно трудиться на її землі, – українці!» [57, с.19].

Не все у нас для цього збалансовано і не лише в економічному, а й в науково-освітньому, морально-духовному та патріотичному аспектах**:** «наскільки ми всі і кожен осібно гідні України, чи не страждаємо тут на дефіцит моралі, самооцінки, національної поваги та профіцит марнославства, українофобії, мімікрії, чвар і гордині?» [57, с. 21].

Ідея соборності як цінність належить усім народам, але не однаковою мірою. Для українського народу вона особливо значуща. Це зумовлено тим, що він належить до тих етносів, які століттями не мали власної державності, частинами входили до складу чужоземних держав, територіально і політично були роз'єднані, піддавалися русифікації, полонізації, мадяризації та іншим видам денаціоналізації: «Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експроприації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно могла б знівелювати й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних рис. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців… Отож, історія триває. І якщо ми вчора не випили брому, читаючи її, то сьогодні й завтра будемо здатні її творити…» [33, с. 10].

Національне відродження – це складний і багатоступеневий процес втілення у життя національної ідеї, створення дійсно національного середовища і введення національної енергії в річище суспільної активності. Передумовою цього процесу є формування національної самосвідомості як національно-творчої сили, що протистоїть як імперському мисленню, так і комплексу меншовартості, манкуртизму. Національна самосвідомість

утверджується багатьма чинниками буття нації, але насамперед через освоєння традицій народу, надбань його духовної культури, національних цінностей.

Принагідно процитуємо слова Джузеппе Мадзіні (Мацціні) (1805–1872) політичного діяча, який за умов, коли Італія була провінцією імперій, навернув Батьківщину на історичний шлях тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. Адже, як наголошував Мацціні «Без Країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства народів. …Не тіштеся надією на звільнення від несправедливих соціальних умов, якщо спочатку не завоюєте країну для себе; де немає Країни, там немає і загальної згоди, на яку ви можете покластися; усім заправляє егоїзм власного інтересу, і той, хто при владі, його береже, оскільки не існує спільної гарантії для інтересів загалу. Не відволікайтеся ідеєю поліпшення матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання»….. Апелюючи до патріотичних почуттів співвітчизників, він писав: «Браття мої, любіть вашу Країну. Наша Країна – це наш дім, дім, що його дав нам Бог, оселивши в ньому численну родину, яку ми любимо і яка любить нас та з якою у нас склався ближчий і безпосередніший зв’язок через почуття й думки, аніж з будь-ким іншим; родину, яка, завдяки зосередженості у даній місцевості та гегемонній природі своїх складників, приречена на особливий різновид діяльності…. Докладаючи праці згідно зі справжніми принципами заради нашої Країни, ми працюємо й на Людство; наша Країна є точкою опори важеля, яким ми маємо оволодіти для загального добра. Якщо ми від цього важеля відмовимося, то ризикуємо перетворитися на непотріб для нашої Країни й для Людства. Перед приєднанням до Націй, які складають Людство, ми повинні, далебі, існувати як Нація. Ніякого об’єднання не може бути, окрім як серед рівних…» [42].

Отже, мислитель закликав насамперед до любові та відданості власній батьківщині. Італійська еліта почула свого ідеолога, його вимогу: «борітеся за свободу цього народу, якщо момент того вимагає; але борітеся як італійці, щоб кров, яку ви проллєте, удостоїлася честі й любові не тільки до вас, а й до вашої Країни»; «Країна – це не просто територія; окрема територія утворює лише її фундамент. Країна – це ідея, яка здійснюється на цьому фундаменті» [41]. Мацціні наголошував: «Проблема, яку ми прагнемо розв’язати. – проблема виховання, одвічна проблема людської натури». Мислитель

переймається цим питанням, адже усвідомлює: коли люди не сповідуватимуть одвічні духовні ідеали, то не зможуть нічого досягнути на поприщі націотворення.

Кадрова проблема, якість людського чинника не вперше виходить на передній план. Один із відомих сучасників УНР Микита Шаповал, бачачи як гине республіка й аналізуючи соціально-економічні, духовно-інтелектуальні, національно-патріотичні аспекти занепаду, спересердя занотував лише два слова: «Нема людей» [57, с. 21]. В активному «окультурюванні» української спільноти власними духовними (європейськими і світовими) демократичними цінностями більш функціональну позицію повинна зайняти нова національна *інтелектуальна еліта,* яка, «почавши із себе, побачить, нарешті, Україну в собі, а не тільки себе в Україні, позбудеться популізму, корупції, брехні та інших асоціальних явищ і девіантних форм поведінки; зробить справжній, а не декларативний «український прорив» у підвищенні рівня людського розвитку, інтелектуального капіталу, соціальних стандартів і т. ін.» [57, с. 20].

Аналіз філософсько-психологічної літератури дозволяє стверджувати, що соборність в особистісному вимірі пов’язують, передусім, з усвідомленням єдності: єдності етносу, людства, всіх форм життя на планеті. Шляхом до соборності є духовний розвиток особистості. Духовність завжди вважалась особливим виміром людського існування, покладеного в основу його глибинної аксіології. Відтак, духовність людини як її ставлення до цілого, виявляється у тому, «наскільки повно ця людина інтегрована у цілісне космопланетарне і соціально-природне середовище свого існування» [9].

Проблема духовних цінностей піднімає важливе питання – деформацію ціннісних орієнтацій. Деформацію цінностей, перекоси в ціннісних орієнтаціях спостерігаємо і в нинішньому українському суспільстві. Причини їх очевидні – економічна криза, яка з кожним роком все більше поглиблюється, перехід до ринкових відносин, приватизація і пов’язане з нею відоме в історії розвитку товарно-грошових відносин первісне накопичення капіталу. Наслідком цих процесів є потяг до збагачення, здобуття матеріальних цінностей [13, с. 96]. А все це разом узяте утворило феномен, який свого часу український мислитель Г. Сковорода назвав «сріблолюбством», – дух наживи, користолюбство, зажерливість, влада речей. Найстрашніше, за переконанням філософа, те, що гонитва за багатством «роз’їдає

душу», призводить до духовної спустошеності. Власне, в цьому вбачаємо причини і форми прояву бездуховності, яка охопила частину нашого суспільства.

Отже, метою освіти і виховання має стати розвиток духовності, її розкриття в людині, введення людини у світ вищих людських абсолютів і смислів, виховання індивідуальності як такої, формування морального інтелекту. Ґрунтовні дослідження цієї проблематики належать академіку І. Зязюну. На думку філософа, сучасна наука має активніше вивчати феномени духовного розвитку особистості: «Внаслідок домінування відкритого біхевіоризму поза увагою наукового пошуку залишалася внутрішньо мотивована, емоційно-почуттєва і духовно-моральна складова соціальної психіки особистості, яка в першу чергу характеризує особистість в якості унікальної і неповторної індивідуальності» [24, с. 37].

Вчений зауважував, що результатом реалізації наукових напрацювань у психолого-педагогічній практиці має стати поява духовної еліти. Серед провідних ознак духовної еліти І. Зязюн визначав такі: «Відмінністю духовних еліт від політичних, економічних чи професійних є первинність моральних гуманістичних начал. Духовна еліта визначається передусім тим, що відшуковує нові моральні ідеали, шляхи відтворення великого суспільства, нові більш досконалі, достойні засоби єднання людей, більш високі цілі» [24, с. 33].

На думку І. Зязюна, духовність визначається не стільки інтелектом, скільки емоційно-почуттєвими характеристиками особистості: «Чутливість до моральних вчинків, загострена чуттєвість провини (риса, як правило, притаманна інтелігенту)… розуміння життя як переживання. Співчуття, доброзичливість, «журба про інших» пов’язані з надзвичайною сприйнятливістю, зраненою за інших «боляче сприйнятливою душею», відкритістю світові [25, с. 16].

Однією з важливих характеристик соборної особистості є орієнтація на служіння ближнім, країні, людству в цілому, не очікуючи визнання та нагород. У зв’язку із цим вчений стверджував: «Незмінно перебуваючи у меншості, духовна еліта не зацікавлена зовнішніми успіхами і прагненнями виокремитися, звертаючи на себе соціальну увагу» [24, с. 33]. Ставлення до інших, як зазначав І. Зязюн, визначає ступінь духовної розвиненості людини та зумовлює відповідне ставлення з боку оточуючих: «Духовний авторитет

визначається не лише сумою певних особистісних якостей, але й здатністю бачити і знаходити достоїнства в інших, цінувати інтереси та думки тих, хто знаходиться поруч. Ця повага до особистості іншого, уміння співстраждати і гостро сприймати чужу біду завжди були характерною ознакою вітчизняної духовної еліти» [24, с. 34].

У період соціальних змін в Україні особливого значення набуває думка І. Зязюна про те, що «Громадянське суспільство не лише формує громадян, але й само народжується ними» [24, с. 39]. Забезпечення на практиці психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовного розвитку молоді, незмінно призводить до циклічного духовного оновлення суспільства, утвердження його соборності: «Наше суспільство потребує духовного оновлення, утвердження права кожної людини на достойне життя. Гуманітарна освіта (а в строгому смислі слова будь-яка освіта є гуманітарною проблемою) – чи не найосновніший і єдиний шлях поступового оздоровлення клімату країни» [24, с. 40].

Найголовніше завдання освіти І. Зязюн вбачає не стільки у формуванні професіонала, скільки у розвитку особистості і, зокрема, її духовного світу «Освіта має формувати не фахівця експерта (це само по собі важливо), а самоцінну особистість, що реалізує себе в тій чи іншій професії, повнокровно живе в світі, переживає свою відповідальність за близьких, країну, планету. Можливо тоді прийде нове покоління політиків – не лише з капіталом, вченими ступенями і званнями, гарним знанням іноземної мови, але й з іншим духовним і душевним світом, що мислять не службово-інструментально, а в контексті цінностей і смислів людського життя і культури» [24, с. 37].

Отже, соборність, як соціокультурний феномен, в сучасних умовах виступає в якості провідного принципу національної єдності. При цьому, для розвитку Української державності велике значення має єдність української нації не просто в територіальному, але і у духовному аспектах.

Здійснений аналіз поглядів на соборність особистості дозволяє констатувати, що це поняття розуміється як своєрідний ідеал не тільки особистісного становлення, але й суспільного зростання. Реалізація цього ідеалу здійснюється за посередництва національної системи освіти, яка має забезпечувати на практиці психолого-педагогічні умові, сприятливі для духовного розвитку молоді. До того ж, тема соборності є актуальною і на багато століть вперед,

оскільки вона залишаються фундаментальною цінністю української державності, які Україна захищає сьогодні від російської збройної агресії з вірою у неминуче відновлення суверенітету.

Соборність для українців має стати не стільки етноісторичним поняттям, як політичною духовною категорією. Саме «соборність душ», згуртованість, єднання всіх українців як громадян України, незалежно від їх етнічних коренів, є одним з головних завдань збереження територіальної цілісності, демократизації всього соціально-політичного життя країни, утвердження громадянського суспільства. В ідеї соборності закладена основа збереження української державності, національної ідентичності та національної самосвідомості.

Список використаних джерел:

1. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
2. Бевз Т. День Соборності України як маркер ідентичності в умовах війни. *Соборність України: історія та сучасність*: зб. наук. праць: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січ. 2023 р. Київ-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2023. С. 11–18.
3. Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/bevz_sobornist.pdf (дата звернення: 10.10.2023).
4. Бевз Т. Феномен соборності у науковому та політичному дискурсах *Політичні дослідження*. 2023. № 1 (5). С. 7–35.
5. Велика Українська Енциклопедія. Тематичний словник гасел з напряму «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / укл. Арістова А. В., Шліхта І. В. / за заг. ред. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С.204.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
7. Верстюк В. Ф. Соборність – наріжний камінь української національної ідеї. Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення: матеріали круглого столу (м. Київ, 20 січ. 2015 р.) / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2015. С. 51–60.
8. В єдності сила. Інформаційна кампанія до Дня Соборності України. URL: https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/v-yednosti-syla-informaciyna-kampaniya-do- dnya-sobornosti-ukrayiny (дата звернення: 14.11.2023).
9. Вознюк О. В. Духовність як компетентність особистості. *Формування загальнокультурної компетенції майбутніх фахівців:* збірник наукових праць / за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка,2013. С. 34–45.

10. Возняк С. Ціннісні пріоритети українського народу: ґенеза і сутність. *Етико-аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства*. Івано-Франківськ: Видавець І. Я. Третяк, 2009. С. 20–34.
11. Врецьона Г. Народно-рускій катехизм. Львів: Просвіта, 1894. 25 с.
12. Вячеслав Липинський. Листування. Т. 1. Київ: Смолоскип, 2003. 959 с.
13. Гринчишин Н. І. Проблема духовного і національного відродження українського суспільства: соціально-філософський аспект. Вісник Черкаського університету. 2011. Вип.210. С. 94– 98.
14. Горбань Т. Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. Український історичний журнал. Київ. 2005. № 6. С. 95–102.
15. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акта Злуки). Київ: ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса, 2009. 467 с.
16. Грушевський М. Галичина і Україна. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 376−382.
17. Грушевський М. До наших читачів в Росії. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Т. 1. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 282–283.
18. Грушевський М. Наші вимоги. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Т. 1. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 425−428.
19. Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. *Грушевський М. Твори у 50 -ти т.* Т.2. Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 115–126.
20. День соборності. Сила нації – в її єдності. URL: https://www.artemrada.gov. ua/articles/686 (дата звернення: 23.11.2023).
21. Драгоманов М. П. *Літературно*-суспільні *партії* в Галичині до року. 1880. Львів: Видавнича спілка, 1904. 68 с.
22. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 5. Р–Т / уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. Київ: Наукова думка, 2006. 704 с.
23. Єдність і соборність Українських земель. URL: http://www.lubotin.kharkov. ua/ogorode/istorya/19-yednist-i-sobornist-ukrayinskikh-zemel.html (дата звернення: 12.11.2023).
24. Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: Збірник наукових праць / за редакцією Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського. Вип.1 (5). Харків: НТУ «ХПІ», 2003. С. 32–42.
25. Зязюн І. А. Духовні чинники елітарної особистості. *Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі*: зб. матер. Міжнар. конгресу – IV Слов'янські педагогічні читання. Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. С. 15–19.
26. Калакура Я. Людинознавче осмислення соборності України. *Науковий і культурно-просвітній часопис* «*Галичина*». 2019. № 32. С. 198–204.

27. Калакура Я. Соборність України в інтер'єрі новітньої історіографії. *Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення*: матеріали круглого столу (м. Київ, 20 січ. 2015 р.) / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2015. С. 35–50.

28. Калакура Я. С. Українська соборність як історіографічна проблема. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/sobornist/7.pdf (дата звернення: 12.11.2023).

29. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ, Генеза, 2017. 560 с.

30. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.

31. Кіхно О. Соборність. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Інститут філософії імені Григорія Сковороди; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. VI. С. 591.

32. Конституція України: ВВР, 1996, №30, ст.14 URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf (дата звернення: 12.11.2023).

33. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або, Дефект головного дзеркала URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43036277-9461-4d24-b6a3-db7feb0cea18/content (дата звернення: 14.11.2023).

34. Кривицький Ю. В. Соборність як ідейний імператив правової реформи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2019. Випуск 55. Том 1. С. 40–44.

35. Курас І. Ідея соборності України: історія і сьогодення. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ, 1999. С. 4–11.

36. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму (1919–1926). 627 с.

37. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. *В. Липинський та його доба*: наук. зб. / відп. ред. Ю. Терещенко. Київ-Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. 398 с.

38. Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборності. *Історичні есе.* Том 2. Київ: Основи, 1994. С. 271−283.

39. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ, 2003.

40. Маслов О. Г. Соборність і цивілізація у філософсько-антропологічному вимірі: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Харків. 2012. 20 с.

41. Мацціні Дж. Звернення до італійців. *Націоналізм: антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2000. С. 63–77.

42. Мацціні Дж. Обов'язки перед країною *Націоналізм: антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2000. С. 56–62.

43. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу/ Репринтне відтворення 1918 р. Київ: Довіра, 1992. 141 с.

44. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ, 1917. 32 с.

45. Політологічний енциклопедичний словник / за ред.

Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Упорядники В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. Київ, 1997. С. 325−326.

46. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 17.11.2023).

47. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 №1427–XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text (дата звернення: 17.11.2023).

48. Семергей Н. Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. URL: file:///C:/Users/USER/Downloads/358-Article%20Text-314-1-10-20200123-1.pdf (дата звернення: 12.11.2023).

49. Семергей Н.Феномен соборності у науковому та політичному дискурсах. *Політичні дослідження.* 2023. №1(5). С. 7–35.

50. Сергієнко П. П. Соборність України: поняття, ідея і реальність. Київ, ПБП «Фотовідеосервіс», *1993.* 80 с.

51. Смолій В. Видатна віха української історії. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ, 1999. С. 4–11.

52. Соборницький рух як чинник цивілізаційної ідентифікації українців в умовах Першої світової війни і Революції 1917−1921 рр. *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність* / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

53. Соборність – у кожному... URL: https://croatia.mfa.gov.ua/blog/sobornist-u-kozhnomu (дата звернення: 17.11.2023).

54. Солонина Є. Соборність – нагода осмислити те, що цементує українську державність. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/27505621.html (дата звернення: 17.11.2023).

55. Сціборський М. Націократія. Вінниця, ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 112 с.

56. Україна відзначає День Соборності. 22.01.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3656849-ukraina-vidznacae-den-sobornosti. (дата вернення: 17.11.2022).

57. Українська Національна Ідея (УНІ) як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори (матеріали круглого столу) / за ред. В.С. Кравціва; НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2011. 60 с.

58. Україна переможе у війні: військові та політики емоційно привітали з Днем Соборності. URL: https://24tv.ua/den-sobornosti-ukrayini- 22-sichnya-2023-privitannya-vid-prezidenta_n2240977 (дата звернення: 22.11.2023).

59. Універсал Директорії Української Народньої Республіки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-19#Text (дата звернення: 22.11.2023).

60. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодежі. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т.45. С.401–409.
61. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? Вінніпег, 1917. 92 с.
62. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.
63. Шкляр Л. *Моделі соборності* (історичний досвід і сучасні аспекти). *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ, 1999. С. 388–395.
64. Catholicity. URL: https://www.dictionary.com/browse/catholicity (дата звернення: 10.11.2023).
65. Delio Ilia. Special Issue Information. URL: https://www.mdpi.com/journal/ religions/special_issues/CIT21C (дата звернення: 10.11.2023).
66. Gradus Research Company. Україна Майбутного. URL: https://gradus.app/documents/284/Future_Ukraine_Gradus_Research_UKR.pdf (дата звернення: 21.11.2023).

2.4. Воля: споконвічна національна цінність українців

«Воля – це найвища цінність для
всіх українців і кожного зокрема».
(Ліна Костенко)

Сучасні засоби інформації розширюють пошукові можливості і ми з легкістю можемо втамувати власну зацікавленість із будь-якого питання. До прикладу, якщо ви наберете у (пошуку в інтернеті) слово «Воля», то вас може здивувати скільки контенту буде знайдено за запитом. Виявляється під такою назвою «Воля» працює компанія, український загальнонаціональний телекомунікаційний провайдер і газета, що видавалася у Львові у 1900—1907 роках мала назву «Воля»; ми дякуємо воїнам за героїчний захист нашої держави, серед яких і бійці батальйону територіальної оборони України «Воля». Ми знаходимо «Волю» у назвах вулиць і пісень, художніх творів і спортивних команд, сільськогосподарський кооператив має назву «Воля» та ще неймовірна кількість речей під такою назвою. У Латвії випустили срібну колекційну монету присвячену Україні, на аверсі якої зображено голуба миру, а на реверсі – слово «Воля», ніби висічене з каменю.

У анонсі до циркової вистави, яка називається «Дух, сила, воля»

читаємо несподівано надихаюче звернення: «Український цирк – важлива складова української культури… Сьогодні, місія нашої діяльності – хоча б на 1.5 години перенести глядача у неймовірний світ подиву та захоплення, даючи, таку важливу, можливість морального відпочинку. І зарядити енергією, щоб не втрачати ДУХ, СИЛУ та ВОЛЮ».

Також, привертає увагу велика кількість топонімів з назвою «Воля», їх в Україні втричі більше ніж у (колись дружніх нам) сусідів.

Отже, переконуємося, що результати навіть неглибокого контент-аналізу даних з інтернету, із історії власної родини та знання історії України дають привід для висновку про *волелюбність* українського народу як визначальної якості, що стала складовою нашої ментальності.

У процесі розвитку, під впливом історичних подій на території України створилася потужна, самобутня культура, в якій віддзеркалюється духовність, характер, вірування та прагнення нашого народу. Народна мудрість, що формувалася віками через твори усної народної творчості може розглядатися як своєрідний «портрет» народу.

Нейронауки розглядають концепт «Воля» як багатозначний термін, що означає ті чи інші вищі когнітивні процеси чи функції, пов’язані з контролем поведінки.

Концепт ВОЛЯ – один із головних концептів української національної картини світу. Воля для людини є ледь не найважливішим складником життя. Український народ багато років бореться за свою волю, тому цей концепт дуже яскраво виражений в усній народній творчості, а передусім у прислів’ях та приказках [1].

Для подальшого розгляду питання виникає необхідність пояснення щодо самого поняття «концепт». Отже, із позиції сучасної когнітивної лінгвістики «концепт» передбачає опис закономірностей, що пов’язують структуру концепту з ментальними процесами в мисленні людини. Назвати що-небудь концептом означає реконструювати його внутрішній зміст у межах ментальної діяльності мовної спільноти. Розгляд різноманітних засобів вираження концепту привів лінгвоконцептологів до висновку про те, що концепт формується, зокрема: комплексом значень відповідного слова, його асоціацій і конотацій [2, с. 216].

Розглянемо прислів’я та приказки, а саме вони відіграють

важливу роль у духовному житті як комунікативний та естетичний елемент культури, як зразки народної творчості, що розвивається разом із людським суспільством, відображаючи різні події життя, утілюючи мудрість та досвід народу [1]

У межах дослідженні поняття «воля» керуємося і розглядаємо його з позицій лінгвокультурного підходу.

Здійснивши аналіз прислів'їв та приказок про ВОЛЮ дослідники виділили п'ять основних груп, які містять у собі такі концептуальні ознаки:

1. Воля – найцінніше в житті людини: для українців воля стала тим, за що не шкода покласти найголовніше – життя. Тому цей мотив так яскраво виражений у прислів'ях серед яких можна виокремити такі позиції:

– Войовниче, агресивне прагнення волі: *Або волю здобути, або дома не бути; За народ і волю віддамо життя і долю; Краще стоя вмерти, чим сидя в неволі жити.*

– Відмова від життя без волі: *Життя не має ціни, а воля дорожча за життя, У неволі ніщо не миле.*

– Воля важливіша за матеріальні блага: Хоч голі, аби на волі; *Хоч долі, аби на волі; Хоч і спина гола, аби своя воля; Хоч рачки, та на волі; Хоч ти в багатстві, та в неволі, а я хоч голий, та на волі.*

– Зіставлення концептів «воля/доля»: *Де немає волі, там не буває й долі; Не шукай долі, а шукай волі; У неволі нема долі; Хто без волі, той без долі.*

2. Воля – недосяжна мета: у ті часи волі було досягти дуже важко, і цілком нормальним явищем є те, що вона є недосяжною для українського народу, тому більшість прислів'їв та приказок наповнені тугою за волею, зокрема: *Воля – маленьке слово, а всі йому раді; Воля велика, а тюрма кріпка; В своєму добрі, та волі нема; Дай серцю волю, а сам підеш у неволю; На чужому полі не матимеш волі; У неволі ніщо не миле.*

Також слід зазначити, що саме ця концептуальна група яскраво розкриває метафоричний компонент прислів'я, адже неможливість отримати бажане, породжує такі щирі крилаті почуття, наприклад: *Воля – нічний вогник: наче близько, а не достанеш; Сам у неволі, а мрії на волі; Коли та воля буде? Чи вона втопилась, чи де поділась?*

3. Воля – джерело сили та енергії. Отримавши волю, людина отримує нескінчений запас сили. Часто в українській літературі зображують персонажів, що після неволі отримують великий приплив

енергії, така тенденція походить ще із старих прислів'їв та приказок, до прикладу: *Воля дає силу слабим; Дай волі на ніготь, а він візьме на лікоть; Добра воля стане за учинок; Моя воля, моя сила; На волі я й гори потоплю; Не сильно – вільно;Сильна воля гори перевертає.*

4. Воля – обов'язковий супутник козака, козацької сили: справжній козак не може існувати без волі, адже більшість свого життя проводить у дикому, вільному полі. Козаки є борцями за волю свого народу, тому не є дивним те, що в українській народній творчості наявні багато прислів'їв та приказок, присвячених саме цій темі, зокрема: *Козача потилиця панам ляхам не хилиться; Коли козак у полі, то він на волі; Степ та воля – козацька доля;Що буде, те й буде, а козак панщини робить не буде; Чоловік без волі, що кінь на припоні; Де козак – там і воля; Кінь, шаблюка, вітер в полі і ніхто не здолає козацької волі.*

5. Воля – інструмент Божої сили. Окрему групу прислів'їв безперечно становить тема релігії. В українців простежується бажання до непокори стосовно визначеної їм долі, а разом з тим, відповідно, волі. Можна спостерігати також покору волевиявленням Божим, що також становить певну характеристику української нації, її менталітету, а саме: *Воля то божа, та я на це не згожа; Читає: «Да буде воля твоя», а думає: «Коли б моя»; Хвалиться рис усім світом заволодіти, а Бог йому не дав волі і над свинею; Без Божої волі і волос з голови не* впаде [1].

Отже, результати лінгвістичних розвідок концепту «Воля» підтверджують той факт, що для української нації ВОЛЯ є ледь не ключовим концептом. Він вербалізований більше ніж у 200 прислів'ях і приказках і є складним ментальним утворенням, що характеризує функцію людської психіки, яка ґрунтується на владі над самим собою, керуванні своїми діями, регулюванні своєї поведінки; влада над чимось; відсутність певних обмежень; незалежність.

Воля є визначальним поняттям у системі цінностей запорозьких козаків, які визнаються українським «лицарським орденом». В Енциклопедії історії України [3] описано про систему ціннісних категорій, ідейних установок і моральних імперативів, що складали підґрунтя світогляду, етики, політичної і національної самосвідомості запорозьких козаків. Сформувалася вона в період з 70–80-х рр. XVI до середини XVII ст. в ході розвитку демократичного устрою Війська Запорозького (а в народі називали *козацькою вольницею*).

Центральне місце в ній посідала категорія «колективна воля».

Вона поєднувала в собі ідеї: *рівності; свободи* громадянського *голосу*; права *вільного обрання* запорозьких старшин; визнання інституційної першості козацької ради у системі політичного козацького устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадянської дисципліни. *Колективна воля* сприяла утвердженню в козаків почуття станово-корпоративної єдності та поведінкових стереотипів, заснованих на усвідомленні ними свого громадянського обов'язку і відповідальності, пріоритетності спільного блага.

Система цінностей запорозьких козаків вирізнялася лицарською орієнтацією. Неписаний кодекс козацької честі охоплював такі моральні категорії, як свобода, особиста гідність, добре ім'я, слава, відвага, самопожертва, вірність, дотримання публічно даного слова. Морально вартісною чеснотою визнавалося служіння високим ідеалам: боротьбі проти «ворогів Святого Хреста», *захисту вітчизни*, обороні православної віри), служінню монархам. Морально-етичне та політико-правове уявлення запорожців про їхню належність до лицарів будило в козаків *почуття власної гідності,* станово-корпоративної окремішності та політичної правосуб'єктності. що підживлювало тенденції політичного сепаратизму в житті запорозької громади, а до середини XVII століття – їхню орієнтацію на здобуття таких само прав і свобод, які мала шляхта Речі Посполитої.

Важливим у системі цінностей козаків було поняття *запорозького товариства.* Воно означало, що кожен козак мав дотримуватися принципів військового побратимства, поділяти засади братерської злагоди, єдності, взаємовиручки, вірності, дружби, поважати моральний закон «хліб-сіль», бути вірним соціальним і політичним ідеалам козацтва. На відміну від поняття лицарства поняття товариства меншою мірою по'язувалося з політичними маніфестаціями, офіційним етикетом, а більшою – з повсякденним життям запорожців, з діяльністю, яка забезпечувала їм «козацький хліб». Публічно репрезентуючи політичні позиції щодо «лицарської служби», козаки найчастіше послуговувалися такими категоріями, поняттями й моральними настановами, як *лицарська честь, слава, вірність, відвага, служіння спільному благові,* патріотизм тощо [3].

Отже, беззаперечною цінністю для козаків була *Воля*, саме виникнення козацтва є результатом *волелюбності* українського народу.

Поняття ВОЛЯ також розглядається у філософії та психології. У філософії Воля – це феномен прояву суб'єктом своїх бажань та

намірів, здатний до регуляції подальшої діяльності та поведінки, що наділяє можливістю до формування більш важких цілей та концентрації внутрішніх зусиль для їх досягнення.

Сучасна історія дедалі більше нагадує битву характерів, в якій на перший план виходить питання *політичної волі*. До такого висновку спонукає війна. З перших днів вона випробовує на міцність волю всіх, хто на стороні України та демократії. На щастя, українцям вдалося не тільки вистояти, але й створити своєрідне силове поле народного гніву, до якого зараз залучено вже десятки мільйонів людей. У цьому силовому полі свобода розкриває особливий зміст, який не завжди усвідомлюється у мирний час. Вона постає не як прагнення до безмежної влади, а як *воля до колективного спротиву будь-якій тиранії*. Ще у XIX столітті було висловлено ідею, що «Світовий Дух» спрямовує хід історії до подолання деспотії й усвідомлення людством цінності *свободи,* яку розуміють як синонім *волі.*

Філософське осмислення волі та свободи в українській культурі відображено в працях Г. Сковороди, який розглядав свободу як запоруку розвитку здібностей людини, а також Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та ін. Зокрема, аналізуючи поетичні тексти Т. Шевченка, дослідники констатують, що «макросвіт» Шевченкової «волі» вибудовується на конкретному баченні духовної і фізичної свободи, позначених просторовими, часовими, аксіологічними та ін. координатами.

Тобто, саме концентрація на змісті, сенсі і є тим секретом, який перетворює свободу на волю? Ліками від свавілля? Можливо саме з цієї війни, зі світу руїн, народиться нове розуміння національної цінності – воля, яка творить нове. І наша свобода набуде позитивного доповнення відповідальністю.

У статті 6 Ціннісні орієнтири утвердження української національної та громадянської ідентичності Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» дано визначення *поняття «*Воля», де її потрактовано як «здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети. Проявом волі українського народу є героїка боротьби за незалежність України, прагнення до самостійності, невпинний пошук шляхів досягнення свободи» [4].

Психологія вивчає глибинні процеси психіки людини. Воля

особистості визначається як властивість свідомості людини, що полягає у його здатності свідомо керувати своїми емоціями та вчинками.

Отже, воля трактувалась як активність, як форма мотивації, як діяльність. Трапляються визначення, в яких вона постає як психічний процес свідомого керування діяльністю, котрий виявляється в подоланні труднощів і перешкод на шляху до мети. ВОЛЯ – це свідоме управління людиною своєю діяльністю та поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань. Воля – це свідомо спрямована активність особистості. Вона є внутрішньою активністю психіки, пов'язаною з вибором мотивів, цілепокладанням, прагненням до досягнення мети, зусиллям до подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруженості, здатністю регулювати спонукання, можливістю приймати рішення [5, с. 604].

Зв'язок волі з активністю має важливу характеристику – умисність, свідому цілеспрямованість психічних процесів у стані вольової активності. *Свідомість і воля* є самостійними, хоча й поєднаними та перехрещуваними гранями психічного. Виконуючи свою роль у психічному процесі, свідомість не стає волею, але все ж таки є її важливою ознакою. Свідомість і у вольовому процесі залишається свідомістю. Вона забезпечує виконання волею її функцій.

Загалом вольова діяльність особистості охоплює:

– *вольові процеси*, які мають місце у будь-якому вольовому вчинку, зусиллі;

– *вольову діяльність*, яка виражається у здійсненні довільних і мимовільних дій;

– *вольові стани* – це тимчасові психічні стани, які оптимізують, мобілізують психіку людини на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод. Часто такі стани виявляються у вольовому зусиллі, яке відображає силу нервово-психічного напруження, що мобілізує фізичні, інтелектуальні й моральні сили людини;

– *вольові якості* – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення людини [5, с. 605].

У контексті дослідження проблеми *волелюбності* українського народу як ключової цінності, звертаємося до розгляду сутності вольових якостей людини. Воля особистості виражається у вольових якостях. *Вольові якості* – це відносно стійкі, незалежні від конкретної

ситуації психічні утворення, які визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, її влади над собою. Волю особистості В. Селіванов характеризує як певну сукупність психічних властивостей, що відображає досягнутий рівень свідомої саморегуляції. Ця сукупність властивостей формується впродовж життя. Вольові якості особистості є відносно сталими, незалежними від ситуації, стійкими психічними утвореннями. До вольових якостей особистості належать: *цілеспрямованість, рішучість, сміливість, мужність, ініціативність, наполегливість, стриманість, дисциплінованість* тощо[5, с. 612].

Вказані вольові якості особистості не тільки реально виявляються, але і формуються у здійсненні нею вчинків. Зокрема через вчинення, яке вимагає від людини активної дієвої самодетермінації, відбувається розгортання потенціалу вольових якостей особистості.

Факторами розвитку вольових процесів індивіда також є очікування успіху (важлива впевненість у можливості досягнення мети) та цілеспрямування, де ціль постає перед особистістю як соціально-визнаний та індивідуально-прийнятний компонент діяльності, який надає дії сенс і керує дією в процесі виконання.

Вольові якості людини належать до найістотніших її якостей, вони завжди грали провідну роль у найбільш важливих подіях історії людства: у героїчних вчинках та відкриттях [6, с. 208].

Україна знаходиться у стані війни і зрозуміло, що її майбутнє залежить від сьогоднішніх учнів. Якими зростають вони в Україні? Тривожнішими, ніж їхні однолітки в інших країнах? Чи, може, стійкішими та сміливішими? Альтруїстичнішими? «Клуб Добродіїв» за підтримки Plan International презентував результати всеукраїнського соціологічного дослідження: «Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє». Зібране в матеріалі є обнадійливими, наші підлітки виявилися здатними до серйозних, відповідальних міркувань та рішень.

Опитали (компанія Kantar) тинейджерів 13–19 років, причому дві третини з них – неповнолітні. Загалом у дослідженні взяли участь 600 молодих людей з Києва, Львова, Одеси та Дніпра, а також невеличких міст і селищ.

Майже три чверті (73 %) учнів найбільше хвилює війна: спричиняє тривожність та страх за майбутнє. Серед проблем, пов’язаних із повномасштабною збройною агресією, на першому місці страх за життя близьких та своє (38 %), що знайомий підліткам

ще з часів пандемії COVID-19. А ще невизначеність майбутнього (12 %) та відсутність світла/інтернету/зв'язку (11 %). Непокоїть війна загалом, сирени, вибухи, повітряні тривоги, обмеження через комендантську годину. Особливо молодь хвилюється за близьких чи друзів у ЗСУ. Також респонденти писали, що їх хвилюють вибухи в інших містах, боляче читати про загиблих.

Якщо молоде покоління в інших країнах не дуже переймається політикою, то в Україні підлітки активно вболівають за долю країни, переживають навіть за людей з інших регіонів. До слова, саме після 24 лютого 2022 року 6 % української молоді вирішили обрати військову спеціальність.

Наших учнів формують інші фактори, ніж молодь решти світу. Наприклад, якщо порівнювати вплив воєнних дій та пандемії ковіду, яку в Європі та США вважають важливим переживанням у житті сучасних тинейджерів, то на юних українців війна вплинула значно більше. На запитання, що їх змінило, українські підлітки у 7 разів частіше згадували війну, ніж пандемію COVID-19.

Перед освітянами з'явилися нові виклики, маємо здійснити переосмислення, шукати такі форми, змістове наповнення щоб були придатними в освітньому процесі сьогодні. Мабуть тому з'явився комікс «Воля», який допомагає дітям зануритися в українську історію. Комікси незвичний, але близький підліткам спосіб глибше зрозуміти історію України. Хоча комікс «Воля» не є історичним (це скоріше альтернативна історія), він спонукає замислитися про події початку минулого сторіччя. А ще більше – про події нашого часу, адже він насичений паралелями із сучасністю. Хто такі українські герої? Що дає змогу людині перемагати? Є про що подумати та подискутувати з тинейджерами.

У «Законі» [4] закріплено утвердження української національної та громадянської ідентичності базується на суспільно-державних (національних) цінностях України. Суспільно-державні (національні) цінності України є концептуальною основою та консолідуючими чинниками утвердження української національної та громадянської ідентичності, фундаментом для гармонізації інтересів людини, забезпечення стабільності в суспільстві та сталого розвитку держави [4].

В українській мові, як ми вже зазначали, синонімом слова «воля» є слово «свобода». Відтінки його значення стають зрозумілими з низки споріднених понять: *вільний, волелюбний, вольовий, неволя, поневолення, вивільнення.* Про цінність як втілення

мрій народу волі промовляють українські прислів'я: *Коли козак у полі, то він на волі; Степ та воля – козацька доля; Чоловік без волі, як кінь на припоні*. Про «святую воленьку» як передумову щасливої долі людини розмірковував і Тарас Шевченко, і І.Франко, Г.Сковорода й інші поети та письменники у своїх творах; митці, політичні діячі і представники духовенства та прості люди.

Отже, переконуємося, що волелюбність – це традиційна національна цінність українського народу, яка сформувалася упродовж всієї складної трагічної, героїчної довготривалої історії України і стала національною якістю та ментальною ознакою нашого народу. Як написав О. Олесь):

Незалежне життя – ось де справжня мета!
Тільки вірний орел вільним птахом літа…
Тільки вірний орел своє щастя кує,
Тільки вірний народ і бере і дає.

Список використаних джерел:

1. Вільному воля. Психолінгвістичне представлення концепту воля в українських прислів'ях. URL: http://surl.li/oeyri (дата звернення 19.11.2023).
2. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. РОЗДІЛ III. Теоретичні засади лінгвістичних досліджень. 4, 2015. С. 214–224.
3. Сас П. М. Запорозьких козаків система цінностей. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.
4. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення 20.11.2023).
5. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
6. Психологія: навчальний посібник. О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнєцов, В. Л. Зливков та ін. / за наук. ред. О. В. Винославської. 2-е вид. перероб. та доповн. Київ: Фірма ІНКОС, 2009. 390 с.

2.5. Гідність як інтегральна суспільно-державна цінність

Науковий досвід дає підстави розглядати гідність як інтегратора морального розвитку особистості, його моральної сфери. Гідність є критерієм цінності особистості для неї самої та з боку суспільства.

Гідність як найвища соціальна і моральна цінність закріплена законодавством у Конституції України та міжнародним правом.

Гідність людини як потреба і моральна цінність гарантована Законом України, оскільки кожна людина є повноправним членом суспільства, бере активну участь у розбудові країни, користується всіма правами і свободами, а отже має право на захист і визнання своєї гідності. Так, у Конституції України від 1996 року у статті 21 зазначено, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (Конституція України, 1996, с. 11), у статті 28. «Кожен має право на повагу його гідності» [17, с. 12].

Гідність громадян України захищається Цивільним та кримінальним кодексами України, де вона визначається у статті 201 особистим немайновим благом [34, с. 76]; за пунктами 1, 2 ст. 297 кожна людина має право на повагу «гідності і честі та їх недоторканість» [34, с. 76]; за п. 3 ст. 297 кожен має право на захист у суді власної честі і гідності [34, с. 106]; за ст. 23 кожен може отримати відшкодування за порушення честі і гідності [34, с. 14–15].

Також гідність захищається «Європейською конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність поводженю чи покаранню», а також Конвецією ООН проти катуваннь та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [15; 16].

Гідність як моральний інтегратор охоплює різні етапи життя людства в цілому і окремої людини у різних площинах її існування: соціальній та особистісній.

Гідність як моральна цінність відображає ціннісне ставлення особистості до себе, яке детермінується її духовно-моральними цінностями у дії та забезпечує особистісну стійкість і автономію.

Аналіз філософських праць свідчить про трансформацію поняття гідності як моральної цінності за різних суспільних формацій. Перші ознаки гідності з’явилися ще за родового ладу, як визнання та повага сміливців і захисників. Однак, в античні часи гідність часто розглядається у взаємозв’язку з соціальним статусом.

Добре ілюструє таке бачення, поділ суспільства на класи за Платоном, де кожному класу приписується певний рівень гідності [20]. Це свідчить про те, що гідність була прерогативою лише вільних громадян, розглядалася у контексті піднесення особистості над обставинами. За Аристотелем [8] гідність визначають розумні судження, вірні поступки і справжня ціна людини, що

співвідноситься з її соціальною значущістю. Людина, яка має почуття гідності є незалежною, вільною, законослухняною, чеснотною, поміркованою, величною. Філософ радить жити людям у згоді з розумною природою і здібностями, а також керуватися гідністю як засобом кристалізації переконань з урахуванням етичного обов'язку.

Гідність як універсалія у тлумаченні Цицерона є здатністю людини мислити і пізнавати себе [3, с. 74], даною від природи або іманентною якістю.

Цілком природно, що за часів Середньовіччя гідність, також, тлумачилась як якість притаманна лише аристократії. Це пояснює те, що П. Ломбардський визначав особистість через призму честі, як індивідуальну істоту, яка відрізняється від усіх живих істот, завдяки гідності.

Цю проблему також намагається вирішити християнство, проголосивши рівність усіх перед Богом. Гідність як природна потреба, втілена в ідеях християнського гуманізму у працях Ф. Аквінського. На переконання Ф. Аквінського, держава повинна забезпечити гідні умови життя людини, які би відповідали її людській гідності.

Гідність як внутрішню шляхетність, благородність розглядали гуманісти Відродження (П. Браччоліні, П. Мірандола, Ф. Петрарка, Ж. Руссо, І. Фіхте), які проголошували цінність людини незалежно від її соціального статусу.

Більшість представників Відродження вважали, що гідність не можна втратити через низьке походження, її можна лише заслужити усім своїм життям [5, с. 18]. Так, Дж. Манетті (1396– 1459 рр.) відомий державний діяч Флоренції пише філософський трактат «Про гідність та вищість людини», де особистість характеризується як мікрокосм, в якому відображається макрокосм (універсум) [19].

Гідність протистоїть приниженню. Великий внесок у розуміння гідності людини зробив Е. Роттердамський, який у своєму трактаті «Про виховання дітей» критикував фізичні покарання різками, жорстоке ставлення та моральне приниження дітей у сім'ї і тогочасній школі. «Виправлятися під страхом покарання – рабська властивість», – підкреслював філософ [25, с. 277]. Розмірковуючи про гідність, філософ зауважував, що людина не стане благородною, якщо з дитинства привчена захоплюватися грішми і золотом, модним одягом. Таким способом вона звикає до зарозумілості, і якщо в неї щось відбирають, вона гнівається і вимагає негайного повернення

[25, с. 257–258]. Е. Роттердамський добре розумів сенс батьківської любові і виховання. На його думку, замилування дітьми та потурання їхнім примхам може призвести до моральних викривлень.

Гідність як загальне благо розглядали просвітники. Ідея самопізнаня є центральною у розумінні сутності поняття «гідність» й протистоїть спогляданню, пристосуванству. Посилення атеїстичних течій в епоху Просвітництва обумовлюють розуміння людини як творця свого життя здатної гідно простистояти труднощам і складним життєвим обставинам.

Саме ця думка є провідною у працях Ж.-Ж. Руссо, який розумів гідність людини як забезпечення її природних прав, а свободу як умову збереження і розвитку почуття власної гідності [26, с. 170–177].

Зазначена проблема була краєугольною у працях відомого українського філософа Г. Сковороди, який протиставляв гідності самозакоханість і самолюбство. Філософ справедливо вважав, що гідність дитини виховується у сім'ї: «Воспитаніе же истекает от природы, вливающія в серце сѣмя благія воли, да помалу-малу, без препятствій возрасши, самовільно и доброхітно дѣлаем все тое, еже свято и угодно есть пред богом и человѣки» [28, с. 306]. На його думку гідність людини визначається самопізнанням, самооцінкою та ставленням людини до себе. У байці «Два цѣнныи камушки: алмаз и смарагд» з цього приводу він писав: «А цѣна наша, или честь, всегда при нас и внутрь нас… Она видным мѣстом и людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем і хулою не уменшится… Цѣна и честь есть то же. Сея кто не имѣет внутрь себе, пріемля лживое свидѣтелство снаружи, тот надѣвает вид ложного алмаза и воровской монеты… Просвѣщеніе или вѣра божія, милосердіе, виликодушіе, справедливость, постоянность, цѣломудріе. Вот цѣна наша и честь!»[28, с. 306]. Таким чином, Г. Сковорода розкривав поняття гідності у взаємозв'язку з поняттям честі.

Проблема гідності як вищої моральної цінності у німецькій філософії XVIII століття піднімалася І. Кантом, який добре розумів її моральну сутність і виступав з вимогою поважати гідність людини, стверджуючи, що людина повинна бути не засобом, а лише метою. З розумності людини бере свій початок гідність як особлива особистісна значуща цінність. На думку І. Канта, людина реалізує свою природжену здатність до автономії в ноуменальному світі завдяки гідності. Здатність жити за моральним законом – піднімає людину над тваринним світом і сліпою природою. Кожна людина має

відчувати чи достойна вона людського ставлення, а також володіти самоповагою, визнавати свій високий статус буття. Згідно І. Канта, гідність – родова якість розумних істот, що належать до роду людського [14].

Погляди І. Канта набули розвою у праці Г. Гегеля «Філософія духу», який вважав, що ніхто не повинен своїми вчинками нікому давати переваг над собою, тоді як суспільство, об'єднуючи індивідів, має забезпечувати розвиток Індивіда-Абсолюта. Гідність визначається як морально-правове утворення в ідеалістичній філософії Г. Гегеля, що реалізується через волю у її власній ідеї та дає змогу індивіду залишатися самим собою за будь-яких обставин і поважати інших як особистостей. Водночас, філософ ставить на перше місце інтереси суспільства, а не людини, що було поширеною точкою зору на той час [11].

Не зважаючи на певні протиріччя у філософії Нового часу, цінною є теза, за якою на повагу заслуговує гідність кожної людини, а не представників превілейованих класів, що є визнанням права кожного бути людиною і поважати себе.

Гідність як умова осягнення смислу життя розглядалася В. Франклом, оскільки «людина-гвинтик» не здатна до пошуку смислу життя, виробленню власних смисложиттєвих цінностей та поважати себе чи шанувати чужу гідність [32].

Водночас, гідність людини спонукає до оцінки подій, ситуацій, власних дій, виборі мети і засобів її досягнення з позицій гуманістичної моралі. Уявлення індивіда про смисл життя залежить від сформованості гідності, яка виступає свого роду рушієм у розвитку та саморозвитку особистості.

Гідність у філософії, комунікації К. Ясперса була висвітлена у працях «Сенс і призначення історії», «Психологія світоглядів», де представлено концепцію різних рівнів людського «Я», згідно, якої перший рівень визначає «Я» емпіричне, на якому людина розглядається як частина природи, а її «Я» тотожне іншому «Я», що прагне до задоволення біологічних потреб і самозбереження [36].

Другий рівень представляє «Я» предметне, що виявляє тотожність всіх «Я» на рівні «свідомості взагалі» і визначає рівність всіх перед законом.

Третій рівень духу, де «Я» як частина цілого, народу, нації, держави. Однак, К. Ясперс вбачає завданням екзистенціональної філософії протистояти абсолютизації усіх зазначених рівнів «Я»,

оскільки вони не торкаються самого глибинного ядра особистості. Розмірковуючи у цьому контексті над проблемами людської гідності, він орієнтується на пересічну людину, людину з маси, здатну боротися з внутрішнім плебейством, підлістю. Він наводить приклади, коли підлість заспокоює совість (держава скоює злочини проти громадян, спрощення істини і заперечення власної причетності і відповідальності) [36, с. 147–148].

Погляди радянських філософів відображали класовий підхід у розумінні різних явищ життя, що дозволяло розглядати моральні цінності, у тому числі і гідність у контексті кодексу будівника комунізму, задач КПРС, відданості ідеалам революції та вимог більшості. Усе це лягло в основу характеристики гідності радянськими філософами з точки зору її суспільної цінності, діалектики прав і обов'язків, які гарантували би певний рівень морально-правової свідомості суспільства.

Типовим є визначення поняття гідності як категорії етики у філософському словнику за редакцією І. Фролова [31], що відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда. Усвідомлення власної гідності є формою самоконтролю особистості, на якій базується вимогливість індивіда до себе, коли суспільні вимоги набувають ознак особистих. Гідність особистості регулює також ставлення до неї найближчого оточення і суспільства загалом, диктуючи повагу до особистості, визнання її прав тощо.

Але вже у визначенні гідності, яке наводиться у словнику з етики за редакцією А. Гусейнова і І. Кона, підкреслюється гуманістична спрямованість поняття, що визначається як «уявлення про цінність кожної людини як особистості, особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості» [12, с. 84]. Учені доводять, що усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості і самоконтролю особистості, на ньому базується вимогливість до себе. Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає здійснення моральних вчинків. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним зі способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав.

У концепті ціннісного стандарту розглядає гідність український філософ В. Малахов, за яким людина повинна дотримуватися у своїй поведінці того, що є «гідним» і відкидати «негідне», а також вимагати

дотримання такої ж поведінки від оточуючих. Повага власної честі і гідності – невід'ємне право кожної особистості. Філософ розмежовує поняття честі і гідності, де перше розкриває через зв'язок з репутацією, а друге – пов'язує з самооцінкою. «Якщо поняття честі висвітлює площину особливого в моралі, то поняття гідності висвітлює площину універсального. Свідомість честі вчить нас солідарності з ближнім, свідомість гідності – відповідальності перед дальніми. В певних випадках вони наче продовжують одна одну: так, коли за людиною заперечують ту моральну цінність, котра відносить її до певної групи або касти (офіцерів, дворян, учених та інших), кажуть, що ображено її честь. Коли ж у її особі принижують саму цю групу, коли належність до останньої розглядається як те, що ганьбить людину, – йдеться про нехтування її гідністю» [18, с. 229]. Аналізуючи ці поняття, філософ відводить домінуючу роль у цій взаємодії гідності, без якої честь втрачає свій сенс.

Як константа буття особистості гідність характеризується і в інших працях філософів [23], які, стверджують, що людина не може вважати себе реалізованою, якщо існує в умовах, які позбавляють її почуття власної гідності. Сучасна людина будуватиме свої стосунки з оточуючими з урахуванням такого параметра як гідність, що передбачає розумний стиль життя і розумний стиль думок, а також самостійність, незалежність, почуття власної значущості і самореалізації. З їх точки зору, мати гідність, означає жити повноцінно, керуватися гуманістичними цінностями, вміти відстоювати свої права, здійснювати свій вибір. На думку філософів, гідність передбачає набір значущих базових установок, імперативи поведінки, сукупність моральних якостей, а також межу емоційних виявів та залежність гідності від самоздійснення та самореалізації.

Криза гідності є глобальною у праці Л. Євменова і С. Манчило «Філософія гідності – інтегратор уявлень про життя людини і цивілізації». Ними обстоюється теза, згідно якої гідність як смисложиттєва цінність залишається недосягнутою і нереаналізованою з огляду на протистояння, військові конфлікти, гібридні війни, тероризм, потоки біженців, які не приймаються іншими країнами [14].

На думку Л. Євменова і С. Манчило, криза гідності породжує інфляцію цієї цінності через її втрату зв'язку зі свободою. Проблема гідності залишається відкритою в наш час – впровадження нових соціальних і гуманітарних технологій, через абстрактність,

декларативний, рекомендаційний характер моралі і етики у житті сучасного суспільства та його антигуманної практики [14].

Гідність як форма прояву самосвідомості і самоконтролю розглядається у психологічному словнику В. Синявського, О. Сергєєнко, Н. Побірченко, де вона визначається уявленням про цінність людини в особистісному плані. Психологи доводять, що гідність виявляє ставлення людини в першу чергу до самої себе, так і ставлення до інших людей, а також включає вимогливість до себе, усвідомлення соціального значення власних моральних і ділових якостей, свого статусу у групі чи суспільстві. «Гідність включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення свого обов'язку і відповідальності перед суспільством. Людина з почуттям власної гідності не відступається від своїх обов'язків, обіцянок і зберігає мужність і важких життєвих ситуаціях» [27, с. 50–51].

Гідність особистості як спонука до самозмін, орієнтації на моральні патерни поведінки та її удосконалення, залишає широке поле для дискусій, що саме є правильним. З приводу чого Х. Шпігельберг зауважив: «... людська гідність, очевидно, залишається однією з небагатьох загальних цінностей у нашому світі філософського плюралізму. Головна проблема сьогодні – це відсутність у нас достатньої ясності з приводу того, що ж означає людська гідність» [22, с. 104].

Однак, нехтування гідністю як смисложиттєвою цінністю чи її заперечення призводить не лише до девіацій, а й злочинів. Саме до цієї проблеми привернув увагу К. Роджерс, зазначивши, що злочини чи порушення проти людської гідності здійснюються підлітками, котрі не знають себе, часто помиляються у моральному виборі, володіючи «склеєною» Я-концепцією. Такі підлітки примітивно ставляться до себе, не мають вищих рівнів саморегуляції поведінки; неадекватно оцінюють інших людей, не сприймаючи їх як неповторних індивідуальностей; власне життя і життя інших людей розглядають за «принципом задоволення», а не за «принципом реальності» [23]; будують свою поведінку жорстко і примітивно «в обхід особистості» [24].

Почуття любові до самого себе та інших людей, на думку О. Вейнінгер, Б. Паскаля, Е. Фромма, є основою людської гідності і чинником її розвитку, оскільки любов до себе характеризує і здатність любити інших. Любов неможлива без турботи і поваги до гідності і

поваги до оточуючих.

Гідність виступає основою духовної свободи особистості та інтегральною цінністю за І. Бехом, який визначає гідність у статті «Почуття гідності у духовному розвитку особистості» як усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. На його думку, гідність у духовному розумінні є не якимось стандартом, на основі якого складають судження щодо різних смисложиттєвих цінностей, але саме вона може радикально змінити наше уявлення про суспільну значущість цінностей і навіть відкинути колишній ідеал як помилковий. Учений розглядає гідність як «усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення» [9, с. 6].

Таким чином, за І. Бехом людина культури гідності – це самодостатня особистість, що покладається лише на себе, на свій внутрішній поклик, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим захоплюються в ній, чи що в ній зневажають, за що винагороджують чи карають. Воля такої людини вільна від спотворень залежністю від інших та їхніх намірів, вона цілісна, вільна й незалежна [9, с. 15].

У педагогічній науці виховання гідності розглядається як результат морального суб'єкт-суб'єктного виховання, в основі якого лежить ціннісне ставлення до людини, визнання її рівності з іншими, її досягнень.

Поняття гідності визначає моральне ставлення людини до самої себе та ставлення до неї інших людей. У «Педагогічному словнику для молодих батьків» за редакцією В. Постового, гідність визначається як форма вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість особистості до самої себе. Зміцнюють та підтримують почуття гідності людини моральні вчинки, що відповідають гідності, утримання від негативних дій. Гідність особистості залежить не від суспільного становища людини, характеру її праці, а від виховання та усвідомлення себе як людини гідної поваги і визнання її заслуг і особистісних якостей близькими і рідними, суспільством [7, с. 89].

Почуття власної гідності, як основу життєдіяльності особистості, визначав видатний український педагог В. Сухомлинський. За його словами, «гідність – це мудра влада тримати себе в руках. Благородство людської особистості

виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне й що негідне. Гідне повинно стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе презирство і огиду» [29, с. 387].

Педагог звертав особливу увагу на порушення права поваги гідності у підлітковому віці. З цього приводу він писав: «На неповагу своєї особистої гідності з боку старший підліток часто відповідає впертістю або грубістю. Прагнення зламати цю впертість, примусити скоритися – найгірше в нашій справі. Усе це ображає, навіть озлобляє підлітка, призводить до того, що він ніби навмисне починає діяти всупереч розумним вимогам дисципліни. Особливо гостро переживає підліток постійне нагадування рідними чи вихователями про недоліки в його характері, які він певною мірою усвідомлює чи навіть прагне боротися з ними» [30, с. 323]. В. Сухомлинський радить проявляти терпимість до гідності та рис особистості підлітка з тим, щоб він сам зміг мобілізувати духовні сили на усунення негативних рис свого характеру.

Гідність, як визнання цінності особистості, її життя, вірі у її здібності і можливості, здатність до самостійного творчого зростання, духовного самовдосконалення визначається В. Білоусовою у роботі «Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи». Виходячи з цього, вчена наголошує на необхідності гуманістичного виховання, яке б ставило за мету «поважне ставлення до людської гідності оточуючих, навіть якщо ти маєш більший матеріальний достаток, займаєш особливе положення в товаристві однолітків, подолання байдужого ставлення до людей, бездушності, нестриманості, контроль за повагою оточуючими не лише «моїх» прав, а й «за виконанням своїх обов’язків» стосовно до людей, критичне ставлення до своїх достоїнств і недоліків, подолання крайнього егоцентризму» [10, с. 53].

Гідність, як комплексне інтегративне утворення характеризується С. Удовицькою, що виявляється «цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання» [31, с. 6]. На думку педагога ефективними педагогічними умовами виховання гідності молодших

підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності є діалогічна взаємодія педагогів і батьків, оптимізація відповідних форм і методів, відповідна підготовка педагогів та перебудова оцінної діяльності педагогів тощо.

Соціальну природу гідності виокремлює Н. Чиренко, яка досліджувала специфіку виховання власної гідності підлітків у контексті діяльності дитячих об'єднань. На її думку, «особистості, наділеній почуттям власної гідності, притаманне ціннісне ставлення до себе; упевненість у досягненні власних цілей; відповідальність та здатність до саморегуляції» [35, с. 70]. Місцем, де підліток набуватиме такого досвіду, може стати дитяче об'єднання, оскільки виховання у дитячих громадських об'єднаннях доповнює виховання, здійснюване іншими соціальними інститутами. Тоді як дитячі та молодіжні громадські об'єднання охоплюють ту частину життєвого простору дитини, через яку лежить її шлях до суспільства та соціалізації особистості.

Акцент на професійному аспекті гідності робиться у праці Л. Хоружої «Етичний розвиток педагога», де педагогічна гідність визначається через призму суспільної оцінки та професійних досягнень і моральних чеснот вчителя, що проявляються у різноманітних ситуаціях шкільного життя [33].

Як слушно зауважує вчена, ефективність виховання значною мірою залежить від взаємодії батьків і вчителів. Виходячи з цього, залучення батьків до виховного процесу є об'єктивною необхідністю та умовою його реалізації, морально-виховним чинником впливу на дітей. Однак, вчителям не завжди вдається налагодити співпрацю з батьками. Суперечності між батьками і вчителями обумовлюються багатьма причинами. Серед яких «висока вимогливість один до одного і очікування миттєвого результату, розбіжність у стилях спілкування з дитиною; різний рівень педагогічної кваліфікації та поінформованості про особливості учня; бажання перекласти відповідальність за виховання і навчання дитини один на одного тощо» [33, с. 90].

У роботах західних науковців гідність розглядається як моральна цінність, що переважно розкривається через самоповагу, самооцінку і самоставлення.

Залежність рівня вихованості гідності від родинного виховання доводиться Р. Дайлі. Досліджуючи взаємостосунки батьків і підлітків, учений з Каліфорнійського університету дійшов висновку, що діти,

до яких ставляться як до унікальних, особливих, котрі відчувають свою значимість у родинному колі, яких дорослі постійно підтримують у їхній творчій самореалізації набагато краще розвиваються, є більш відкритими і щирими з батьками, досягають успіхів, ніж ті, котрих постійно критикують, занижують їхню оцінку і досягнення, що є причиною замкнутості і різноманітних відхилень. Особлива увага приділялась створенню атмосфери сімейного виховання, яка, на думку дослідника, є визначальною у вихованні особистісної гідності [1].

Підтвердженням цієї тези слугує дисертаційне дослідження С. Леві «Compensatory contribution of grandparents to their grandchildren's psychological well-being as measured by self-esteem» («Компенсаційний внесок бабусь і дідусів у психічне здоров'я внуків, що виявляється у почутті власної гідності») [6]. Дослідниця опитала 86 чоловік з багатопоколінної сім'ї і встановила позитивний вплив бабусь і дідусів на виховання почуття власної гідності у внуків, обумовлений доброзичливим ставленням до дітей, їх позитивною оцінкою, підтримкою, схваленням, виявом турботи і уваги до особистості дітей. При цьому 88 % респондентів відмітили позитивний вплив бабусь і дідусів на становлення самоповаги у дітей, 71 % – переконані, що спілкування з бабусями і дідусями для них є унікальним, набагато кращим і позитивнішим, ніж з батьками, 76 % – звернули увагу на роль їхньої турботи і любові до дітей. При цьому 52 % респондентів із заниженою самооцінкою відмітили компенсаційний вплив бабусь і дідусів, які, опираючись на прихильність дітей, змогли підвищити рівень їхньої самооцінки і гідності [6, с. 26–34].

Надзвичайно важливим аспектом у вихованні гідності є ставлення батьків до власних дітей. У тих сім'ях, де є двоє чи більше дітей батьки часто по-різному ставляться до них: одній дитині припадає більше уваги і любові, іншій – менше. Одній дитині довіряють, іншій – ні. Це обумовлено різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками і життєвими обставинами. Однак, таке виділення однієї дитини чи її порівняння не на користь іншої, негативно позначається на почутті особистісної гідності тої дитини, яка програє у порівнянні, а також створює напругу і нездорове суперництво у стосунках самих дітей. Саме вплив батьківського фаворитизму на становлення особистісної гідності підлітків і досліджувала Ш. Куперфіш. Зокрема, нею було встановлено, що

49,7 % переживали такі ситуації у свої сім'ях, 37,6 % – побували у ролі нелюбимих дітей, 12,2 % – до сих пір сприймають себе у невигідному світлі [5, с. 78].

Негативно на вихованні гідності як моральної цінності дітей позначаються насилля у сім'ї, несправедливі звинувачування дітей, приниження, розрив духовного зв'язку між батьками і дітьми. Часто депресії батьків негативно позначаються на якості виховання дітей, оскільки в такому стані їм важко контролювати свої почуття, емоції, виявляти відкритість, щирість, тактовність і розуміння дітей. Саме на цей аспект звернула увагу Т. Мейтіс у своєму дослідженні «Implicit self-esteem in adolescents with parental history of depression» («Занижене почуття власної гідності у підлітків з батьківською історією депресії»). Депресії у батьків формують у дітей підвищену вразливість і надчутливість до критики, почуття вини і розпачу, нездатності приймати будь-які рішення через страх бути покараним чи звинуваченим навіть у звичайних ситуаціях.

Дещо схожі думки ми знаходимо і в роботі американського психолога Р. Гайя, який звернувся до теоретико-методичного підходу у формуванні позитивного почуття власної гідності у дітей в сім'ї на основі теорії Ділового Аналізу. Зважаючи на стан сім'ї, вікові особливості дітей, він проаналізував різноманітні кризові явища сім'ї, розробив механізми підвищення самооцінки у дітей в сім'ї та становлення у них почуття гідності з опорою на християнські цінності [4].

Досліджуючи вплив на почуття власної гідності міжособистісних стосунків у сім'ї і соціальних впливів, М. Галвінхіл у своєму дослідженні «Self-esteem as a mediator between the quality of interpersonal relationships in the family and children's social acceptance by peers» [2] звертає увагу на те, що найбільш успішними у соціумі (школі), з високим рівнем самосприйняття є діти, оточені любов'ю і підтримкою у родині. Ті діти, які мали певні проблеми чи непорозуміння з батьками намагались самоствердуватись у колективі через агресію чи, навпаки, підпадали під вплив однокласників з лідерськими якостями.

Таким чином, гідність виначає ставлення людини до самої себе як до особистості, що гідна беззаперечної поваги. Почуття гідності є важливою моральною якістю, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, тобто як повинна чинити саме людина. Людина, яка володіє такою важливою моральною цінністю

усвідомлює власну цінність для інших людей, для суспільства, незалежно від соціального статусу, багатства, професії, національності.

Почуття власної гідності і повага до себе – це те, що найбільше підносить людину, сприяє самореалізації, творчому самовиявленню. Це потреба у визнанні позитивної самооцінки своїх вчинків, осмислена гордість за себе. Але людина має поважати не тільки свою гідність, але й гідність інших людей. Гідна людина веде себе гідно – не принижується сама і не принижує інших. Гідна людина чинить гуманно і справедливо, навіть, якщо ніхто цього не бачить і не може оцінити. Ніколи не зробить комусь боляче, не стане брехати, інтригувати проти інших, не бажаючи зраджувати людське у собі. Також почуття. гідності нерозривно пов'язане з усвідомленням своїх прав і обов'язків нарівні сім'ї, суспільства, громадянської позиції.

Таким чином, гідність виступає інтегратором уявлення особистості про життя і його смисл та інші моральні цінності. Виховання гідності як моральної цінності у дітей є умовою їхнього інноваційного життя і розвитку.

Список використаних джерел:

1. Dailey. R. Confirmation and adolescent development: *The relationship between parental confirmation and adolescent self-esteem, identity, and openness.* (Master's thesis). California, Santa Barbara. 2005.
2. Galvinhill. M. *Self-esteem as a mediator between the quality of interpersonal relationships in the family and children's social acceptance by peers*: (Master's thesis). University of Cincinnati, Ohio. 2001.
3. Glensy R. D. Ihe Rigkf to Dignity. *Human Right law Review.* 2011. № 43. P. 65–142.
4. Guy. R. (Ed.). *A theoretical-educational approach of developing positive self-esteem in children by implementing the theories of Transactional Analysis in the context of the family*. New Orleans: Baptist Theological Seminary. 1977. («Academic guidance counseling, Psychotherapy»).
5. Kuperfish. Sh. *Parental favoritism, self-esteem and locus of control.* (Master's thesis). Alliant International University, San Francisco. 2005.
6. Levy. S. *Compensatory contribution of grandparents to their grandchildren's psychological well-being as measured by self-esteem.* (Master's thesis): Adelphi University, The Institute of Advanced Psychological Studies, New York. 2004.
7. Алєксєєнко Т., Бех І., Докукіна О., Гончаренко С., Журба К. та ін. / за ред. В. Постового. Педагогічний словник для молодих батьків. Київ: ДЦССМ. 2002. 254 с.

8. Аристотель. Поэтика. Риторика. О душе. В. Аппельрот, Н. Платонова, П. Попова (Пер. с древнегреч.). Москва: Мир книги. 2009. 321 с.
9. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Київ, 2008. (Кн.1), 12. С. 5–18.
10. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: монографія. Київ: ІЗМН, 19997. 286 с.
11. Гегель Г. Сочинения. (Т. VII). Философия права. Москва; Лениград: Соцэкгиз. 1934. 276 с.
12. Гусейнов А.А., Кон И.С. Словарь по этике. Москва: Политиздат, 1989. 374 с.
13. Дживелегов А.К. Возрождение. Собрание текстов. Москва; Ленинград, 1925. 216 с.
14. Евменов Л., Манчило С. Философия достоинства – интегратор представлений о жизни человека и цивилизации. *Наука и инновации.* 2016. №5 (199). С. 59–63.
15. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 10.10.2023).
16. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 10.10.2023).
17. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії ВР 28 червня 1996 року. Київ: Юрінком, 1996. 74 с.
18. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 362 с.
19. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека. Н. В. Ревякина. (Пер. авст.). Москва: РОССПЭН, 2014. 163 с.
20. Платон. «Протагор»: Диалог. А. Добиаша (Пер.). Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1890. 38 с.
21. Платон. Пир. Мир и Эрос. *Антология философских текстов о любви* Р. Г. Подольный (Сост.). Москва: Прогресс, 1991. 284 с.
22. Пулмен Д. Достоинство человека, боль и страдание. *Человек и общество.* 2001. № 3. С. 104–114.
23. Роджерс К. К науке о личности. *История зарубежной психологии. Тексты*. Москва: МГУ, 1986. С. 200–231.
24. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Прогресс, 1998. 285 с.
25. Роттердамский Э. О воспитании детей. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIY-XYII вв.). Москва: Прогресс, 1999. С. 246–296.
26. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения в 2х т. (Т.1). Москва: Педагогика, 1981. 284 с.

27. Синявський В. В., Сергеєнкова О. П., Побірченко Н. А. (Ред.). Психологічний словник. Київ: Науковий світ. 326 с.

28. Сковорода Г. С. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи. Київ: Наукова думка, 1983. 327 с.

29. Сухомлинський В. О. Вибрані твори (5 т. Т. 1.). Київ: Рад. школа, 1976. 264 с.

30. Сухомлинський В. О. Вибрані твори (в 5 т. Т. 4). Київ: Рад. школа, 1997. 317 с.

31. Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2010. 23 с.

32. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 316 с.

33. Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2012. 285 с.

34. Цивільний кодекс України: станом на 25 січ. 2017 р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2017. 218 с.

35. Чиренко Н. В. Середовище дитячого об'єднання як чинник виховання власної гідності підлітка. *Формування світоглядної позиції підлітків у дитячих об'єднаннях:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Університет менеджменту освіти НАПН України, 2011. С. 70–74.

36. Ясперс К. Смысл и назначение истории. (Пер. с нем.). Москва: Политиздат, 1991. 319 с.

2.6. Самобутність українського народу

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни політичних, економічних, культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, обумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Хворобливий, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог сучасності. Відбувається складний процес переоцінки особистістю структури цінностей, їх змісту.

У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби й інтереси, що стимулює як творчу активність громадян, так і сприяє абсолютизації егоцентричних настроїв. Засвоєння особистістю

цінностей суспільства і формування ціннісних орієнтацій залежить від багатьох чинників – культури, традиції, політичного, соціального і економічного середовища, особливостей особистісного розвитку. При цьому на кожному етапі розвитку можуть домінувати як суспільні, так і особистісні цінності.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві [10].

Саме держава, на велике переконання більшості дослідників, є гарантом збереження етнокультурної самобутності народу.

Реалізація прагнень до змін і перетворень в національній свідомості неможлива без глибинного усвідомлення громадянами сучасних національних цінностей. Згідно зі Стратегією національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр. категорії «самобутність», «гідність», «соборність» та «воля» є ключовими цінностями впливу на розвиток національної свідомості. Отже, Україна йде шляхом створення своєрідного суспільно-державницького договору щодо національних цінностей.

Актуальну потребу належного врегулювання відносин у сфері української національної та громадянської самобутності забезпечує Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [7]. Метою зазначеного закону є визначення основних засад державної політики щодо національно-громадянської самоідентифікації як однієї зі складових національної безпеки України. Цей урядовий документ спрямований на дотримання національної єдності та згуртування суспільства завдяки подоланню об’єктивних і штучно створених суперечностей мовного, соціокультурного, міжрегіонального та регіонального характеру за умов дотримання конституційних гарантій прав і свобод.

Дослідження проблеми формування концептуальної та світоглядної суті національних цінностей є надзвичайно актуальним для українського суспільства. Адже світоглядну невизначеність, розмитість суспільних цінностей, розпорошеність та диференціацію

українського суспільства неможливо подолати без уточнення існуючої системи національних цінностей. Розуміння цінності як специфічного утворення суспільної та індивідуальної свідомості зосереджується довкола ідеалів, узагальнених уявлень про блага, щось стабільно значуще, яким віддається перевага і які є ідеальними критеріями оцінювання й орієнтаціями особистості та суспільства.

Таким чином, цінності відображають, з одного боку, стан ціннісних уявлень, характеризуючи динаміку взаємовідносин громадянина та нації, особистості та суспільства. З іншого – суспільно-державні цінності як одна з форм суспільної свідомості, покликана формалізувати зображення дійсності, не протиставляючи одиничне загальному, та бути в тренді державотворчого процесу. Тут ми виходимо на потребу забезпечення ефективності цінностей, їх загальноприйнятого характеру в умовах конкретного соціуму, що претендує на статус реального, а не бутафорського державотворчого елементу організації національного життя. Процес виокремлення загального каркасу цінностей пройшов ментальне утвердження у формі безумовних поглядів на уклад, традиції, звичаї народу, що склалися впродовж століть. Суспільно-державні цінності самобутність, волю, соборність та гідність варто розглядати як концепти, що пройшли тривалий шлях свого формування. Проте є теоретико-методологічна проблематика структурної модернізації сутності національних цінностей, яка потребує врахування особливостей державотворчого процесу.

Кожна цінність національно-патріотичного виховання може розглядатися як інтегральна, що акумулює в собі аксіологічні засади життя нації, а також виконує конкретні функції. Адже діюча сторона колективної свідомості проявляє себе в різних сегментах ціннісних орієнтацій – соціальних, економічних, політичних, моральних, релігійних, естетичних, гносеологічних, онтологічних – або ідеологічних засад оціночних суджень суб’єкта про навколишню дійсність, які спрямовують характер розвитку особистості.

Зокрема, робота над науковими джерелами переконує, що поняття «самобутність» виходить за рамки сприйняття її як культурного феномену, який відображає передусім статус функціонування української мови, особливості історичного процесу та звичаєвих традицій як основного елементу цінності. Це не означає, що концепт «самобутність» втратив свою актуальність та цінність на сучасному етапі в контексті неповторності української культури,

мови народу, його звичаїв, традицій та релігії, що підкреслюють ключові риси та особливості нації як у межах України, так і в середовищі української еміграції.

Українське суспільство зберігає унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, в якій знаходить відображення культурна самобутність. Цінність самобутності нині виступає мотиваційним чинником, що уможливлює національне етнокультурне відродження, прояви якого не завжди вкладаються в загальноцивілізаційні глобалістичні тренди. Разом з тим комплекс національно-культурної неповноцінності в бутті української людини завжди заводив її у глухий кут. Проблема в тому, що Україна протягом тривалого часу не була пов'язана спільністю ідеалів, настроїв, образу колективного майбутнього, як і сьогодні, не об'єднана національним інформаційним, культурним простором і позбавлена загального розуміння власної історії [8]. Тому є доречним структурно посилити конструкт самобутності позицією про мінімізацію впливів агресивних ідентичностей та контрпродуктивних глобалізаційних тенденцій.

Засадничою ознакою народу є його самобутність (ідентичність) – расова, мовна, світоглядно-релігійна. Відтак засадничою рисою націоналізму є плекання власної етнічної ідентичності і позитивне ставлення до розвитку ідентичності інших народів. Натомість байдуже або негативне ставлення до увиразнення етнічної ідентичності вказує на антинаціоналізм.

У глибшому сенсі прагнення до самобутності є проявом природного прагнення кожної живої істоти до самореалізації. Рух народу до самореалізації неминуче супроводжується творенням форм, які максимально сприяють цій самореалізації. Самобутність дозволяє народам досягати максимальної ефективності. Метафорою самобутності є одяг, пошитий на фігуру конкретної людини – саме такий одяг є для людини найзручнішим, саме в ньому вона найкраще реалізує свій потенціал.

Отже, суспільно-державні (національні) цінності, до яких відносять і самобутність, вже стали стрижневими поняттями, синтезованими історіографією та суспільною думкою в процесі засвоєння причинно-наслідкових соціальних дій, що відображається перетвореннями та змінами в різних сферах суспільного життя.

При цьому найбільш популярним та прийнятним є таке трактування самобутності – національна неповторність, оригінальність, яка проявляється окремою особистістю чи групою у

ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, прагненнях, національно прийнятих способах спілкування, діяльності, поведінки.

Поняття «самобутність» також тісно пов'язане з політичними поняттями «незалежність» і «суверенітет», оскільки без усвідомлення власної самобутності не можна бути незалежним.

Самобутність – мотиваційно-ціннісний пріоритет функціонування усталених норм спільноти, що характеризує її ментальну неповторність та своєрідність національного буття [3].

Без самобутності народ швидко асимілюється і зникає. Прихильників самобутності називають «народниками». Тут варто пояснити, що народ – це біосоціальний організм**,** який має фізичне тіло (генофонд), душу (культуру, мову) і дух (світогляд, релігію). Усі три компоненти нерозривно пов'язані: зміна одного компоненту неминуче викликає зміну двох інших. Відповідно, втрата навіть одного компоненту самобутності запускає процес розпаду.

Негативне ставлення до самобутності – генетичної, культурної, релігійної – позначимо терміном «уніфікація». Уніфікатори прихильно ставляться до міжрасових змішувань і мультикультуралізму, натомість виступають проти плекання расової самобутності і культурної ідентичності. Натомість народники в усьому тримаються свого, рідного, чистого. Вони за збереження народами своїх етнічних культур, релігій і генофондів, але, звісно, на своїх територіях, а не чужих. Самобутність і уніфікація – це два протилежні полюси.

Зауважмо, що прагнення живих істот до самобутності є фундаментальним законом природи. Погляньмо на листочки великого дерева – серед них нема двох однакових. Що розвиненіші живі істоти, то яскравіше вони маніфестують свою унікальність. Самобутність – це різноманітність і життя, уніфікація – це одноманітність і вмирання.

Самобутність відображається в такому понятті як неповторність, несхожість на інших. Етнічна та національна самобутність – це сильні атрактори побудови держави та національної ідентичності. Є визначним «кодом нації». Науковці доводять, що «етнокультурна самобутність етносу – це комплекс особливих рис матеріальної та духовної культури, що притаманні конкретній етнічній спільноті, склалися у ході її історичного розвитку та відрізняють її від відповідних рис іншої етнічної спільноти. Етнокультурна

самобутність будь-якого етносу неможлива без реального механізму збереження та передачі знань та уявлень про власну етнічну групу, позитивного ставлення до її представників та реальних дій із захисту інтересів своєї етнічної групи, тобто без етнічної ідентичності» [11].

Проте нехтування цими чинниками в державотворенні та правотворенні дестабілізує суспільство та руйнує ментальні патерни людини та народу. Як вірно зауважує О. Юрійчук «збільшення взаємозалежності політичної, економічної та соціальної сфер, зростання ролі міграційних процесів та, відповідно, не завжди доречне застосування принципів мультикультурної політики часто обертаються не посиленням ролі національного суспільства через його збагачення у взаємодії з іншими культурами, а навпаки послабленням через постійну потребу зважати на збереження національної самобутності та уникнення розмитості між національними та культурними кордонами» [12, с. 55].

Слід сказати про такий невіддільний елемент етнонаціональної самосвідомості, як етнонаціональна (етнічна) самоідентифікація. Це віднесення індивідами себе до своєї нації (чи етносу). М. Боришевський вважає, що етнонаціональна самоідентифікація є не лише складником, а й головним фактором розвитку етнонаціональної самосвідомості [2]. На думку О. Лозової, першочерговою основою етнонаціональної самосвідомості є етнонаціональна самоідентифікація, яка, судячи з даних проведеного нею дослідження, стійка і має позитивний характер [6].

Загалом етнонаціональна самоідентифікація є передумовою розвитку етнонаціональної самосвідомості. Якщо у індивідів відсутній цей елемент етнонаціональної самосвідомості, то вони себе вважають членами не своєї, а іншої (чи інших у разі біетнічності) нації, що унеможливлює розвиток їх етнонаціональної самосвідомості і вказує на її трансформацію. Тому цей елемент є дуже важливою і невіддільною складовою частиною чинників «прагнення до етнонаціональної консолідації» та «плекання етнонаціональної самобутності». Ось одна з характеристик М. Боришевським етнонаціональної самосвідомості: «усвідомлення особистістю себе часткою певної етнонаціональної спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізація як суб'єкта соціальної дійсності» [2]. Згідно з дослідженнями О. Лозової для етнонаціональної самосвідомості

притаманно усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця своєї нації серед інших націй [6], що підкреслює її унікальну самобутність. Спільним елементом у цих двох характеристиках етнонаціональної самосвідомості є усвідомлення себе членом своєї етнонаціональної групи (нації, етносу), що близьке до поняття «етнонаціональна самоідентифікація».

Частина елементів структури етнонаціональної самосвідомості, розробленої М Боришевським, належать до когнітивного та афективного компонентів: 1. Почуттєвий рівень, який проявляється, зокрема, в етнонаціональній любові, гордості, ненависті тощо, що відображає емоційні ставлення до етнонаціональної (етнічної) дійсності. 2. Етноніми; 3. Багатозначність усвідомлення етнонаціональної приналежності (поєднання загальнонаціонального та регіонального рівнів). 4. Уявлення про спільність походження членів нації. 5. Вибірковість етнонаціональної самосвідомості: на основі даних, які стосуються лише частини культури якогось народу, цю частину культури вважають типовою для всієї культури цього народу (етнічні стереотипи) [2, с. 15].

Ідентичність (поряд з тим і самобутність) завжди є питанням відношення подібності й розрізнення. Індивідуальність людини підкреслює характеристики, що відрізняють одну спільноту від іншої, а колективність навпаки – показує подібність людей даної спільноти. Тут можна говорити про діалектичну взаємозалежність – підпорядкованість і структуру, коли, з одного боку, існує пріоритет цілого щодо частини, а з іншого – частини щодо цілого.

Етнокультурна самобутність етносу – це комплекс особливих рис матеріальної та духовної культури, що притаманні конкретній етнічній спільноті, склалися у ході її історичного розвитку та відрізняють її від відповідних рис іншої етнічної спільноти. Етнокультурна самобутність будь-якого етносу неможлива без реального механізму збереження та передачі знань та уявлень про власну етнічну групу, позитивного ставлення до її представників та реальних дій із захисту інтересів своєї етнічної групи, тобто без етнічної ідентичності. Етнічна ідентичність, або етнічність, є ключовим поняттям етнології, етнічної психології, психологічної антропології, етнолінгвістики та інших наук. Її визначенню, структурі та чинникам збереження приділяється значна увага багатьох сучасних дослідників. Зокрема, І. Данилюк визначає етнічну ідентичність як наслідок когнітивно-емоційного процесу сприйняття себе як

представника свого етносу, певний рівень уподібнення себе з ним та відокремлення від інших етносів [5, с. 155].

Етнічна ідентичність не обмежується усвідомленням своєї належності до певної етнічної групи, вона включає також її оцінку, значущість членства в ній та етнічні почуття, що поділяються усіма представниками цього етносу, а також організацію структури відносин та дій у різноманітних етноконтактних обставинах [5, с. 159].

Дослідниця Н. Юрчак переконана, що етнокультурна ідентичність реалізується через механізм культурної ідентифікації, що являє собою усвідомлене сприйняття людиною відповідних культурних норм і зразків поведінки, мови, ціннісних орієнтацій, розуміння свого «Я» з позицій культурних характеристик, які прийняті в цьому суспільстві, в самоототожненні себе з культурними моделями цього суспільства [13, с. 53–54]. Саме в етнокультурній самоідентифікації лежать витоки духовних сил, ціннісних констант, новоутворень та гуманістичних екзистенцій будь-якого етносу.

Розвиток етнокультурної самобутності має вертикальний та горизонтальний виміри. Вертикальний включає взаємодію суб'єктів культури з культурно-історичним минулим власного народу, його культурною спадщиною (тобто саме він є основою формування етнокультурної ідентичності), горизонтальний охоплює діяльність суб'єктів культури у сьогоденні та їх взаємодію з іншими культурами, тобто діалог культур (підґрунтя цієї діяльності формується у процесі етнічної ідентифікації, а саме при засвоєнні способів реагування та дій у різноманітних етноконтактних ситуаціях у процесі міжетнічної комунікації). А збереження етнокультурної самобутності українців відбувається завдяки «актуалізації творчого потенціалу усіх суб'єктів культури (на колективному та індивідуальному рівнях) в актуальному часі» [1, с. 132], а також активних дій держави та представників етносу, спрямованих на захист та зміцнення своєї етнічної ідентичності. Саме тут проявляється поведінковий компонент етнічної ідентичності.

Цінності традиційної родини – ще один елемент самобутності українців, який розмивається не через руйнацію патріархального укладу, розширення участі жінок на ринку праці та в суспільно-політичній діяльності. Держава та суспільство мають активніше артикулювати до морального благополуччя підростаючого покоління, адже найстійкіші уявлення про навколишній світ отримуються

внаслідок родинного виховання. Найоптимальніші умови для цього складаються у разі сталості шлюбних стосунків, народження та виховання дітей у сім'ї з обох батьків, традиційній ролі чоловіка та жінки, вірності, взаємоповаги всіх членів родини та стійкого пріоритету збереження шлюбу над розлученням. При цьому за звичайних умов втручання державних органів у приватне життя громадян є неприпустимим.

Отже, саме етнокультурна ідентичність, на тверде переконання сучасних вчених, є важливим чинником збереження та розвитку етнокультурної самобутності спільноти. Позитивна та стабільна етнічна ідентичність безпосередньо впливає на збереження етнокультурної самобутності етносу, забезпечує збереження етнічної культури та передачу її прийдешнім поколінням, а також є психологічним підґрунтям для цілеспрямованих дій із захисту своєї території та національних інтересів. Для сучасної людини етнічна ідентичність стає вагомою підтримкою та опорою, бо символізує безперервний зв'язок з традиціями і цінностями минулого, стадіями стабільності етносу. Лише збагнувши свою належність до певного етносу, засвоївши культурні норми та традиції, людина може ефективно занурюватися у соціальні процеси й почувати себе повноцінним членом суспільства. Саме тому збереження національної ідентичності, духовної цілісності нашого суспільства, української культури, розвиток науки, освіти, мистецтва сьогодні є надзавданням для кожного громадянина.

Щоб не втратити свою національну самобутність, важливо в першу чергу зрозуміти ким ти є: зрозуміти тип своєї ментальності, де ти народився, хто є твої рідні [2]. Іноді осягнути це дуже важко, але можливо. В теперішньому світі національність – це не те, що переходить «по крові» (це також є своєрідним наслідком від глобалізації). Ти можеш бути, до прикладу, українцем навіть якщо твої батьки ними не були, тому що ти народився на цій землі, прожив тут все своє життя, а українська мова – рідна тобі. А той, хто навпаки має батьків-українців, може не бути ним, не знатиме рідної мови своїх батьків та навіть не бачити їхньої батьківщини. Ти маєш зрозуміти для себе хто для тебе «Вони», а хто «Ми» за культурною свідомістю, національністю.

Важливим пунктом є спілкування рідною мовою, адже це один з факторів, що вирізняє нас, підкреслює нашу індивідуальність. Коли ти чуєш від людини, до прикладу, українську розмовну мову, ти

можеш здогадатись, що ця людина – українка/нець. Потрібно берегти свою мову, її старі слова, створювати чи шукати заміну іншомовним словам (як, наприклад «фото» – «світлина» чи «фонтан» – «водограй» та інші). Мови деяких народів віками намагались знищити, стерти з пам'яті людей, спонукати осіб до спілкування мовою окупанта, але деякі з мов таких національностей збереглися, хоч і в зміненому вигляді. Не зважаючи на репресії люди розмовляли цими мовами, навчали своїх дітей та берегли її, і нам також варто. Є багато інформації про те, як людей знищували за мову. У мові збережений менталітет народу, його переконання, історія. До прикладу, в українській мові жінка «одружується з» чоловіком, натомість у російській мові «виходить заміж», з цих висловів одразу можна зрозуміти ставлення до жінки в тих чи інших народах. Вдосконалення своєї мови та активне її вживання сприяє відокремленню особи за національною ознакою, вирізняє її, ідентифікує [9]. Варто розвивати (створювати та/або споживати) контент, що створений вашою мовою. Це спричинить сповільнення глобалізації.

Не варто забувати й про культуру та традиції свого народу – потрібно вивчати їх, досліджувати та берегти. Насправді це дуже цікаво, через народну творчість можна багато чого дізнатись про минуле тих, до кого ти себе відносиш, а як ми знаємо минуле творить майбутнє. Важливо розуміти внесок наших пращурів-співвітчизників у розвиток суспільства, та не забувати про свій власний внесок теж потрібно. Знання історії свого народу вбереже тебе від спекуляцій з боку осіб, котрі спробують ототожнити ваші народи, назвати вас одним і тим же, та доводити що ваша історія, культура та мова – фальш. Вони це роблять з метою змішати народи в одну масу з одною ментальністю, думками та бажаннями, створити більше космополітичних осіб, або осіб які не знають своєї історії, культури, що потім викликає у таких людей відчуття меншовартості. Потрібно вводити традиції твого народу у свою сім'ю (звісно якщо вони не суперечать теперішнім законам), це не тільки весело, цікаво, але ще і є ідентифікатором твоєї національності. Традиції оточують нас повсюди, але в потоках глобалізації ми забуваємо давніші обряди, натомість, або замінюємо їх не властивими нам традиціями, або це просто зникає з нашого життя. Якщо люди відмовлятимуться від своєї культури, будуть соромитись її, вони ставлять під загрозу не лише свою національну самобутність, але й існування нації як такої, струть її індивідуальність та існування. Національний одяг невід'ємна

складова народної культури, і його також варто носити, до прикладу, на свята чи інші важливі заходи. Це не тільки гарно, але й вирізняє вас, дає зрозуміти ким ви є за нацією. Кожен край має свій одяг, вигляд якого ґрунтується на погодних умовах даної території, релігійних складових, а також подій що на них відбувались. Орнаменти на етнічному одязі часто слугують оберегом, або мають інший сенс. Також коли ви купуєте національний одяг, зазвичай ви підтримуєте «свого» виробника, що теж є плюсом.

Потрібно сприймати глобалізацію як відкриття нових можливостей та не боятись її, адже страх сповільнить розвиток суспільства. Ми мусимо спілкуватись одне з одним, ділитись своїми знаннями, допомагати у розвитку, адже все-таки ми всі – людство і маємо на меті покращувати наш спосіб життя, екологічну ситуацію довкола. Та ніколи не варто «втрачати індивідуальність», забувати свої традиції та мову. Потрібно берегти їх як найцінніший скарб, та поширювати серед своїх співвітчизників, а іноземцям – розповідати про свою культуру та націю, та спонукати їх до того ж самого. Але ні в якому разі не потрібно нав'язувати свою культуру іншим націям, адже така політика є агресивна. Таким чином кожен з нас зможе зберегти свою національну самобутність у потоках глобалізації.

Основну роль у реалізації цих та інших задач відіграватиме система освіти, а надто вища педагогічна, оскільки першочергова місія вчителя – виховувати патріотизм у молодих українців, формувати активну громадянську позицію, сприяти становленню основ життєвого й професійного самовизначення особистості, забезпечувати становлення і розвиток її життєвих компетентностей, готувати молоду людину до захисту своєї Батьківщини та дбати про збереження нашої національної ідентичності. Вирішення цих та інших завдань можливо завдяки проєктуванню змісту вищої педагогічної освіти відповідно до запитів держави і суспільства. Розв'язання цієї проблеми передбачає надання здобувачам вищої педагогічної освіти якісних освітніх послуг, зміст яких насамперед має задовольняти суспільні вимоги, зумовлені реаліями сьогодення. Таким чином кожен з нас зможе зберегти свою національну самобутність у потоках глобалізації.

Отже, самобутність – мотиваційно-ціннісний пріоритет функціонування усталених норм спільноти, що характеризує її ментальну неповторність та своєрідність національного буття. Самобутність обумовлюється домінантою соціокультурних традицій,

утвердженням української мови, поваги до національної історії та звичаїв, унікальністю міжкультурної взаємодії, цінностей традиційної родини тощо. Збереження та примноження самобутності – ефективний інструмент мінімізації впливів агресивних ідентичностей та запобіжник формуванню контрпродуктивних глобалізаційних тенденцій. Цінність самобутності полягає в тому, що вона на зламних історичних етапах оберігає національно-патріотичну свідомість народу, служить стрижневим компонентом світоглядного життєвого ядра державної нації, його суверенного права на власну специфіку світосприйняття та організацію життя спільноти.

Список використаних джерел:

1. Бакальчук В. О. Культурна самобутність як стратегічний пріоритет культурної політики України. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2006. Вип. 26. С. 123–134.
2. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ: Беркут, 2000. 63 с.
3. Вільцанюк І. Становлення національної свідомості крізь призму осмислення суспільно-державних цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність) *Українознавство*. 2020. № 3. С. 213–223.
4. Горбань Ю. Ніхто, крім нас! *Україна патріотична*. 2017. Серпень. С. 5–6.
5. Данилюк І. В. Етнічна ідентичність як соціокультурний і соціально-психологічний феномен. *Вісник Одеського національного університету*. Серія Психологія. 2009. Т. 14. Вип. 17. С. 155–162.
6. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО*. 2006. Вип. 12. С. 18–29.
7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/GI06469A?an=13 (дата звернення: 10.10.2023).
8. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 301 с.
9. Чічановський А. А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізовується. Матеріали наук-метод. конференції *«Т. Г. Шевченко і світова культура»*. Грамота. 2004. С. 56–65.
10. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*. Наук. журнал / гол. ред. Ю. Шайгородський. 2009. № 3. С. 86–94.
11. Шакурова О. Вплив етнічної ідентичності на збереження та розвиток української етнокультурної самобутності *Українознавство*. 2020. № 3. С. 201–212.
12. Юрійчук О. О. Криза національної самобутності у контексті

правового мультикультуралізму *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 8. С. 53–58.

13. Юрчак Н. Глобалізація і проблеми культурної ідентифікації. *Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри:*матеріали міжнародної наукової конференції (23–24 квітня, Острог–2010). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 5. С. 52–56.

РОЗДІЛ 3
ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ

3.1. Історія виникнення і розвитку європейських цінностей

Цінності об'єднаної Європи постають не стільки географічним поняттям, скільки ціннісним, бо європейські цінності складають основні підвалини ліберально-демократичних інститутів західноєвропейського простору, кордони якого не обмежуються географічними ознаками приналежності країн до європейської частини світу. Європейські цінності втілені та втілюються і в Америці, і в Азії, і в Австралії. Європа дала людству світську філософію, християнство в якості світової релігії, релігійну терпимість, толерантність до переконань інших людей та інших цінностей. Цінності є ядром культури кожного народу, нації, суспільства. Г. Хофштеде, сучасний дослідник цінностей, переконаний, що цінності знаходяться на найглибшому рівні серед важелів прийняття рішень, бо саме вони визначають ідеологічні переконання індивідів та мотивацію їх вчинків. Саме до цінностей, на думку відомого американського соціолога Т. Парсонса, звертаються люди для остаточного обґрунтування своїх дій. Цінності виходять за межі конкретних ситуацій (що можуть вирішуватися індивідом під впливом інтересів і переконань), бо визначають головні цілі й сенс життя, тому вони найяскравіше проявляються в кризові моменти для індивіда або соціуму [17].

Із здобуттям незалежності Україна прагне стати рівноправним членом світової співдружності держав, правовою державою, де основною цінністю визнається людина, її права і свободи. Насамперед, важливого значення набуло розширення сфери соціально-економічних і особистісних прав, а також створення гарантій із забезпечення їх реалізації.

Питання європейських цінностей завжди було предметом дискусій і для тих країн, які тільки прагнуть європейської інтеграції. Хоч їх відповідний дискурс відрізнявся від європейського своїм прагненням до ідеалу, він також стимулював інтерес самих європейців до проблематики європейських цінностей. Цей вплив радикально посилився в контексті російської агресії проти України, що одночасно склала загрозу всій європейській системі безпеки.

Дослідження трансформації європейських цінностей закономірно підводить до необхідності аналізу перспектив Європейського Союзу як форми реалізації європейської єдності, до якої прагне приєднатися і Україна.

Окремі компоненти дослідження європейських цінностей та якості життя населення досліджувалися в працях таких вчених, як В. Пасісниченко, Ю. Щербакова, О. Грішнова, Н. Ковтун, Е. Лібанова, Дж.К. Гелбрейт, Р. Бауер та ін. Незважаючи на велику кількість робіт і публікацій, присвячених даній проблематиці, на науковому рівні немає чітко окресленої їх чисельності та змістової характеристики їх сутності.

Аналізуючи причини, перебіг та особливості революційних перетворень в Україні, що почалися Євромайданом у листопаді 2013 р., чимало дослідників зазначають, що, водночас, і основою, і метою, і поясненням цих подій з боку учасників було прагнення ціннісних змін. Саме європейські цінності часто називалися як певний орієнтир та мета, до якої були спрямовані устремління значної частини українського суспільства [14].

Стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава. Будучи поєднанням ліберальних та демократичних ідей, європейські цінності позначаються як «ліберально-демократичні». Саме останні стали принципами функціонування державних і політичних інститутів сучасних європейських країн та Європейського Союзу.

Одне із можливих загальних визначень європейських цінностей, пропонує Н. Амельченко – це сукупність та/або система аксіологічних максим, основних принципів розбудови сім'ї, суспільства та держави, політико-економічних, культурних, правових та інших норм, що об'єднує значиму більшість жителів Європи та становить основу їх ідентичності [1, с. 2].

Базові ціннісні основи ЄС знайшли своє відображення у документі «Хартія основних прав Європейського Союзу» [6]. Проект документу був урочисто проголошений на засіданні Європейської Ради 7 грудня 2000 р., а повну юридичну силу він отримав 1 грудня 2009 р. разом із набранням чинності Лісабонського договору. Основні європейські цінності, що наводяться профільними організаціями та на яких базується європейська спільнота, це: повага до людської гідності, фундаментальні права, свобода, демократія, рівність усіх

членів суспільства, верховенство закону, плюралізм, толерантність, справедливість, солідарність, відповідальність тощо. Найголовнішими, центральними цінностями для європейського суспільства, які потрібно захищати та посилювати, є людська гідність та відповідальність, а також солідарність. Всі перераховані цінності є частками загального духовного та культурного спадку Європи. Таким чином можна сказати, що головними цінностями у сучасній Європі є демократичні цінності, коли у центрі знаходиться людина, а не держава – на відміну від радянського та пострадянського суспільства. Україна декларує намір стати партнером та інтегруватися в спільноту європейських країн для запозичення їхнього досвіду в сфері суспільноекономічної діяльності для подолання відсталості і підвищення добробуту своїх громадян до європейського рівня. Досягнення високого рівня життя населення, аналогічного рівню в країнах Європи, є можливим за умови імплементації європейських цінностей та соціальних стандартів у практику.

Разом з тим, як стверджують європейські дослідники, слід відрізняти цінності від інститутів та правових норм. Цінності є глибинними смисложиттєвими орієнтаціями індивіда або груп людей, вони визначають цілі життя та переконання, вони можуть втілюватися в соціально-політичні рухи та інститути. Наприклад, фундаментальні права і свободи людини були втілені в конституціях європейських країн, в системі поділу законодавчої, судової та виконавчої влади, в таких демократичних інститутах як свобода слова, організацій, вільних, таємних та прозорих виборів. Тобто інституалізація цінностей в Європі означала створення правових механізмів реалізації цінностей, а також установ, насамперед – органів влади, відповідальних за реалізацію та дотримання прав і свобод людини. Інституалізація політичних прав та свобод (передовсім, права на свободу висловлювання своєї думки, права на зібрання й створення політичних і громадських організацій, права на вільні всезагальні і таємні вибори органів влади) забезпечувала участь громадян у політичному житті. Цей процес відбувався в західноєвропейському політичному просторі впродовж XIX та XX ст.: в цей час ліберальні права і свободи людей сполучалися із демократичним волевиявленням та розвитком парламентаризму, постійно розширювалося коло громадян, яким надавалося право обирати владу і бути обраними, аж поки вибори не стали всезагальними.

Інституалізація цінностей передбачає також створення правових норм їх реалізації. Такі норми є обов'язковими для виконання, а їх обов'язковість тримається на примусі державних інститутів (поліції, судової влади, виправних установ тощо). Невиконання або порушення правових норм викликає державні санкції.

Якщо вести мову про цінності, то вони вільно обираються індивідами в якості своїх життєвих устремлінь, поглядів і переконань, й не потребують примусу з боку держави. Адже вони існують як внутрішній обов'язок вчиняти чесно, справедливо, достойно. Але цінності можуть і не бути перетворені у норми права. Це стосується, насамперед, моральних цінностей, які залишаються в європейському суспільстві потужним регулятором поведінки та взаємовідносин людей. Коли ж правові норми перетворюються на цінності, це означає, що людина вчиняє не за примусом, а за внутрішнім обов'язком. В цьому випадку, як зазначав відомий німецький філософ І. Кант, зовнішній примус перетворюється на внутрішній обов'язок, а право – на мораль [7]. Дійсно, попри існування інших цінностей (естетичних у формі прекрасного, релігійних в якості віри в бога, наукових у формі істини) моральні цінності відіграють суттєву роль в суспільному житті. Бо мораль завжди передбачає врахування індивідом інтересів і цінностей іншого та всього суспільства.

Цінності в Європі відрізняються й від інтересів та цілей, пов'язаних з реалізацією інтересів. Інтерес постає як усвідомлена потреба в економічному (власність, гроші, інші матеріальні ресурси), політичному (владна посада) та символічному (науковий ступінь, звання, титул, популярність, репутація) формах капіталу. А цінності, насамперед, визначають смислові, тобто, духовні, орієнтири життя особистості і соціальних груп, націй, держав тощо. Інтереси формуються в індивідів та груп людей в результаті усвідомлення потреб (передовсім – у матеріальних благах) та засобів їхньої реалізації, а тому вони є рушіями економічного життя. Інтереси можуть вступати у протиріччя з цінностями ліберально-демократичних суспільств. Цей конфлікт цінностей та інтересів ми спостерігаємо інколи в реальному житті європейських країн, наприклад, коли інтереси потужних підприємств і корпорацій в отриманні надприбутків порушують екологію або коли держава втручається в приватне життя людей, прослуховуючи телефонні розмови чи затримуючи їх без суду та слідства. Але в демократичних режимах на національному чи наднаціональному рівнях існує

протидія такому порушенню прав і свобод індивіда у формі тих правових норм і інститутів, що покликані захищати ці права. Це, наприклад, суди різної інстанції. Так, Радою Європи був створений Європейський Суд з прав людини. Тобто фундаментальні права і свободи людини в демократичних режимах інституалізовані, а саме, перетворені на норми права і установи, що ці права реалізують.

Звісно, що шлях від цінностей до їхньої імплементації (втілення) в інститути суспільства є тривалим та важким, але демократичні суспільства намагаються створити такі інститути, які б стали на заваді порушенню суспільних цінностей та слугували механізмами їх реалізації. Так, екологічні цінності через суперечки та великі зусилля зацікавлених груп набули інституалізації у Кіотському протоколі, що визнали вже багато країн світу.

Історично існували й зараз існують суспільства, в яких саме релігія, релігійний культ й виховання, формують всі цінності життя їх прихильників, насамперед – моральні норми. Сучасне європейське суспільство є світським, кожному індивіду гарантується забезпечення свободи совісті, тобто, права на свої релігійні або інші переконання. Цінності в такому суспільстві не нав'язуються ані державою, ані будь-якою спільнотою. Держава захищає громадянина від примусового нав'язування певних цінностей, ідеологій, релігійних переконань. Але це не означає, що в такому суспільстві моральні цінності втрачають своє існування. Навпаки, тільки в такому суспільстві вони стають результатом вільного вибору індивіда, за який останній несе відповідальність. Важливість моральних цінностей полягає саме в тому, що вони, на відміну від наукових або естетичних, визначають ставлення людей один до одного та інтегрують або розділяють людей в суспільстві. Відмінність цінностей від правових норм не означає, що право не може стати цінністю.

Саме ядром європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда та рівність всіх перед законом. Перетворення правових норм на цінності означає, що виконання цих норм стає моєю життєвою орієнтацією, що я в своїй діяльності не обходжу закон, а борюся за його виконання, виступаю за те, щоб всі громадяни, незалежно від їх статусу і майнового стану, виконували закони. Не релігійні погляди і не ідеологічні переконання стали спільними цінностями для європейців, а саме фундаментальні права і свободи кожного індивіда.

Спільні цінності різних країн Європейського простору сприяли їх інтеграції та просуванню цих цінностей за географічні межі Західної Європи. Перша організація, що була покликана об'єднати європейські країни для забезпечення й втілення ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, була Рада Європи (РЄ), створена 5 травня 1949 року. Умовами вступу до неї стало визнання прав і свобод громадян в країнах-членах, тобто визнання базових європейських цінностей.

До Ради Європи приєдналась в 1995 році й Україна, і зараз організація налічує 47 членів, серед яких є країни (наприклад, Туреччина), яка географічно не вписуються в європейський простір, але декларує свою прихильність до європейських цінностей.

Рада Європи прийняла низку правових документів, що спрямовані на захист прав і свобод індивіда. Основою «Європейської конвенції з прав і основоположних свобод людини», що прийнята РЄ у 1950 році, є фундаментальні і політичні права, наприклад, право на життя, заборона катувань, право на притулок і свободу вираження переконань.

Сферою застосування «Європейської соціальної хартії», що була ухвалена Радою Європи в 1996 році, є соціально-економічні права, а саме: право на забезпечення житлом, право на працю та належні умови праці, право на освіту та соціальний захист, право на вільне пересування людей, вибір професії і місця життя.

Рада Європи була першою міжнародною організацією, яка визнала гендерну рівність (насамперед, рівність чоловіків та жінок у правах і свободах) в якості невід'ємної частини прав людини. Забезпеченню культурних прав слугують такі документи Ради Європи як «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин» (прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р. і ратифікована Україною в 1996 р.) та «Рамкова конвенція про захист національних меншин», що була ухвалена Радою Європи 1 лютого 1995 р. Ці документи забезпечують заборону дискримінації людей за мовними, культурними, національно-етнічними та гендерними ознаками, збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин, створення умов для збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин й забезпечення їх прав на свободу зібрань, асоціацій, висловлення і релігії [13].

В Маастрихті у 1992 році процес інтеграції втілився в організацію єдиного Європейського Союзу. Європейська інтеграція

мала на меті втілення цінностей миру та демократизацію всього європейського простору. Зараз до Європейського Союзу входить 27 країн, в яких встановлені принципи та інститути демократичного політичного устрою. В країнах – нових членах ЄС продовжується імплементація демократичних політичних інститутів та цінностей. Маастрихтський договір (1992) окреслив введення єдиної валюти, створив європейські фінансові організації, визначив подальші шляхи інтеграції та критерії членства в Європейському Союзі. В основу цього об'єднання були покладені вищеназвані цінності, які постали також і критеріями членства країни в ЄС.

Так, в Договорі про заснування Європейської Спільноти зазначено, що «членом Європейського Союзу має право стати будь-яка європейська держава, яка дотримується демократичних принципів суспільного устрою, принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, а також принципу правової держави [8]. В основу економічної інтеграції покладені чотири принципи свободи: свобода пересування людей, товарів, капіталів і послуг. Тобто інтеграція країн в Європейський Союз починалася зі створення Спільного Ринку і перейшла до політичної інтеграції, визначним моментом якої став Лісабонський договір (2007). Цей договір, насамперед, мав на меті перетворити Європейський Союз у потужного гравця на міжнародній арені, надати йому самостійну суб'єктність в міжнародних відносинах та ще більше інтегрувати зовнішню політику і політику безпеки країн ЄС. На це було спрямовано введення посад президента Європейської Ради та Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки.

Важливим кроком до вироблення ціннісних засад Європейського Союзу стало прийняття Європейським парламентом «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу» в 2007 році, що було викликане необхідністю визначити спільні цінності нового політичного утворення (Європейського Союзу) й гарантувати основні права громадян вже в контексті законодавства та інститутів ЄС [6]. В «Хартії» права і свободи громадян ЄС постали як цінностей всіх країн-членів Євросоюзу, на яких ґрунтується діяльність інститутів ЄС. В 54 статтях «Хартії», що розбиті на 6 розділів («Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність», «Права громадян» і «Юстиція») відтворюються фундаментальні європейські цінності.

Вище названі документи Ради Європи та Європейського Союзу,

які присвячені забезпеченню прав і свобод індивіда, спираються на конституційні традиції європейських країн та їх міжнародні зобов'язання, насамперед, на «Загальну декларацію прав людини», що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Права і свободи індивіда мають свою історію виникнення та еволюції. Так, в процесі становлення європейських цінностей виокремлюють вже чотири покоління прав і свобод, які поступово виникали спочатку у формі ідеалів і теоретичних понять, що в процесі демократичних рухів втілювалися в інститути європейських держав.

Фундаментальні права і свободи, які визначені зусиллями європейських мислителів Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, залишаються й сьогодні наріжними каменями європейської політики. Це, насамперед, «природні, невідчужувані» права і свободи людини: право на життя, тобто свобода розпоряджатися своїм життям, право на власність, або свобода розпоряджатися своєю законно здобутою власністю та право на свої переконання, тобто свобода совісті. «Природність» цих прав мовою того часу означала їх універсальність (притаманність всім людям) та те, що людина їх має від природи, вони не даровані їй ніким як привілеї – ані державою, ані іншими людьми, а «невідчужуваність» розуміли таким чином, що ніхто, особливо держава, не може їх порушувати, відбирати (відчужувати). Навпаки, саме держава повинна захищати ці права. Ці цінності означають рівність всіх людей у правах і свободах, незалежно від походження, статі, мови, переконань та національних, етнічних і соціальних відмінностей. Саме визнання цих прав і свобод стало основою найбільш ранніх «європейських» (за ціннісним критерієм) конституцій, а саме у першій Конституції Франції «Декларація прав людини і громадянина» 1789 року. Після другої світової війни Генеральна Асамблея ООН теж прийняла резолюцію 217 (III) від 10 грудня 1948 року «Загальна декларація прав людини», в якій визнала наявність рівних та невід'ємних прав всіх людей.

В «Європейській конвенції з прав і основоположних свобод людини» та «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу» теж проголошуються права на життя, приватну власність та свої переконання (свобода совісті) як універсальні права всіх людей, незалежно від їхнього походження, раси, статі, гендерних відмінностей, національності, мови і культури, соціального статусу і майнового стану, політичних або релігійних поглядів.

Право на життя в цих документах постає як частина прав на людську гідність, а повага до людської гідності включає не тільки заборону фізичного знищення людини, але й тортур і приниження людини, рабства та примусової праці, а також заборону торгівлі людьми. При цьому до права на життя в «Хартії» додається заборона на смертну кару та страту. Принципово новим введенням до цих фундаментальних прав у «Хартії» є проголошення права на цілісність особистості та її недоторканість. Враховуючи сучасні досягнення у медицині, генетиці та генній інженерії, «Хартія» забороняє євгенічні практики, направлені на «відбір» людей, використання людського тіла та його частин для отримання прибутку, а також містить заборону репродуктивного клонування людини.

Політичні права і свободи забезпечують права громадян на участь в політичному житті. Вони формувалися в європейських країнах впродовж XIX та XX ст. шляхом боротьби за демократичний політичний устрій. Демократизація європейських країн відбувалася у формі становлення інституту всезагальних відкритих таємних і прозорих виборів до органів влади, створення незалежного від тиску виконавчої або законодавчої влади судочинства, надання прав опозиції в парламенті, забезпечення свободи слова в ЗМІ тощо. Саме політичні права становлять необхідну основу представницької демократії і забезпечують реальну можливість всім громадянам держави через свої об'єднання і своїх вільно обраних представників реалізовувати економічні інтереси і політичні цілі й переконання, а також контролювати ухвалення політичних рішень. Друге покоління прав забезпечує право кожного індивіда на об'єднання з іншими громадянами у профспілки, громадські організації, політичні партії для захисту своїх інтересів, право індивідів на зібрання, мітинги і демонстрації для відстоювання своїх інтересів, прав і свобод, право кожного громадянина на свободу думки та її висловлювання, право обирати владу та бути обраними до органів влади.

В «Європейській конвенції прав людини» гарантуються свобода думки, совісті і релігії, що передбачає право індивіда змінювати релігію й переконання, а також забезпечується свобода вираження поглядів та право на справедливий суд, на ефективнизасіб юридичного захисту, незалежний розгляд справи. «Хартія фундаментальних прав і свобод ЄС» ґрунтується на цих досягненнях в інституалізації громадянських прав і свобод в європейських країнах та розширює ці права на всіх громадян ЄС, а також додає низку нових

політичних прав і свобод.

В «Хартії» громадянські права і свободи містяться у розділах «Свободи» та «Права людини». Так, в «Хартії» містяться право на голосування та балотування на виборах до Європейського Парламенту, яким надаються ознаки прямих, таємних, всезагальних та прозорих виборів, право на звернення до Європарламенту з приводу неефективності або порушень з боку інститутів та органів ЄС, право на звернення до Європейського Омбудсмена за таких же причин, право на дипломатичний та консульський захист громадян ЄС на території інших країн.

Право на свободу поєднується в «Європейській конвенції» та «Хартії» з правом на безпеку. Так, свобода вступати у шлюб і створювати сім'ю підкріплюється повагою й невтручанням у приватне і сімейне життя, свобода мистецтва і науки означає заборону адміністративного та ідеологічного втручання у ці види творчості, вільний доступ до інформації поєднується із захистом персональних даних. Для громадян ЄС проголошуються свобода обирати вид та місце діяльності й життя в будь-якій країні ЄС.

Важливим нововведенням у корпус прав і свобод є проголошення в «Хартії» прав дитини на захист та турботу, а також на вільнвисловлювання своєї думки й на врахування цієї думки в тих сферах, в яких зачіпаються інтереси дитини.

Впровадження в європейських країнах соціальних прав (третього покоління прав і свобод), призвело до створення соціальної держави (welfare state). Соціальна держава не тільки забезпечує фундаментальні та політичні права і свободи людей, але й надає якісно нові можливості для достойного існування громадян, захищає тих, хто ще або вже не може заробити собі на повноцінне життя [11].

Механізмом забезпечення соціальних прав стає державний перерозподіл доходів, введення податків на високі доходи та пропорційного оподаткування (чим більше доходів, тим більше сплачуєш податків). Це дозволило створити державні страхові фонди, які забезпечували відшкодування коштів за нещасні випадки на виробництві, безкоштовну початкову, середню, а в деяких країнах і вищу освіту за рахунок державного бюджету, державне пенсійне забезпечення, пристойний рівень медичного обслуговування, державну підтримку людей з обмеженими можливостями, матерів і дітей тощо.

В «Європейській соціальній хартії» проголошуються такі

соціальні права: право на працю та на справедливі, безпечні її умови, право на справедливу винагороду за працю (тобто на такий заробіток, що гарантуватиме достатній рівень життя для робітників і членів їх сімей), право жінок та дітей на особливизахист від фізичних та моральних ризиків, право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію і участь у житті суспільства, право, насамперед, для дітей, жінок, інвалідів та трудящихмігрантів на належну державну правову, соціальну та медичну допомогу [11].

«Хартія» у розділах «Рівність» та «Солідарність» розширює і конкретизує ці соціальні права і свободи. Так, в розділі «Солідарність» проголошуються такі соціальні права як право робітників на інформацію і консультацію в межах підприємства, право на колективні переговори з адміністрацією і колективні дії, право на рівний доступ до безкоштовної служби зайнятості, право на оплачувану відпустку жінок на період вагітності та догляду за дитиною, право на охорону здоров'я тощо. В «Хартії» вперше визначено право на екологічну безпеку та захист інтересів споживача.

Культурні права і свободи стали четвертим поколінням прав і свобод, які формується і впроваджується в європейських країнах з кінця XX століття. Багатокультурність сучасного європейського суспільства вимагає особливої уваги до забезпечення рівних прав і свобод представників різних національних, мовних, релігійних меншин та запобіганню їх дискримінації. Саме виконанню цих завдань були присвячені «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин» [10] (прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р. і ратифікована Україною в 1996 р.) та «Рамкова конвенція про захист національних меншин», що була ухвалена Радою Європи 1 лютого 1995 р. [14]. Ці документи стали рекомендаціями та зверненнями до всіх країн-членів Ради Європи до реалізації таких заходів: заборона дискримінації за мовними, культурними, національноетнічними та гендерними ознаками; заборона політики асиміляції щодо меншин, тобто запобігання насильницькому нав'язуванню певної культури, релігії, мови і гендерної орієнтації; створення умов збереження культурної самобутності іммігрантів та національних меншин; забезпечення прав меншин на свободу зібрань, асоціацій, слова і релігії. Особлива увага в цих документах присвячена забороні дискримінації стосовно представників національних, етнічних, мовних меншин мігрантів в реалізації фундаментальних, політичних і соціальних прав та свобод. Дискримінація означає обмеження або

ненадання цим людям тих самих прав та свобод, якими користуються представники «титульної» нації або культурно-мовної більшості населення. Так, заборона дискримінації на реалізацію права на працю означає, що білий і чорношкірий, алжирець за походженням і корінний француз мають рівний доступ до робочих місць.

Другий важливий аспект культурних прав і свобод полягає в забезпеченні прав різних меншин на збереження своєї культурної ідентичності, тобто мови, стилів життя і культурних традицій, релігійних переконань. «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» акцентує увагу на забезпеченні здобуття освіти, або суттєвої її частини, рідною мовою. Виходячи з сучасних реалій багатокультурного та багатонаціонального складу ЄС та країн-членів ЄС в «Хартії» визнаються культурна, релігійна та лінгвістична багатоманітність громадян ЄС та права на культурну, мовну або релігійну особливість й повагу до неї [13].

Розгляд чотирьох поколінь європейських прав і свобод людини дозволяє нам виокремити і охарактеризувати ті загальноцивілізаційні тобто базові європейські цінності, які є підвалинами європейських прав і свобод та європейських політичних інститутів: свобода, демократія, рівність, верховенство права, плюралізм, толерантність, справедливість, солідарність, відповідальність, конкурентоспроможність тощо. Дана класифікація пропонується сучасними дослідниками на основі критеріїв, які розроблено згідно з даними «Europe an Values Sur vey», «European Social Sur vey», «Eurobarometer», а тако ж даних контент-аналізу «Договору, що запроваджує Конституцію для Європи», Лісабонського договору і методу якісного аналізу документів – Копенгагенських критеріїв.

Список використаних джерел:

1. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.

2. Договір про заснування Європейської Спільноти, статті № 6, 49. URL: http://zakon2.rada/gov.ua//laws/show/1994_017 (дата звернення: 15.09.2023).

3. Габермас Ю. Що таке деліберативна політика. *Студії з політичної теорії*. Львів, 2006. С. 34–48.

4. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015; (дата звернення: 18.09.2023).

5. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод людини. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004; (дата звернення: 19.09.2023).

6. Кант И. Лекции по этике. Москва: Республика, 2000. 431 с.
7. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу // Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: http://eurlex.europa/eu/lexUriSev/ (дата звернення: 20.09.2023).
8. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу (Розділ I, Статті 2,3,4) //Charter of Fundamental Rights of the European Union // http://eur-lex.europa/eu/lexUriSev/ (дата звернення: 20.09.2023).
9. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод людини (Розділ I, Статті 9,10,13) // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004; (дата звернення: 20.09.2023).
10. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу (Розділ II, Статті -6,7,13,15. Розділ III, статті 24. Розділ V, Статті 39,42,44,45) // Charter of Fundamental Rights of the European Union // http://eur-lex.europa/eu/lexUriSev/ (дата звернення: 22.09.2023).
11. Європейська соціальна хартія (Частина I, Статті 1,2,3,7,8,15,17) // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062. (дата звернення: 22.09.2023).
12. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу (Розділ IV, Статті 38,39) // Charter of Fundamental Rights of the European Union // http://eur-lex.europa/eu/lexUriSev. (дата звернення: 12.10.2023).
13. Європейська хартія регіональних мов і мов меншин // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_014; (дата звернення: 12.10.2023).
14. Рамкова конвенція про захист національних меншин // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055. (дата звернення: 14.10.2023).
15. Пасісниченко В. Л. Європейські цінності: історичні традиції та сучасні теоретичні конструкти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки.* 2015. Вип. 2. С. 120–129.
16. Сакало О. Є. Європейські цінності: сутнісні основи та практичне втілення. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4335/1/Sakalo.pdf. (дата звернення: 18.10.2023).
17. Тейлор Ч. Етика автентичності. Київ: «Дух і Літера», 2002. 276 с.
18. Щербакова Ю. Л. Цінності обєднаної Європи. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 208 с.

3.2. Свобода – загальноцивілізаційна цінність Європейського Союзу

Свобода. Незалежність… Бажаний стан, омріяні відчуття. Вперше дитина хоче бути незалежною, коли відпускає руку дорослого і урочисто проголошує: Я сам. Потім формується потреба мати власну точку зору, ще пізніше фінансову незалежність. Так відбувається становлення особистості. Держава теж живий організм, який проходить аналогічні стадії розвитку. Свобода дається людині як дар, і водночас як випробування, – наставляв великий гуманіст і

вчитель людства Папа Іван Павло II. Свобода – це дар, який не може бути знехтуваний. Дар, що не можна змарнувати. Але й дар, що не може бути кимось відібраний. Свобода – не сваволя, не безкрає поле для дії. Свобода – це право на вибір. Але це й – обов'язок і відповідальність.

Бути свободним – це розуміти свободу. А потім діяти. Свобода – це здатність людини чинити у відповідності до власних бажань, інтересів, цілей на основі знання про об'єктивну дійсність. Свобода – це можливість вибору варіантів подій. Відсутність вибору дорівнює відсутності свободи.

Розуміння «бути свободним (вільним)» виникає набагато раніше, ніж саме поняття свободи. Навіть давній, як світ, Гомер розумів, що бути вільним – це значить жити на рідній землі і не перебувати під чиїмось володарюванням. У Гомера вільною вважається та людина, яка не відчуває будь-якого зовнішнього тиску і діє, виходячи з власних бажань [29].

Тому найбільшої свободи людина досягає, коли свобода є вибір самого себе, що по суті, покладає на саму особистість відповідальність за своє життя і за те, що відбувається в світі. Саме тому так важливе ставлення особистості, оцінки того, що відбувається навколо.

У тлумачному словнику української мови слово свобода має кілька значень: 1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля. 2. Державний суверенітет. 3. Демократичні свободи – визначена законом можливість участі громадян у суспільно-політичному житті країни, сукупність усіх політичних прав громадян. 4. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін. 5. Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд. 6. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі. 7. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. 8. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь [25, с. 342].

У філософських вітчизняних словниках знаходимо такі визначення поняття свободи. Свобода – це одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) «може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами» [14, с. 176]. В. Петрушенко зазначає, що свобода – фундаментальна

властивість людини, яка зумовлена її неспеціалізованістю, життєвою неузасадненістю та невкоріненістю у буття та проявляється через здатність людини самій визначати зміст, мету та спрямованість своїх дій, мати можливість обирати тип і спосіб поведінки (вибір) [17, с.186]. У філософському енциклопедичному словнику за редакцією В. Шинкарука визначено поняття свободи так: «Свобода – це здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежності від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій та вчинків» [4, с. 439]. Отже, словники тлумачать свободу як фундаментальну характеристику особистості, яку можна розглядати у двох аспектах: внутрішня і зовнішня. Внутрішня свобода надана людині з народження, є вродженою її властивістю. Внутрішній аспект свободи може, наприклад, проявлятися у свободі людини думати, вірити, дотримуватися певних переконань, поглядів тощо. Тобто поняття свободи має різний відтінок, але здебільшого відображає не тільки надання можливостей для власного цілепокладання, але й потребує певної компенсації – брати на себе відповідальність за особисто прийняті рішення, враховувати можливість поразки, знати про ризики своїх дій.

Перш за все варто зазначити, що свобода – одна із основних філософських категорій, яка є невід'ємною частиною соціальної внутрішньої природи людини, що характеризує, з одного боку, умови її існування, самовизначення і самореалізації, з другого – її самопочуття, розуміння своєї ролі і свого призначення в суспільстві. Для особистості свобода – це природний, історичний, соціальний, внутрішній критерій її індивідуального ставлення, її відношення до суспільства. Обмеження свободи особистості, жорсткий контроль її поведінки завдає шкоди, як особистості, так і суспільству.

Свобода – складне явище і відповідно – полісемантичне поняття. Про це досить виразно свідчить наявність у багатьох філософських текстах різноманітних дефініцій свободи, які знаходяться у творах таких мислителів, як: Г. Гегель, І. Кант, Ж.-П. Сартр, Б. Спіноза, Ф. Шеллінг, К. Ясперс тощо. В роботах цих мислителів ставиться питання не тільки про межі людської свободи, а й констатується можливість трансформації інтенцій свободи у поведінці індивіда. Проблема свободи, яка у класичній традиції вже розроблялася у різних аспектах – від платонівських ідей до розробки та визначення різноманітних форм активності мислячого суб`єкта в сучасному

суспільстві, передбачає подальшу еволюцію проблеми у контексті діалектичної взаємодії необхідності та вибору [29].

У філософській думці і політичній практиці можна зустріти й такі окремі поняття як «свобода» («freedom») та «свободи» («liberties»). Перше означає невтручання держави або інших людей у сферу самовизначення людини. Ця сфера окреслюється фундаментальними правами і свободами, а саме: правом на життя, правом на приватну власність і правом на свої переконання. Індивід сам вільний розпоряджатися своїм життям, своєю законною власністю та визначати цінності, сенси свого життя. Ані держава, ані інші люди не можуть позбавити (відчужити) ці права і свободи людини. Це означає, що ліберально-демократична держава і суспільство не можуть експропріювати власність індивіда, позбавити або обмежити його життя через незаконне катування і страту, або засудити його за релігійні і політичні переконання. Держава не може втручатися у приватне життя людини, визначати, з ким їй укладати шлюб, дружити або як виховувати дітей та яким цілям присвятити своє життя. Свободи («liberties») ж в ліберально-демократичному суспільстві розуміються як всі ті політичні, соціальні і культурні права й свободи, що слугують реалізації вищевказаної фундаментальної свободи («freedom») [6].

На думку філософів проблема свободи – це перш за все проблема вибору як умови її реалізації. В історії філософії проблематика вибору у самовизначенні і самореалізації особистості розглядалася досить широко. Визначаючи людину як особистість, що усвідомлює свою відповідальність за власну життєдіяльність, засновники філософії визначили вибір, як найважливіший критеріальний показник її незалежного і самостійного існування та розвитку. Гегель [7], який критично ставився до поняття вибору, хоча й не заперечував його існування, розглядав свободу як свавільний вибір між різноманітними потягами, бажаннями тощо. Вибір завжди є суб'єктивний і формальний, тому що Я-суб'єкт стоїть над системою афектів і діє на власний розсуд. Тут відсутня єдність між змістом вибору, який частковий, і загальністю волі, яка виражена Я-формою. Проте розгорнена концепція діалектичної єдності свободи і необхідності з ідеалістичних позицій була визначена Гегелем як наукове, діалектико-матеріалістичне рішення проблеми свободи і необхідності, що виходить з визнання об'єктивної необхідності як первинного, а волі і свідомості людини як вторинного похідного. Для

нього свобода не є щось застигле, раз і назавжди встановлене, вона на кожному даному етапі розвитку є продуктом або результатом історичного процесу.

Тому свободу треба розглядати як дещо конкретне, як те, що має чітку визначеність на кожному етапі історичного розвитку. Перша спроба обґрунтування точки зору взаємозв'язку вибору і необхідності їх органічного поєднання належить Спінозі, який визначив свободу, як усвідомлену необхідність. Спіноза розглядав свободу як вибір, який полягає у ваганнях між бажаннями, афектами. Згідно з етикою Спінози [24], головне – приборкати афекти, почуття, емоції, які тяжіють над індивідом. Цього можна досягти розумом: він пізнає причинний зв'язок явищ, усвідомлюючи, що саме таким і має бути хід подій, а тому немає причин для страждань. Так людина звільняється від влади афектів. Вона не вибирає той або інший із них, а всі їх одночасно послаблює, вводить у нормальні межі, розкриваючи причинні зв'язки і стає вільною від них. І у Спінози, і у Гегеля спрямування думки однакове – досягти єдності суб'єктивного (внутрішнього) і об'єктивного (зовнішнього). У першого це відбувається лише завдяки пізнанню, у другого – шляхом практичного творення відповідного об'єкта.

Для Гегеля головне полягає в тому, щоб вибір був зумовлений не суто зовнішніми обставинами, а відображав внутрішню індивідуальну сутність людини [7]. Визначальний вплив на ситуацію вибору чинить свідомість і почуття відповідальності. Свобода як можливість вибору повинна реалізуватися у вигляді конкретного раціонального вчинку, у вигляді завершеної форми у результаті численного підбору безлічі можливих варіантів. Але справжній вільний вибір можливий лише у вільному незалежному суспільстві, де відсутній тиск зовнішніх обставин. Тобто, коли вибір людини зумовлений не тиском необхідності вибирати, а – її системою внутрішніх цінностей, особистісних переконань. Багатоаспектність вибору – це наявність різноманітності мотивів людської діяльності, кожний з яких може бути по-своєму виправданий. Вибір роблять не заради його самого, а для задоволення своїх інтересів. А потреби, як і інтереси – це практичне вираження необхідності. Щоб досягти задоволення, потреби усвідомлюються і на цій основі визначають мету і розгортають діяльність. Остання поєднує два види необхідності: внутрішню (до неї належать потреби, інтереси тощо), і зовнішню, яку становлять речі та відношення, необхідні для

задоволення потреб. Тому необхідність є початок і кінець вибору та його реалізації [1].

Необхідність проявляється як зовнішня умова свободи, адже особистість в суспільстві підкоряється його законам, нормам, тому незалежно від волі людини існують об'єктивні обставини, що впливають на неї. Проте суб'єктивність, самозбереження людини обумовлює те, що при впливі суспільства на людину, вона не залишається пасивною. Навпаки, сприймає суспільні впливи з внутрішньо активною установкою.

На думку філософа К. Ясперса, ідея свободи є об'єднуючою для всіх народів у всі часи. Він дає філософське обґрунтування цього феномену у своїй концепції світового порядку. «Воля до створення заснованого на праві світового порядку не ставить своєю безпосередньою метою свободу як таку, але лише політичну свободу, яка відкриває в існуванні людини простір для всіх можливостей справжньої свободи» [31, с. 263]. Це, на його думку, характеризує: 1) подолання зовнішніх впливів, подолання власної вседозволеності; 2) набуття сенсу життя, реалізації прав, оскільки умовою свободи є максимальна широта, через що зміст свободи в житті насичений полярностями і суперечностями; 3) свобода не є причиною себе, справжня свобода усвідомлює свої межі, свобода індивідуума пов'язана зі свободою всіх інших; 4) свобода породжує альтернативи; 5) свободі притаманні рухи і діалектика. «Така свобода виникає тільки зі зміною самої людини. Її не можливо створити засобами інститутів, насильно введених у співтовариство людей, які не зазнали змін; вона пов'язана з характером комунікації між готовими змінитися людьми. Тому свобода, як така, не може бути спланованою, але люди у процесі правильного планування конкретних завдань разом отримують свободу» [31, с. 170].

Філософ правильно характеризує свободу у моральному і правовому полі, окреслюючи значення законів та їх функціонування у правовій державі, пояснюючи це тим, що особистісна свобода може існувати лише за умови свободи інших людей. «Однак у моральній площині свобода виявляється саме у відкритості взаємного спілкування, яке розкривається без примусу на основі любові і розуму» [31, с. 173]. У цьому випадку кожна людина прагне захисту від насилля та визнання своїх поглядів і свободи волі, які забезпечують правова держава і демократія. Свобода може здобуватися лише тоді, коли влада обмежується правом і служить

йому, а закони мають однакову силу для всіх. Зміна законів можлива лише правовим шляхом.

Негативним чинником для свободи, на думку Е. Фромма, є авторитарне суспільство, яке намагається контролювати людину, змушуючи її зректися свободи, самостійності, скоритися сильній владі, водночас стає причиною деформацій у духовній сфері, викривлення потреб, деперсоналізації, відчуженості чи матеріальної зацікавленості у стосунках з іншими людьми. Така людина стає безпомічною і залежною від обставин, рабом речей [27].

На думку вітчизняного філософа В. Кременя, навіть, у людини, яка не визнає свободи, у глибинах душі жевріє туга за свободою. «Свобода, як і будь-яка інша цінність, необхідна людині доти, поки вона не втратила своїх людських якостей. Йдеться про свободу як цінність будь-якої людини» [16, с. 89]. Таким чином, свобода у філософському сенсі розуміється як онтологічне і епістемологічне вираження людського буття. Її визначають як системну комплексну категорію: навколо неї будують концепції та теоретичні структури, в яких особлива увага надається діалектичному співвідношенні вибору та необхідності в житті людини, яким чином окрема особистість здатна реалізовувати свободу, притаманну кожному індивідові.

Свобода щільно пов’язана з соціальними процесами. Адже свобода особистості дає можливість не тільки пристосовуватися до соціальних умов дійсності, а й змінювати їх у відповідності до своїх потреб і інтересів. Свобода людини – це самореалізація, втілення і здійснення її особистісного потенціалу, що відбувається в реальній матеріальній природній і соціальній сферах. Розуміння свободи є перш за все результатом всього досвіду (практичного, соціально-політичного і т. д.) людства, який найшов своє відображення в історії соціальної думки. Тому його слід досліджувати не з теоретичних абстракцій і не з часткових спостережень, а з узагальненого досвіду історії, звернення до якого виявляє тенденції еволюції формування та становлення концепції свободи.

Ставлення людини до суспільства суперечливе. З одного боку людина постійно перебуває під впливом зовнішніх умов, що зумовлені суспільством, з іншого – вона активно на них впливає, і змінює їх. Людина по відношенню до суспільства виступає носієм двох протилежних начал: впливу зовнішніх умов (необхідності) та активності особистісних, внутрішніх факторів (свободи вибору). Людина в певному змісті починається там і тоді, де і коли вона

формує і розвиває у собі свободу вибору.

У соціальних науках одні автори розрізняють два типи особистої (індивідуальної) свободи: негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей; позитивна свобода, коли мова йде про спроможність особи самостійно ухвалювати рішення щодо вчинення власних дій. Іншими словами, позитивна свобода передбачає не свободу «від», а свободу «для» – свободу вести певний передбачений особою спосіб життя [18].

Інші дослідники розділяють види свободи на три категорії:

– свобода волі людини – свідома свобода вибору у житті, приватних життєвих рішеннях, обранні життєвих пріоритетів, організації свого життя тощо;

– суспільна свобода громадянина – права людини в суспільстві та державі, регульована законами;

– духовна свобода особистості – християнське розуміння свободи духа від рабства гріха та гріховним страстям (тобто від своїх же пристрастей та злих навичок, наприклад, від гніву, нетерпеливості, осуду, сладострастя, жадібності, заздрості, надмірних пожадань плоті тощо) [15].

Категорія «свобода» активно вивчається і в психології, оскільки вона є фундаментальною характеристикою людського життя. Відомий психолог Медард Босс вказує, що свобода це не те, що людям належить, це є те, ким (чим) ці люди є. На його думку поняття свободи пов’язано з поняттями необхідності, залежності-незалежності, відповідальності. Людина – це не інструмент природи. Людина володіє свободою вибору і одноосібно несе відповідальність за те, що з нею відбувається. Люди вільні обирати будь-яке життя, а наші реалії (буття) – це ставлення до того, що відбувається. Тому мало говорити правильні речі, треба правильно діяти. «Я вільний» означає «Я відповідальний за власне буття», – вказував Еріх Фромм. До речі, одна із версій походження слова свобода йде до давньоіндійських слів «svo» – свій та «poti» – хазяїн.

Значне місце в психологічній концепції свободи посідає питання про індивідуальний вибір як внутрішню передумову свободи. Особливу роль у виборі з точки зору сучасної психології відіграють моральні установки особистості (Е. Фромм [27], В.Франкл [26]). Багатоваріантність вибору – це наявність розвинутих різноманітних цінностей, кожна з яких може стати вирішальною у конкретний момент прийняття рішення. В сучасному світі швидкісних змін та

динамічного розвитку можливість вибору є проявом свободи самовираження, самоствердження і самореалізації.

Свободи як відокремленого від реальної людини емпіричного об'єкта чи особливої сфери життєдіяльності, зазначають психологи, не існує. Визначення свободи навіть як певної здатності чи можливості виглядає досить неточним – вона може бути ототожнена лише з самою людиною, тобто з діючим суб'єктом, що стверджує Сартр [20, с. 100], наполягаючи на тому, що свобода – це буття людини, що вільна людина ідентична своїй свободі. Саме ця, тотожна людині, свобода і саме через те, що її слід тлумачити як діючий суб'єкт, здійснює саму себе через здійснення всього того, що ми називаємо здібностями, можливостями.

У своїх працях відомий психолог Е. Фромм висловлює думку, що свобода як цінність може бути втрачена разом з відповідальністю у технократичному суспільстві. З точки зору вченого, «свобода передбачає, що індивід активний і усвідомлює, що він не є рабом чи добре змащеною шестернею у машині [27, с. 40]. Свобода означає, що кожен може бути активним, відповідальним членом суспільства. Вчений-психолог визначає свободу, з одного боку, як поведінку, зорієнтованість на певні цінності, обумовлену характером особистості, а з іншого – як здатність робити той чи інший вибір. Виходячи з цього, чинниками свободи є усвідомлення добра і зла; вибір поведінки у кожній конкретній ситуації; усвідомлення власних бажань; розуміння і вибір власних можливостей; усвідомлення наслідків власних рішень; готовність діяти відповідально, незважаючи на обставини, що надзвичайно важливо для виховання даної цінності.

Психологічне дослідження особистості у духовно-ціннісному контексті дозволило І. Беху розглядати свободу як ціннісний пріоритет, через самовизначення духу людини. «У психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму» [2, с. 31]. Якщо людина егоцентрична, то її свобода перетворюється на свавілля, якщо ж вона орієнтується на соціально значущі пріоритети, то – на свідому вільну дію. Слідуючи діалектичній логіці, людина творить і проєктує себе сама, здійснюючи своє історичне майбутнє, де свобода виступає найважливішим компонентом

доцільних дій, що допомагає протистояти всякому насильству [там само].

У юридичному значенні (на відміну від її розуміння у філософії, соціології, психології, політиці, підприємництві тощо) свобода ототожнюється з можливістю (дозволом) робити все те, що не заборонено законом (дозвільний принцип, притаманний демократичній правовій державі). За заборонним принципом свобода – це можливість (дозвіл) робити лише те, що законом дозволено. Юридично, (з точки зору Потестарної концепції права) свобода – це можливість людини поводитись відповідно до своїх волевиявлень, тобто робити все, що бажається, але тільки те, що не заборонено законом і не спричиняє невиправданої шкоди правам і свободі інших людей.

З точки зору Лібертарної концепції права, свобода – це можливість робити все, що не порушує право іншої людини. Абсолютна свобода – свобода робити все, що бажається, справжня правова свобода – свобода робити все, що подобається, але без шкоди свободі і правам інших людей. Завдання права полягає в тому, щоб свободу усіх ввести в розумні справедливі рамки. *Libertas est potestas faciendi id, quod jure licet* (Свобода – це можливість робити дозволене правом) [30].

Тобто, у праві свобода пов’язана не просто з відповідальністю суб’єкта за свої дії, яка має на увазі його свободу волі, але й з «мірою» відповідальності – «рівня» відповідальності вчинків. Встановлення цієї міри відповідальності за діяння викликано вимогою справедливості, справедливого присуду – «міри» покарання [5]. Свобода – це закріплена в конституції чи іншому законодавчому акті можливість певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, свобода віросповідання) і т. д. Категорія «свобода», як підкреслюють правознавці, близька до поняття «право» в суб’єктивному розумінні, однак останнє має на увазі наявність більш чи менш чіткого механізму для реалізації і за звичай відповідного обов’язку держави чи іншого суб’єкта здійснити яку-небудь дію (наприклад, надати роботу у випадку права на працю). У такому випаду, свобода (як і право в суб’єктивному розумінні) – це міра можливої поведінки суб’єкта суспільних відносин. Вона (свобода) є протилежною обов’язку, який є мірою належної поведінки суб’єкта суспільних відносин. З іншого боку юридична свобода не має чіткого механізму реалізації, вона корелюється із відповідальністю стримуватися від

здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу дій [13]. У чинному законодавстві Україні є закріплені окремі прояви свободи, що виражаються у мовній конструкції свободи вираження слова, поглядів, думок, переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи пересування тощо.

У педагогічній науці свобода розглядається як цінність, адже людині для гідного життя, вільного саморозвитку та збереження індивідуальності необхідна свобода. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє буття та керувати ним. Це саме та надцінність, заради якої люди здатні жертвувати своїм життям. У виховному контексті свобода – це оптимальні умови для ефективної самореалізації зростаючої особистості. Для нашого дослідження принциповими є погляди І. Беха, висвітлені у його працях, де він розглядає свободу особистості в бутті, нормативна форма якого твориться «роботою душі», тобто завдяки процесам свідомості і самосвідомості. Духовна свобода особистості, таким чином, співвідноситься зі звільненням від нижчих людських потягів, бажань, пристрастей. Вчений наголошує, що свободу у виховному сенсі доцільно тлумачити як владу вихованця над собою. Оскільки спосіб життя суб'єкта діяльнісний, то його влада над собою зводиться до влади над своєю діяльністю, тобто перетворення її на самодіяльність як вільний акт. Мотивом же вільної дії безпосередньо виступає усвідомлення суб'єктом влади над собою. Цей мотив і є тотожним свободі суб'єкта. Там, де панують стримування і диктат як імперативи до виконання, про владу суб'єкта над собою не може йтися. Учений вважає, що у вихованця має сформуватись усвідомлення не стільки про свободу взагалі, скільки про свободу його волі. Адже внутрішня свобода особистості рівнозначна її внутрішній волі. Вольова дія, точніше процес прийняття довільного рішення і формування відповідного наміру, є вершинним моментом переживання суб'єктом стану свободи [3]. Свобода це не вседозволеність. Без свободи людина не може бути відповідальною, а безвідповідальність веде до хаосу. Вона завдає шкоди як особистості, так і суспільству.

Особистість, позбавлена свободи, не має цілей і не бачить перспектив свого подальшого існування. Втрата свободи перетворює людину на засіб або спонукатиме до боротьби за свободу, навіть якщо її ціною буде життя. Для засновника німецької класичної філософії І. Канта свобода була постулатом моральності або волі, яка

має бути підкореною причинному зв'язку і характеризується прагненням до щастя. Людина осягає світ розумом, але живе почуттями. І саме там вона вільна. На його погляд, смисл життя іманентний особистості, а вище благо не поза, а в самій особистості, що підтверджує категоричний імператив, згідно з яким людина є найвищою цінністю, яка може бути лише метою, але не засобом [9]. Виходячи з цього, свобода, як цінність становить собою той життєвий шлях, який обирає особистість, щоб стати більш гідною, здобути незалежність, проявити свої якості.

Інститут Катона (США) оприлюднив першу доповідь, присвячену виміру Індексу людської свободи. В Індексі людської свободи вперше здійснена спроба оцінити окремі «свободи». Індекс включає в себе 76 показників особистих, громадянських, економічних свобод, що відображаються сфери людської діяльності. Свобода має різні прояви – наприклад, свобода слова, свобода творчості, свобода совісті. Свобода присутня в численних суспільних відносинах.

Отже, свобода, як загальнолюдська і європейська цінність, передбачає внутрішню свободу вибору і велику відповідальність людини за свій вибір, власне життя, за все людство, а також постійне самовдосконалення. Джон Кеннеді говорив: «Свобода без навчання завжди під загрозою, а навчання без свободи завжди марне». Тому, будучи символом свободи, українці також мають стати символом освіченості, високої культури і професійності.

Список використаних джерел:

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / Перекл з англ. Київ: Основа, 1994. 272 с.
2. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 248 с.
3. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12.
4. Бичко І. Свобода. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 570.
5. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.

Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи. URL: htth://dissertation.com.ua/node/ 678018 (дата звернення: 22.10.2023).

6. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Москва: Мысль, 1977. 379 с.
7. Зарудний Є. О. Філософія: навч. посібник. Київ: Кондор, 2007.

200 с.
9. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского; Примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва: Эксмо, 2007. 736 с.
10. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ: Прав. єдність, 2008. 350 с.
11. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
12. Конституція України: від 28. 06. 1996 р. з наст. змін. і доп. від 21.02.2014 р. URL: http://zakon2.ra. (дата звернення: 15.10.2023).
13. Конституційне право України: Підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. 2-е вид., доопр. / НАН України; Ін-т держави і права. Київ: Наук. думка, 2000. 732 с.
14. Короткий словник філософських термінів. URL: http://surl.li/ofehy (дата звернення: 10.11.2023).
15. Крамар Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Випуск 39. С. 119–125.
16. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Т-во «Знання України», 2010. 520 с.
17. Петрушенко В. Л. Філософія: короткий навчальний словник: терміни і поняття. Львів: Магнолія. 2006. 264 с.
18. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної правової держави. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2008. Т. 21. Вип. 60. С. 74–81.
19. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
20. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто / Извлечения. *Человек и его ценности*: В 2 ч. Ч. 1. Москва: ИФАН, 1988. С. 98–117.
21. Свобода. *Українська мала енциклопедія:* 16 кн.: у 8 т. / Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1964. Т. 7, кн. XIII: Літери Риз-Се. С. 1700.
22. Синявський В. В. Психологічний словник / авт.-уклад.: В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / за ред. Н. А. Побірченко. Київ: Наук. світ, 2007. 274 с.
23. Сковорода Г. Пізнай в собі людину./ ред. В. В. Войтовець; пер. М. Кашуба. Львів: Світ, 1995. 142 с.
24. Спиноза Б. Этика / Избр. произведения в 2 т. Т.1. Москва: Мысль, 1957. 243 с.
25. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / уклад.: Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник / за заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2012. 784 с.
26. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
27. Фромм Э. Здоровое общество. *Психоанализ и культура*. Москва: Прогресс, 1995. С. 296–327.
28. Шевченко О. Свобода. Політична енциклопедія / редкол.:

Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 660.

29. Шеллинг Ф. В. Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. Сочинения: в 2 т. Москва: Прогресс, 1989. Т.2. С. 109.

30. Ясперс К. Смысл и назначение истории. / пер. с нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.

31. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 1432 с. 736 с.

3.3. Демократія: український контекст демократичних цінностей Європи

Характерним політичним трендом кінця XX – початку XXI століття, що його стимулюють світові процеси глобалізації, стає значне поширення ідейних цінностей ліберальної демократії та розбудова на цій основі демократичних держав.

Україна прагне ввійти до кола демократичних країн і має зрозуміти, що в сучасному світі будь-які політичні, соціально-економічні, культурні чи інформаційні процеси в кожній окремій країні неминуче оцінюються на відповідність міжнародній системі цінностей, закріпленій відповідними документами ООН та іншими міжнародними організаціями. Іншого вибору, крім демократії, у нас немає. Адже, як зазначив Брюс Жилль: «Демократія можлива не тільки тому, що ніхто досі не продемонстрував кращих альтернатив. Швидше, це можливо з простої причини, що це – та форма урядування, яка постійно еволюціонує. Вона – самокоригуюча (self-correcting) система, інших подібних їй немає. І, нарешті, той факт, що демос захотів зробити це, що пересічні люди хочуть бути демократичними – є найкращим свідченням можливостей демократії» [53].

Успішність шляху сучасної Української держави до демократичного світу багато в чому залежатиме від того, наскільки суспільство консолідується навколо розуміння необхідності та бажаності демократичного державотворення, готовності до сприйняття нової демократичної ціннісної системи. Адже в іншому разі, попереджає Данкворт Растоу, «посилюватиметься поляризація суспільства, яка неминуче призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якоюсь іншою ознакою» [37, с. 7].

Людство за всю історію свого свідомого існування напрацювало, сповідує і використовує багато різноманітних цінностей, з-поміж яких однією з найдавніших, найяскравіших і далеко неоднозначних є демократія.

Феномен демократії завжди привертав і привертає нині до себе увагу практично кожної політично свідомої людини. Поняття демократії формувалося історично і з розвитком людства воно постійно змінюється.

Вважається, що першим поняття «демократія» вжив давньогрецький історик Фукідід (бл. 460–400 до н. е.), пояснюючи, що *демос* – це народ, *кратос* – влада: отже, демократія – це народовладдя. Насправді, точний переклад цього терміна з грецької означає народовладдя, чим наголошується, що йдеться про суверенітет, верховенство народу стосовно органів державної влади [5, с. 32].

Існують різні підходи до визначення, що таке демократія. Різні дослідники розуміють демократію як:

а) безпосереднє або представницьке (через вибраних представників) управління країною самими людьми;

б) форму держави, країни, суспільства, що мають демократичний уряд;

в) правління більшості;

г) сприйняття і реалізація принципу рівності, прав і свобод громадян, а також їх можливостей.

Вихідним постулатом подібних визначень є грецький переклад терміну *«demokratia»*. Звернемося до енциклопедичних та довідникових видань.

У словнику іншомовних слів: «Демократія (грец. δημοκρατία – народовладдя, від δήμος – народ і κράτος – влада) – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю формальною або фактичною народу в управлінні державними справами. В широкому розумінні – форма керівництва будь-яким колективом, яка забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів» [42].

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке визначення: «Демокра́тія 1) Форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові. 2) Форма, принцип керівництва яким-небудь колективом, за якого забезпечується активність і широка участь цього колективу у здійсненні всіх заходів» [2].

У філософському енциклопедичному словнику віднаходимо: «Демократія – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципі народовладдя. Поняття «демократія» змінювалося історично; у сучасних політичних концепціях його тлумачення також мають значні відмінності. Ці відмінності зазвичай пов'язані з відповіддю на два чільні питання: а) що позначають словом «народ»? б) у який спосіб «народ» здійснює самоврядування?» [11, с.146].

Короткий словник політологічних термінів подає наступне трактування терміну «демократія» – «форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади» [20].

Найбільш повно трактує поняття «демократія» політологічний словник: «Демократія (від грецького *demokratia* – народовладдя) – державний режим, стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності органів державної влади…..Ознаки демократії: панування у державі законності, розвинена система законодавства, високий рівень розвитку прав і свобод людини, дієвість гарантування цих прав і свобод, визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права у процедурах виборів, референдумів…Демократія – це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Демократія буває такою, якою є люди. Разом з тим, демократія – важлива і універсальна політична умова й засіб оптимізації, організації, функціонування й вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості» [12, с. 179–180].

Отже, у найпоширенішому визначенні демократія ототожнюється з народовладдям. Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього, демократія і визначається, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і

гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював Авраам Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: «Govern ment of the people, by the people, for the people» (правління народу, обране народом і для народу) [Цит за: 28, с. 23].

На думку Н. Латигіної, у політико-правовій теорії є декілька вимірів визначення феномена демократії. Вони в сукупності визначають її сутність майже повною мірою. Демократія постає, по-перше, формою держави; по-друге, вона є формою плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, професійних спілок та інших суспільних організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо [26, с. 23–25]. Термін демократія слушно використовується не лише для характеристики певної форми держави, але і для визначення устрою будь-якої організації, де забезпечуються рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень.

Проте, як зазначає М. Головатий, це не означає, що демократію треба цілком або головним чином асоціювати з владою, правлінням. «Швидше за все, демократія найвиразніше кореспондується з людиною (особистістю), її розвитком, а, відтак, розвитком усього суспільства, його загальної освіти, духовності, культури, в тому числі й політичної культури» [5, с. 6]. Тут доцільно згадати видатного французького філософа Жан-Жака Руссо, який вважав, що свобода *не* полягає ні в *якій формі правління*: вона знаходиться в серці кожної вільної людини. Відтак «демократія є значною мірою абстрактним явищем і, одночасно, досить конкретним, конкретно-історичним, коли йдеться про окрему особистість, державу, суспільство» [5, с. 6].

З демократією нерозривно пов’язані такі соціальні явища, як рівність, свобода, свобода слова, громадянські свободи, гласність, громадська думка, національний ідеал, політична культура та ін. Ядро демократії становлять громадянство і громадянськість. Вони означають не стільки формальну належність людини до держави, політико-юридичний зв’язок із її структурами, скільки «розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх зі знанням справи та з урахуванням інтересів усього суспільства» [7, с. 81].

Цінність демократії саме й полягає в тому, що вона не лише допускає, але й вважає необхідною постійну дискусію щодо мети загального блага, вільний обмін думками щодо стратегії і тактики найдоцільнішої політичної діяльності, як обов'язкову передумову інтелектуальної мобілізації всіх соціально відповідальних сил. Як стверджує Н. Латигіна, «Справжня демократія не утворюється «офіційно», вона формується в глибинах та «закутках» суспільного життя і громадської культури, зростає знизу. Тільки в такому випадку демократія є принципом організації життя соціуму в цілому, проявляє себе як духовна та ідеологічна засада, що забезпечує стабільність держави, її орієнтацію на людину як на найвищу соціальну цінність» [29, с. 293]. Саме в цьому значенні полягає гуманістичний сенс демократії, її «призначення».

Дж. Дьюї справедливо зазначав свого часу, що демократія – це більше ніж форма правління, це насамперед форма спільного життя людей, їх загального досвіду, їх взаємодії [15]. Демократія у сучасному розумінні, перш за все, є системою державних, громадянських, ідеологічних інституцій, покликаних не лише забезпечити народоправство, але й створити всі необхідні умови для цивілізованого життя людей. У такому аспекті вона набуває насамперед значення політичної цінності.

Також демократія має, без сумніву, моральне значення. Вона утворює той життєвий суспільний простір, який забезпечує рух до єднання соціально існуючого і морально «повинного», утворює духовний клімат, в якому моральні доброчинності існують не всупереч обставинам, а саме завдяки їм. Демократія, залучаючи людей до різноманітної політичної діяльності, сприяє розвитку людини як моральної особи, формує в ній почуття власної гідності, що є головною умовою існування громадянина у його стосунках з державою і владою [29, с. 294].

Передусім сама демократія є цінністю цивілізованого суспільства. Однак сприйняти її як таку можливо лише через зміст, принципи, мету і рівні здійснення. Для детальної характеристики демократії необхідно розкрити її сутність як сукупності моральних, політичних і правових цінностей. Ці цінності поза людським буттям не існують, вони стають соціальними орієнтирами і принципами поведінки особи та людських спільнот через соціальну свідомість, усвідомлення власних інтересів і здатність захищати та реалізовувати їх. Це означає, що демократія припускає наявність свідомого і

активного громадянина, здатного до самоорганізації і самоуправління. Проте це не означає, що інституціоналізація системи демократичних цінностей передбачає їх одномірне сприйняття всіма членами суспільства. Соціальне розшарування, ідеологічний плюралізм, специфіка психіки людини не можуть забезпечити ідентичне для всіх сприйняття ідеалів демократії. Головним для демократичного розвитку суспільства, забезпечення народовладдя, дотримання і реалізації цінностей демократії є підтримка більшістю її основоположних принципів [29, с. 294].

Розробку проблематики демократії в її соціально-ціннісному значенні започаткував Юрген Габермас – німецький філософ і соціолог, представник комунікативного напряму в філософії у своїх роботах: «Теорія комунікативної дії» та «Мораль і комунікація». У передмові до роботи *Student und Politik* («Студент та політика»), співавтором якої він був, Габермас уперше виклав свої ідеї щодо демократії та громадянського суспільства. Суть демократії невідривно пов'язана із поняттям політичної участі. Причому, ідея участі у Габермаса пов'язана не лише з рівнем національної держави, але й наднаціональними демократичними інститутами, які він пропонує розвивати в межах Європейського Союзу як альтернативу «технократичній дилемі», коли важливі рішення схвалюються з низькою можливістю громадського контролю. Формування громадського контролю за владою він розглядає «як суттєвий чинник становлення модерного суспільства та легітимації його інституцій» [3, с. 102].

Ціннісні аспекти демократії розвинули інші представники західної політичної науки. Для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень для загального блага [55]. На думку Ж. Бюрдо, демократія нині – це і філософія, і спосіб життя, і релігія, а потім як похідне від них – форма правління [52]. За баченням відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні, демократія – кінцева мета, вища цінність будь якої влади [54]. Іншими словами, «при всьому різноманітті відтінків змісту демократії у ціннісних настановах західної політико-правової думки демократія, як політична та правова цінність і світоглядний ідеал, стала невід'ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян» [23, с. 63].

Кожний народ, кожна нація має власні історичні витоки, механізми та особливості формування демократичних традицій. Не є

в цьому плані виключенням і український народ. Волелюбність, потяг до справедливості, колективістських форм влаштування життя, народовладдя були притаманні українству ще задовго до появи першої в історії слов'янства державності – Київської Русі. Первинні елементи слов'янської народної демократії пізніше стають зафіксованими в таких важливих державотворчих документах, як «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повісті минувших літ».. Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» чи не найпершим в Європі порушив тему суспільної злагоди, національного єднання та високого патріотизму. Відтоді висока моральність і лицарський дух надовго поселилися в національному пантеоні цінностей українського народу, сформували ціннісні підвалини українського суспільства, серед яких провідне місце зайняли такі демократичні цінності, як прагнення до волі, самоорганізація влади, національна самосвідомість, патріотизм, громадське служіння («спільне благо»), справедливість, політичні свободи, ідеї національного визволення.

Особливої ваги моральні чесноти еліти набувають при формуванні кадрового складу державних діячів та службовців, коли важливо «остерігатися зажерливих і не довіряти їм керівних посад у республіці… Мудрі не допустять до державної служби людину незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають доблесть вільного батька…» [44, с. 334].

Справжні цінності народу зберігають свою важливість та актуальність сторіччями. Українсько-польський релігійний діяч та мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський написав пророчі слова, ніби щойно подивився репортаж із засідання Верховної Ради України: «коли добірних мужів залучатимеш до сенату, ні про що так не дбай, як про те, щоб між сенаторами була належна згода. Бо ніщо так швидко не руйнує держави, як чвари в сенаті… хай [сенатори] душу мають не затуманену ворожістю. Не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів, хай щиро і чистосердно бачать, що шкодить, а що корисне державі» [44]. Держава в Оріховського має яскраво ціннісний вимір – вона мусить базуватися виключно на праві, яке, у свою чергу має ґрунтуватися на моралі. Душею держави є справедливість і добро, а її силою – приватна власність, саме вона може гарантувати і свободу, і справедливість. С. Оріховський стверджував необхідність дотримання принципу загального блага,

блага народу, яке виражалося в патріотизмі, служінні державі – що є досить складно, адже «найважче у світі керувати державою» [44, с. 33].

Ще наприкінці XVI століття головною цінністю державного життя для українського релігійного і літературного діяча раннього нового часу, преподобного Івана Вишенського стала людина. Мислитель обстоював, хоч і з релігійних позицій, ідею звільнення трудової людини від земного зла, виявлення й утвердження її гідності, розкриття і здійснення в реальному земному житті засад добра, справедливості, рівності, братерства. Відкидаючи єдиновладдя і волюнтаризм у політичному житті суспільства І. Вишенський висував концепцію соборноправності, що заперечує необхідність спеціального державного апарату управління, який має замінити громадське самоуправління.

Що наріжний камінь демократії – народ як джерело влади в державі, ще у XVII столітті було очевидно визначному діячу епохи бароко – Феофану Прокоповичу, який зазначав, що навіть спадкова та виборна монархії першопочаток беруть від народу і за його згодою, і воля народу делегується монарху і визначає його волю [34, с. 343–344]. Найвагомішим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму. Монарх – філософ на троні – діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Верховна влада повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо.

Кращі мислителі української нації намагались усвідомити себе та своє місце в навколишньому світі, відповісти на питання «хто такі українці та які вони?». Любов до Батьківщини і свого народу пронизує творчість Григорія Сковороди, він кричить крізь сторіччя сучасним українським заробітчанам: «Не шукай щастя за морем, не мандруй планетами, не плазуй земною кулею, не блукай Єрусалимами…» [40, с. 358], бо щастя з Богом в серці, з чистими помислами треба робити вдома власними руками, та, насамперед, якщо «хочеш бути задоволений із себе – пізнай самого себе»! [40, с. 362].

Моральні чесноти в політиці обстоював український філософ XVIII ст. Яків Козельський. Політика, на його думку, є наукою, покликаною здійснювати праведні намірі найбільш придатними й обов’язково праведними засобами [19, с. 353], а встановлювати

державний лад слід у відповідності до ціннісної системи суспільства, оскільки «якщо розташувати суспільство так, щоб як звичаї допомагали добрим законам, так і закони – добрим звичаям, то таке суспільство буде тривало благополучним і тим довше, чим довше злагода між звичаями та законами продовжиться» [19, с. 356]. Право вчить дотримуватися добродійності, а політика настановлює зберігати добродійність – жодного народу інакше не можна зробити добродійним, як через поєднання особливої користі кожної людини із загальною користю для всіх.

Уся філософія Тараса Шевченка спрямована на пробудження української нації, заклик до боротьби за власну волю і державність, самоідентифікацію та консолідацію українців («поховайте та вставайте, кайдани порвіте…»). Щоправда, така державність у Шевченка має скоріше федеративний характер («…в сім'ї великій, в сім'ї вольній новій…»).

Василь Бєлозерський у Статуті Київського Кирило-Мефодіївського товариства ставив за мету створення і розбудову майбутнього слов'янського союзу на принципах республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян. Іншими передумовами, зокрема, мали стати: ліквідація соціальної нерівності й особливо кріпацтва; поширення ідей християнського громадського устрою, свободи та рівності; виховання молоді у дусі християнських громадських ідей; наближення до народу, пізнання його життя та потреб, піклування про його освіту та добробут; формування свідомості взаємного братерства слов'ян [35, с. 113].

Демократичні традиції та цінності слов'ян підкреслює в «Книзі Битія Українського народу» Микола Костомаров: «преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом… І панів у Славян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді і слухають.» [21, с. 645]. Національно-демократичним ідеалом для майбутнього українського суспільства кирило-мефодіївці змальовують козацьку республіку: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істеє брацтво, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибиралися на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками» [21].

Важливою пам'яткою конституційної інженерії середини XIX

століття, є «Очерки конституції республіки» українського громадського діяча, ученого Георгія Андрузького. На відміну від «Виводу прав і вольностей…» Пилипа Орлика, в проекті Андрузького досить чітко прописано бажаний державний устрій для України. Система влади за Андрузьким має майже сучасний демократичний вигляд. На загальнодержавному рівні влада поділяється між Законодавчими зборами (парламент) та Державною Радою у складі Президента, міністрів, державного прокурора та президентів штатів. На рівні штатів обираються Сенати, на рівні округів – окружні палати та окружне правління, на рівні общини – виборна управа з обраним головою. Передбачалися казначейство, муніципальна (земська) поліція, совісний суд, блюстительний суд та будівельно-дорожній комітет [18, с. 44–52].

На думку одного з організаторів Київської громади Володимира Антоновича, невід'ємною прикметою українського народу є вроджена нездатність і нелюбов до державного життя. У своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» він зазначає, що, на відміну від великорусів, які підкорюються авторитету, та поляків – прихильників ідеї аристократизму, суспільний ідеал українців охоплює правду, справедливість, громадську рівноцінність та самоорганізацію за типом козацької ради, де члени мають певну волю і раціональність, усі однакові й вільні [1, с. 221].

Однією з причин кризового стану сучасного українського суспільства є повне ігнорування його регіональної специфіки і самобутності в умовах нав'язуваної з центру жорсткої унітарності, одноманітності інститутів, форм і методів державного управління. Між тим, ще понад сто років тому цю загрозу переростання уніфікації у регіональні розколи прозорливо бачив Михайло Драгоманов. Він цілком слушно звертав увагу на історико-географічні особливості різноцивілізаційного розвитку окремих територій України. На його думку, це вимагало, щоб «в кожній з цих політичних областей прийоми суспільної діяльності були різними» [18, с. 52].

Комплексне вирішення проблем соціального розвитку повинно базуватися на спільних для всіх українських територій ліберально-демократичних цінностях, що, на думку М. Драгоманова, мають стати загальними цілями українського суспільства: «Права людини і громадянина – як необхідна умова особистого достоїнства та розвитку; самоуправління – як основа руху до соціальної справедливості; політична свобода – як засіб для повернення

української нації до родини націй культурних» [18, с. 60]. Політична свобода в його розумінні тлумачиться як співпраця особистості та суспільства, народне представництво в центрі та самоврядування на місцях. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади та ліквідація централізованого бюрократичного апарату. Замість централізму – громадсько-територіальне управління «знизу – вгору». Спираючись на віковічні традиції самоорганізації влади українців, М. Драгоманов у Проекті засад Статуту українського суспільства «Вільний союз – «Вільна спілка» визначив, що гарантією прав особистості може бути тільки вільна самокерована «громада» (асоціація), федеративна спілка яких утворить альтернативу унітарним бюрократичним структурам держави, що є несумісними з правами людини та волею народу. За Драгомановим самоуправління має бути всеосяжним і, починаючись з місцевого рівня, охоплювати державний: «повсякденне управління у селах може здійснюватися виборними управами і виборною старшиною, а в містах (містечках), волостях, повітах, областях – думами, обраними на підставах всезагального виборчого права, і управами, вже сформованими самими думами» [18, с. 64].

У одного з перших українських політологів – Сергія Подолинського «Громада», як політична основа демократичної держави, виступає органом самоврядування народу в усіх його справах. Її діяльність не обмежується ні чисельністю населення, ні територією. Окремі громади сіл та міст України повинні були, як вважав С. Подолинський, утворити єдину національну спілку, яка, у свою чергу, могла б увійти як самостійний член до федерації національних спілок громад Європи.

Свій формат «ідеї національної згоди і гармонії» висував і Михайло Грушевський, який вважав, що головними ментальними рисами українців є «скептична налаштованість до всяких націоналізмів, перейнята пієтизмом до вселюдських вартостей, культ освіти, вільної думки, сильної індивідуальності» [9, с. 114]. Політичні ліберально-демократичні права і свободи людини він доповнює моральними цінностями й «почуття тих великих моральних вартостей, які має здійснити Україна в своєму житті, щоб внести їх в життя людства, повинно бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою громадянства … , щоб воно стало його релігією, його найвищим добром» [8, с. 159]. Велич

України, за Грушевським, полягає не в територіальній чи політичній площині, а саме в площині соціально-моральних вартостей [8, с. 160].

Визначальним ціннісним принципом поглядів Вячеслава Липинського є поєднання української національної ідеї з державницькою, націотворення з державотворенням на засадах «українського національного громадського інстинкту, любові до матері-України» [30, с. 43–44]. З його точки зору, національна ідея – це ідея побудови держави, а державотворення, у свою чергу, є стрижнем процесу формування політичної нації. Саме це зумовлює соціальну і національну консолідацію на ґрунті територіального, громадського патріотизму а не етнічного націоналізму. Місією України він вважав поєднання ціннісно диференційованих регіонів в єдиному соціальному та політичному організмі. Це є головним завданням політичної еліти, яка б могла відігравати роль консолідуючого фактору та локомотивом українського національного і державного будівництва. У разі ж відсутності в еліти міцних зв'язків з культурою народу, її слабка історична пам'ять значно послаблює авторитет та вплив правлячої верхівки. Нація, якою керують подібні провідники, на думку автора, приречена на перебування в стані стихійного примітивізму та постійне «відродження» без логічного фіналу [31, с. 553]. Нагальна значущість цих думок В. Липинського для сьогодення не підлягає сумніву.

Сподівання на національну еліту в українському державотворенні є характерним і для філософа, політичного діяча, одного із перших керівників Союзу визволення України – Дмитра Донцова, оскільки тільки від наявності еліти, представники якої є шляхетними, мужніми та мудрими, залежить існування держави і нації: «Була та каста мудра, відважна і сильна морально, була і держава. Була вона слабка і вироджувалась – розпадалася і гинула держава. За моральним занепадом еліти слідує... заслужена кара нації» [13, с. 23]. Ціннісний світ нації є для Д. Донцова не просто визначальним, а навіть сакральним – лише героїчний дух предків, збереження і передача нащадкам історичних спогадів і традицій творять із племені націю [13, с. 256]. Великі плани, ідеали та гасла створюють мету і, виходячи з цього, підстави для існування духовного феномену нації. Наявність державного організму, його успішне функціонування залежать, насамперед, від самого народу, його чисельності, духовного розвитку і державного інстинкту [14, с. 34].

Помічена українським письменником і публіцистом Трохимом Зіньківським [17, с. 33–46] ще на межі XIX та XX століть неспроможність української політичної еліти до висування чітких зрозумілих об'єднуючих цінностей, оформлених у національну ідею, залишається характерною і для сучасного суспільства.

Отже, роль демократії, як засвідчує історичний і сучасний досвід різних країн світу, ні в якому разі не зводиться лише до принципу політичного устрою або здійснення економічних реформ. Демократія – це певна система цінностей, спосіб політичного життя і мислення, що ґрунтується на постулатах рівності всіх перед законом і права кожного члена суспільства на життя, свободу і приватну власність.

Демократія як політичний процес та світогляд, стверджує А. Кудряченко, має ціннісне навантаження і постає ознакою «людського виміру». На практиці ціннісні підходи та орієнтації виявляються в тих оцінках, які людина застосовує до обставин, політичних подій та до самої себе. Демократія, будучи політичним світоглядом, постає відображенням у свідомості громадян самого її змісту, насамперед, ідей свободи та рівності прав. Формуючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях і уявленнях про них [23, с. 63].

Демократичні цінності – це те, заради чого демократію захищають, це її значущість і життєдайність, її привабливість для мільйонів людей, те, завдяки чому демократія здобуває нових прихильників в усьому світі. До демократичних цінностей в першу чергу належать: повага до людини і культури; миролюбство і діалогічність; толерантність і плюралізм думки, дії і суспільної поведінки особистості; громадянство і громадянськість; громадянські компетенції та відповідальність; конституціоналізм; свобода совісті; свобода слова; вільні засоби масової інформації і громадська думка; людська гідність; моральна автономія; приватність і невтручання в особисте життя; соціальний порядок та широкі можливості громадських асоціацій [7, с. 80; 22, с. 3]. Це лише ті цінності, без яких неможлива побудова демократії, вони є її фундаментом. Можна згадати й цінності другого рівня, які постають із вказаних вище, зокрема, – це законність, правова культура, відповідальність держави перед особою, ефективність законодавства тощо. Зазначене свідчить про існування цілої системи демократичних цінностей, яка має пронизувати все суспільне буття – право, політику, особисте й

професійне життя особи тощо.

Говорячи про демократичні цінності, варто зазначити, що загальне їх розуміння можна відшукати у філософських джерелах. Так, серед найпоширеніших цінностей називають справедливість, рівність, свободу, людську гідність, природні невід'ємні права людини, практичну розумність, здоровий глузд тощо. Ідеї свободи, рівності й справедливості є фундаментальними ідеями-принципами. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістовного забарвлення в різні історичні епохи [48, с. 35]. Досвід розвинутих держав свідчить, що стабільність демократії залежить від дотримання суспільством і державою базових демократичних цінностей.

У процесі аналізу різноманітних цінностей в контексті проблем кризового соціуму вченими відзначається, що системоформуючими цінностями є саме моральні цінності, значення яких підсилюється в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються й переосмислюються [49, с. 9]. Зазначене, до речі, є актуальним для сучасного розвитку демократії в Україні, що має відбуватися в розрізі саме правових цінностей.

О. Скрипнюк пише, що демократичні цінності відіграють як регулятивну, так і коригуючу функції. З одного боку, вони визначають (врегульовують) характер і специфіку взаємовідносин між державою й суспільством, а з іншого – виступають тим орієнтиром, у напрямку якого мають розвиватися суспільство й держава [41, с. 244]. Отже, основою демократичних цінностей можна назвати права й свободи людини, які становлять невід'ємний компонент права (законодавства).

Як справедливо наголошується в науковій літературі, «політичний режим є демократичним тільки в разі, якщо він представляє інтереси широких верств населення. Політична еліта повинна правити в інтересах більшості суспільства, а не для вигоди привілейованої меншості. Демократія виходить із цінності кожної людини, тому прагне до створення цивілізованих умов життя для всіх громадян, незалежно від багатства й таланту» [51]. З огляду на це, А. Селіванов щодо демократії робить акцент на цінності такої категорії, як «народ», пояснюючи, що тільки народ об'єктивно виступає джерелом суверенної влади, коли він за своїми ознаками є цілісним, соціальним організмом і уособлює суспільство (тобто соціальну спільноту людей), а штучне (політичне, етносоціальне,

національне) виокремлення в самостійні утворення окремих груп населення начебто цілісної спільноти є прямим шляхом до сепаратизму, руйнування інститутів демократичного правління в країні. Народ не претендує, а природно є носієм влади із необмеженим потенціалом суспільного впливу на всі інші похідні інститути влади, об'єднані державою. Конституція лише фіксує, а не наділяє такою властивістю народ. Водночас А. Селіванов констатує, що ставлення держави до народу, його верховної влади в багатьох аспектах фактично нівелюється. Головною причиною такої реальності юридична наука вбачає відсутність правової визначеності влади народу, оскільки конституційна формула – «єдиним джерелом влади й носієм суверенітету в Україні є народ» – не набула реалізації в законодавстві, оскільки вона розглядається не як правовий, а як політичний постулат [38, с. 199].

Л. Макаренко підкреслює, що людству в цілому й кожному народу зокрема потрібна морально-ціннісна, правова система координат. Охоплюючи всі сфери суспільного життя, система цінностей і принципів, що їй відповідають, засновується на історичному досвіді людства, що є частиною правової культури. Саме правова культура відображає нерозривну єдність історичної традиції, сучасного стану правової системи й уявлень про її бажаний стан [32, с. 230]. Вказане наводить на думку про те, що ефективна реалізація демократичних принципів неможлива без належного рівня правової культури певного народу, який і покликаний стати в центрі всіх демократичних перетворень.

С. Головатий наголошує, що, оскільки поняття демократії виступає і як європейська цінність, що лежить в основі українського конституційного правопорядку, і як юридичне зобов'язання України, що випливає із членства в Раді Європи (із міжнародного права), то таке тлумачення має неодмінно враховувати той зміст, який обумовлений міжнародними стандартами, передусім європейськими. Власне, практичний досвід повоєнної Європи (у другій половині XX – на поч. XXI ст.) створив сприятливі умови для того, щоб демократія як європейська цінність набула нової якості, поставши як універсальна цінність [6, с. 18].

Отже, згадані демократичні цінності сучасної України мають бути зорієнтовані на європейську модель, це ті еталони й суспільні ідеали, які мають лежати в основі взаємодії влади й суспільства.

Чимало сучасних дослідників, аналізуючи реальні процеси формування та розвитку демократії у країнах пострадянського, постсоціалістичного (головним чином – Європа) простору, характеризують демократію з такими прикметниками, як «силова демократія», «популістська демократія», «імітаційна демократія», «авторитарна демократія», «неліберальна демократія» і т. ін. Вже це є яскравим підтвердженням того, що «ідеальної» демократії взагалі не існує. Як важливий соціальний, політичний, суспільний феномен, «вона є надто нестабільною, вразливою, рухливою, що користуватися нею як дієвим механізмом влаштування і впорядкування життя великої людської громади – нації, народу слід не лише свідомо, а й доволі тендітно, обережно, аби не отримати таких зворотних процесів і явищ, що оберталися смертями мільйонів людей на багатьох континентах» [5, с. 5]. Можна цілком погодитися з афоризмом В. Черчілля: демократія – не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Справді, демократія, не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством.

Для тих суспільств, у яких демократія проголошується лише демагогічно, обстоюється потужними пропагандистськими машинами, де громадяни не мають реальних можливостей, або не вміють і не спроможні користуватися нею у власних і суспільних інтересах, вона завжди є недоречною, виявляється предметом величезних спекуляцій з боку, передусім, влади. Будь-які механізми влади, зазначав італійський революціонер Антоніо Грамші, ґрунтуються не лише на силі, примусі, а й на свідомості, переконаннях громадян, їхній високій політичній, суспільній культурі [5, с. 5].

Для незалежної України, що обрала стратегію на інтеграцію до європейського співтовариства, утвердження демократичних цінностей означає цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку.

У період трансформаційних перетворень в Україні, коли формуються головні, засадничі складові демократичного розвитку, природно, що значна увага приділяється розбудові громадянського суспільства. Адже розвинене громадянське суспільство є складовою і передумовою демократичного поступу тієї чи іншої держави, коли ці дві складові взаємодіють між собою та формують розвинені

соціально-правові відносини. Громадянське суспільство існує за умов демократії і воно забезпечує демократичність владних інститутів і загалом держави. Натомість нерозвиненість і слабкість громадянського суспільства є однією із умов існування авторитарного чи тоталітарного режимів.

Теоретичні та ціннісні засади становлення в Україні громадянського суспільства і його інституцій нині набувають все більшої ваги. Вони детерміновані, на думку А. Кудряченка, «по-перше, значним поширенням та притягальністю європейських цивілізаційних цінностей, а по-друге, все відчутнішим проявом глобальної тенденції демократизації суспільних процесів, яка поступово охоплює собою все ширше коло держав і народів світу. Тим самим дана проблема має як теоретичне, так і практичне значення в контексті утвердження все більш демократичного типу міжнародного і міждержавного спілкування. Для європейських народів, як і більшості народів світу, пріоритетним виступає дотримання прав і свобод людини, міждержавного мирного та взаємовигідного спілкування як складових подальшого поступу людської цивілізації» [23, с. 64].

Конституційні засади щодо демократичних цінностей та прав і свобод людини були і залишаються характерними для держав розвинутої демократії. Слід підкреслити, що головні демократичні цінності містяться у Хартії прав людини Ради Європи та у Хартії основних прав людини Європейського Союзу. Ці документи вже стали своєрідним узагальненим каталогом непорушних принципів і демократичних цінностей повоєнного періоду та початку XXI століття відповідно.

Варто звернути увагу на те, що в країнах розвиненої демократії значно ефективніше діє вся правова система, а порушення прав людини не носять системного характеру. Цьому сприяють ціннісні засади, правова та політична культура, демократичний режим, а також громадянське суспільство. Дійсно, як стверджує А. Кудряченко, за всієї різновидності систем правління, державного устрою і конфігурації партійних систем, для всіх розвинених демократій спільними знаменниками постають демократичний режим та громадянське суспільство. Саме завдяки демократичному режиму та підтримці з боку влади громадських ініціатив та неурядових організацій у західноєвропейських державах вже у другій половині XX ст. сформувалося розвинуте і структуроване громадянське

суспільство. Воно взаємодіє з владою, з державними структурами і з ним влада змушена рахуватися. Ці складові кореспондуються і разом постають дієвими чинниками загальної політичної атмосфери, яка в свою чергу, постає якісною характеристикою функціонування держави та забезпечує непорушність демократичних цінностей і, відповідно, наявний суспільний лад у державі [24].

Найпоширенішими сферами залученості громадянського суспільства стали: благодійництво та надання адресної й оперативної благодійної допомоги; представництво, комунікація та просування інтересів різних груп населення перед владою та серед політичних акторів; участь в розробці та ухваленні рішень і забезпечення тим самим більшої легітимності останніх; здійснення громадського контролю за владою та підтримка її у заходах боротьби із корупцією й іншими антисоціальними проявами. Діючи таким чином, неурядові організації мінімізують патерналістську налаштованість громадян, стверджують та відтворюють демократичну політичну культуру, а також сприяють зміцненню суспільної стабільності [23, с. 72].

Говорячи про (західно)європейські демократичні цінності, слід підкреслити, що саме притягальність цих цінностей разом із іншими чинниками сприяли їх значному поширенню на континенті і в світі. В останнє десятиліття XX ст., за часів глибоких трансформаційних зрушень у Європі відбулися зміни самої конфігурації континентального розвитку. Зник традиційний поділ, що існував десятиліттями, на капіталістичні та соціалістичні держави. Після кардинальних змін в 1989–1990 рр. країни Центрально-Східної Європи, підписавши договори про асоціацію з Євросоюзом, взяли курс на інтеграцію до ЄС. Цьому покликані були сприяти широкі суспільні реформи у зазначених державах. Серед взятих зобов'язань країнами-претендентами на вступ до Євросоюзу були не лише ті, що носили соціально-економічні виміри, але й такі, що мали ціннісний характер: дотримання засад демократії, прав і свобод громадян, а також підтримка розвитку об'єднань останніх. У цю площину лягали вимоги Євросоюзу до претендентів стосовно досягнення низки так званих Копенгагенських критеріїв. Крім того, кандидати зобов'язувалися прийняти та застосовувати вже існуюче право спільноти ЄС, так званий «acquis communautaire». Європейський Союз став однією із найважливіших домінант загально-континентального масштабу, де сповідують демократичні цінності.

Також важливо відзначити, що чинником формування та

розвитку демократії, і в тому числі, інституту громадянського суспільства, у всіх державах Західної, а тепер вже й Центрально-Східної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і, взагалі демократичних засад та цінностей всіма державними і владними органами, політичними партіями, структурами громадянського суспільства.

Всі ці підходи та практику дотримання європейських демократичних ціннісних засад вкрай важливо враховувати і в нашій державі молодої демократії. Адже проголошений стратегічний європейський курс має підкріплюватися конкретними заходами, ціннісні засади мають не лише визнаватися на словах, артикулюватися очільниками владних інституцій, але й стати повсякденною політичною практикою. Процес утвердження європейських демократичних цінностей спроможний максимально сприяти розвитку громадянського суспільства у нашій країні. Формування та сучасна розгорнута діяльність громадянського суспільства в державах об'єднаної Європи, як показано вище, є зворотною стороною демократії.

Отже розбудова розвинутого громадянського суспільства у нашій країні – це складова демократичного поступу, це підтвердження належності України до культурно-цивілізаційного європейського ареалу. Вітчизняне громадянське суспільство, в свою чергу, спроможне більш повно сприяти утвердженню демократичності функціонування всіх владних інститутів і загалом Української держави.

Важливо зазначити, що державний лад і політичний режим в кожній країні легітимізовані певними ціннісними імперативами, що пояснюють суспільству «правильність» і «справедливість» саме такого державного ладу і устрою. Коли ж держава не в змозі надалі виконувати свої функції належним чином, під сумнів, насамперед, ставиться вся ідеологічна конструкція легітимації існуючої влади, базові принципи й цінності державного ладу. Криза цінностей, що не здатні забезпечити бажані результати, призводить до їх переоцінки та пошуку нових, більш адекватних новим історичним умовам, цінностей. Відтак саме базові цінності відповідної людської спільноти детермінують хід історії, і зміна ціннісної системи того або іншого суспільства призводить до зміни державно-владних відносин і, врешті-решт, – до зміни напрямку його подальшого розвитку [36, с. 303].

У цьому дискурсі принциповим є одне обмеження, продиктоване принципом тяглості влади – ціннісний зсув не повинен охоплювати одночасно значну кількість базових принципів організації суспільства (що фактично означатиме ліквідацію системи морального регулювання поведінки суспільства), оскільки небезпечно залишати людину без усталених імперативів-стримувачів.

Як зазначив з цього приводу П. Сорокін, «якщо ні релігійні, ні етичні, ні юридичні цінності не контролюють нашу поведінку, що тоді залишається? Нічого, окрім голої сили і обману». А це, в результаті, неминуче породжує все ті ж «...моральний цинізм, нігілізм і принцип «сила є право» [43, с. 61].

Подібні тенденції, на жаль, дослідники помічають у процесах державотворення України. Так О. Гук відзначає, що «у час, коли руйнуються старі й формуються нові ідеали, у суспільстві створюється своєрідний духовний вакуум» [10, с. 8].

Саме тому свого часу Джузеппе Мадзіні (Мацціні) – італійський філософ і політик – велику увагу надавав процесу морального удосконалення кожного члена нації, тобто моральному поступу, який є підґрунтям справжньої демократії, інакше ж: «Є лише фрагменти демократії, але немає Демократії. Надайте загальне виборче право народові не готовому до нього, і він, піддавшись огидним реакційним почуттям, торгуватиме цим правом або користуватиметься ним на зле; у всіх частинах держави виникне нестабільність, пусткою обернуться великі об'єднавчі заповіти й турботи про майбутнє, які обіцяє сильне і прогресуюче життя нації. Ви можете скільки завгодно розвивати матеріальні інтереси, але якщо моральний поступ не випереджає їх, то, напевне, збільшите уже занадто великі багатства небагатьох, а маса виробників не відчує поліпшення свого становища. Більш того, зросте егоїзм, фізичні насолоди придушать все, що є шляхетним у людській натурі» [33].

Як справедливо зазначає Г. Гараніна, українське суспільства розчарувалося у радянських цінностях, відтак посилився інтерес до західних, ліберальних цінностей. Але з часом почало спостерігатися розчарування й у них. Надмірний лібертаризм (надлишок свободи), як зясувалося, негативно впливає на становлення ціннісно- нормативної єдності суспільства, розвиток демократії [4, с. 58]. Головна небезпека, що об'єктивно чекає на Україну на шляху демократизації, як зазначає О. Лановенко, полягає в «іманентній роздвоєності: слідуючи своїй

базовій цивілізаційній парадигмі, ми безоглядно прагнемо на захід, але при цьому: по-перше, не в змозі розлучитися з не ідентичним західному психологічним і поведінковим «багажем»; по-друге, не завжди розуміємо, що на цьому шляху можна успадкувати хвороби західної цивілізації, не знайшовши її істотних достоїнств і переваг» [цит за 36].

Відтак і серед науковців немає єдиної думки щодо шляхів подолання «духовного вакууму». Як стверджує І. Симоненко ««Іманентна роздвоєність» наукових точок зору призводить до того, що одні дослідники наполягають на посиленні ролі держави у конституюванні нових цінностей та застосуванні автократичної моделі модернізації, яка дозволяє знизити напруженість і конфліктність в суспільстві, забезпечити мобілізацію ресурсів і здійснити комплекс взаємозв'язаних реформ в заданому стратегією розвитку напрямі; інші – заперечують надмірний автократизм держави, оскільки загальнодержавний проект національної ідентичності має визріти у часі. Механічне впровадження модерних уявлень про минуле «з гори» викликатиме лише спротив у відчутної частини населення України ... Суспільна думка відчуває різницю між історичними міфами, які сформувалися належним чином та підміною їх політизованими конструкціями, нашвидкоруч сформованими для ситуативних потреб» [39, с. 56–57].

Вітчизняні дослідники зазначають, що в Україні (як і в цілому в сучасному світі) рівень політичної участі зростає швидше, ніж організованість, уміння об'єднуватися. Оскільки мобілізація та політична участь у нашій країні є високими, а рівень організації й інституалізації – низьким, між ними виникає конфлікт, що виявляється в непідготованості мас до управління, невмінні використовувати інститути влади, неотриманні очікуваних результатів від залучення в політику, що є головною причиною політичної нестабільності, дестабілізації режиму державного управління [36, с. 307–308].

Сучасне українське суспільство перебуває в еволюційній фазі ціннісного зсуву, коли відбувається стихійний злам колишньої системи цінностей та таке саме стихійне безсистемне становлення нової системи суспільних цінностей, що може становити загрозу процесам подальшої демократизації української держави [36, с. 308].

У суспільстві виникає реальна загроза не тільки культурного розколу та дестабілізації, але й дезінтеграції суспільства внаслідок

частої зміни привладних політичних еліт – виразників подекуди цінностей протилежного характеру, що зумовлює значні коливання державної політики від прискореної модернізації шоковими методами до майже повної відмови від неї та переходу до антимодернізації [36, с. 308].

Якщо держава не піклується про інсталяцію в суспільній свідомості нових демократичних цінностей, то з посиленням невідворотних негараздів і складностей модернізаційних процесів, зазначає О. Радченко, «реформаторські настрої суспільства можуть досить швидко змінитися радикальними, масова підтримка реформаторського політичного режиму змінитися на його повне несприйняття, а демократичні сподівання – на вимогу «сильної руки» та авторитарного лідера» [36, с. 308].

Успішність демократичного державотворення в Україні, зазначають науковці, в першу чергу, залежатиме від формування політичної еліти, що в душі, а не лише в риториці публічних виступів сповідує демократичні цінності. Поки ж що «у суспільній свідомості українства й досі триває ціннісна революція» [50, с. 86], в ході якої «еліта так і не визначила комплекс політичних цінностей задля інтеграції громадян країни. Тому не випадково, що концепт української національної ідеї так і залишається набутком невеликого кола інтелектуалів і не має прикладного значення» [47, с. 55].

Демократія не дається раз і назавжди. Громадянське суспільство має постійно бути насторожі, захищатися від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею, постійно формувати ціннісну матрицю демократичного політичного режиму. Відтак нагальним завданням нашого суспільства є знаходження серед представників політико-управлінської еліти консенсусу («пакту еліт») стосовно головних принципів подальшого демократичного розвитку країни та запровадження цілеспрямованих дій держави щодо демократичної консолідації народу на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей демократії [36, с. 309].

У світлі євроінтеграційних прагнень України стає очевидним, що інтеграція передбачає те, що суспільство поділяє цінності, притаманні європейським суспільствам. Якщо громадянське суспільство є виразником та носієм соціально-політичних цінностей, як було зазначено вище, то у світлі процесів європейської інтеграції України ці цінності збігаються з поняттям європейських цінностей. А

отже, розвиток громадянського суспільства в державі визначається тим, наскільки воно сповідує базові європейські цінності. Прагнення до ствердження європейських цінностей в Україні має стати найвищим ідеалом українського громадянського суспільства на шляху до побудови демократії та, власне, європейської інтеграції.

Демократія як загальнолюдська цінність – це форма людського буття в суспільстві, яка створює найсприятливіші умови для життєдіяльності людини. У населення, особливо у старої й нової бюрократії, немає традицій і звичок мислити і діяти відповідно до демократичних норм і принципів. Однак є одвічне прагнення людини до справедливого устрою життя, демократії, свободи, що й виступає головною гарантією їхнього досягнення. Тож демократія як цінність, що об'єднує усіх громадян України є основою подальшого її розвитку.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Про часи козацькі на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: http://surl.li/nvshq (дата звернення: 25.10.2023).
3. Габермас Юрген. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Інститут філософії імені Григорія Сковороди; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 102
4. Гараніна Г. Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій. *Соціальна психологія.* 2009. № 1(33). С. 54–59.
5. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.
6. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. *Право України*. 2013. № 8. С. 13–39.
7. Григорук Н. Демократичні цінності суспільства. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2021 р., м. Тернопіль). Тернопіль: Вектор, 2021. С.80–83.
8. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ-Львів, 1912. 248 с.
9. Грушевський М. Спомин. Київ, 1992. №2. С. 109. 125.
10. Гук О. Антропологічна концепція української філософії першої половини XX ст.: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2008. 164 с.
11. Демократія. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Інститут філософії імені Григорія Сковороди; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 146.
12. Демократія. *Політологічний словник*: навч. посібн. для студ. вищ.

навч. закл / за ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С.179–180.

13. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 341 с.

14. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ: Товариство Знання України, 1991. 48 с.

15. Дьюї Джон. Демократія і освіта. Львів: Літопис, 2003. 294 с.

16. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. *Голос України*, 10 січня 2001 р. № 3 (2503). С. 6–8.

17. Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XXст.*: Хрестоматія / За ред. Семківа О. І. Львів: Світ, 1996. С. 33–46.

18. Історія української Конституції / Українська правнича фундація. Київ: Право, 1997. 464 с.

19. Козельський Я. Философические предложения. *Історія вчень про право і державу*: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. Г. Демиденко. Харків: Легас, 2002. С. 342–347.

20. Короткий словник політологічних термінів URL: http://politics.ellib.org.ua/encyclopedia-term-306.html (дата звернення: 20.10.2023).

21. Костомаров М. Книги Битія Українського народу. *Історія вчень про правуі державу*: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. Г. Демиденко. Харків: Легас, 2002. С. 644– 646.

22. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період: автореф. дис. … канд. філософ. наук: 09.00.10. Київ, 2004. 17 с.

23. Кудряченко А. І. Європейські демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи. *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи:* збірник наукових праць. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Фоліант. С. 61–76.

24. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи). *Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз.* Монографія / за ред. проф. Ф. М. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 399–422.

25. Кудряченко А. І. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині XX – на початку XXI століття. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: м*онографія, ІЄД НАН України. Київ: Фенікс, 2011. С. 72.

26. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2008. 400 с.

27. Латигіна Н. А. Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2010. 35 с.

28. Латигіна Н. До визначення феномена демократії. *Політичний*

менеджмент. 2004. №3. С. 20–29.

29. Латигіна Н. Ціннісний вимір демократії. *Вісник Львівського університету.* Філософські науки. 2007. Вип. 10. С. 291–305.

30. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ, 1915. 471 с.

31. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. Відень, 1926 (фотодрук Видавництва Булава в Нью-Йорку 1954 р.) 570 с.

32. Макаренко Л. Правова ідеологія як фактор розвитку правової культури суспільства. *Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів* : монографія / за заг. ред. Н. Оніщенко. Київ: Нілан-ЛТД, 2016. С. 217–236.

33. Мацціні Дж. Обов'язки перед країною (пер. з англ. Н. Поліщук). *Націоналізм: антологія* / упорядк. О. Проценка та В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2000. С. 56–62.

34. Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державысвоей. *Історія вчень про право і державу*: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. /уклад., заг. ред. Г. Демиденко. Харків: Легас, 2002. С. 342–347.

35. Радченко О.В., Пробийголова С. В., Пробийголова Н. В. Практикум з історії політичної думки України: навчальний посібник. Харків: Вид-во Асоціації ДНДУ, 2009. 480 с.

36. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.

37. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–9.

38. Селіванов А. Щодо розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу». *Вісник Конституційної Асамблеї*. 2013. № 1. С. 196–211.

39. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. *Стратегічні пріоритети.* 2009. №1(10). С. 51–61.

40. Сковорода Г. Вибрані місця з творів. *Історія вчень про право і державу*: Хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. Г. Демиденко. Харків: Легас, 2002. С. 358–368.

41. Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.

42. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. URL: http://surl.li/bmhs (дата звернення: 28.10.2023)

43. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени [Пер. с англ]. 1997. 350 с.

44. Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. Т. 1. 364 с.

45. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодьожі. *Зібрання творів:* у 50-ти Т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.

46. Франко І. Свобода і автономія. Зібрання творів: у 50 т.Т.45.Філософські праці. URL: https://litmisto.org.ua/?p=9602 (дата звернення:

27.10.2023).
47. Хорошилов О. Український варіант демократизації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 52–57.
48. Чепульченко Т. О. Демократичні цінності: теоретико-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск, ч.2. 2017. С. 35–39.
49. Шайгородський Ю., Меркотан К. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі*: зб. нормативних актів України. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2007. С. 5–20.
50. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*. 2009. № 3. С. 86–96.
51. Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні і світі. *Віче*. 2010. № 17. URL: http://www.viche.info/journal/2183/. (дата звернення: 10.1102023).
52. Berdeau G. La democratie. Neuchatel, 1966. P. 7.
53. Gilley B. Is Democracy Possible? Journal of Democracy. January 2009. Volume 20. № 1. P. 114–127.
54. Maranini G. Storia del potere in Italia. Firenze, 1983. P. 10.
55. Schumpeter J. Capitalism, Socialism, Democracy. N. Y.: Harper and Brothers, 1962. P. 250.

3.4. Відповідальність в умовах зміни ціннісних парадигм

Потреба розбудови громадянських суспільств у Європі зумовила трансформаційні зміни не лише соціально-економічної сфери, але й системи європейських цінностей, у переліку яких відповідальність посідає чільне місце. Однак, зростання пріоритетів прагматичного способу життя, зміна стилю життєдіяльності особистості в суспільстві нерідко породжують серед громадян нівелювання такої цінності, як відповідальність.

Тому є необхідність визначення дефініції поняття «відповідальність» із позиції різних наук. Сутність людини як співвідношення між її свободою та відповідальністю досліджували філософи Аристотель, І. Кант та ін. Існує чимало підходів до визначення понять «відповідальність» та «відповідальне ставлення».

Так, у філософії Давньої Греції існували різні підходи до розуміння сутності відповідальності. На думку Демокріта, відповідальність – це не вроджена якість, не божа благодать, а продукт культури, результат соціалізації, виховання [7]. Аристотель висловив твердження, в якому зазначив, що лише високоморальна особистість може бути справді відповідальною, адже в аморальної

особистості форма відповідальності не співпадає з внутрішнім станом її душі.

Першим мислителем, який розкрив зміст відповідальності, як форми самоконтролю, був І. Кант. Він зазначав, що «суть взятої моральної цінності вчинків полягає в тому, що моральний закон безпосередньо визначає волю». також стверджуючи, що «належне є обов'язком, якщо воно продиктоване зовнішньою вимогою, але належне стає внутрішньою моральної свободою, якщо суб'єкт керується моральним законом» [7].

Видатний філософ Г. Сковорода розглядав відповідальність, як процес перетворення відповідальних почуттів і поведінки в звичку. На його думку, кожна людина має бути відповідальною перед собою та суспільством за реалізацію своїх можливостей у власній діяльності. У педагогічній системі Г. Сковороди погляди втілені в ідеї «сродної праці» та внутрішньої суті людини, що передбачає наявність у особистості сформованої звички відповідальної поведінки [5].

Історико-педагогічний аспект визначення сутності поняття «відповідальність особистості» знайшов відображення в працях засновників гуманістичного напряму у вихованні. Я. Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що виявляються через її відповідальність. Ж.-Ж. Руссо у числі перших увів у науковий обіг поняття «індивідуального обов'язку особистості». Я. Коменський зазначав, що «…хороший учитель – це вчитель неодмінно відповідальний. Він не може уникати тяжкої педагогічної праці, а сам її шукає; виконує свій професійний обов'язок не заради форми, а заради користі учнів, загальної справи освіти, держави і всього людства» [7].

Аналіз філософської літератури [6; 9; 12] свідчить, що відповідальність людини визначається як регулятор соціально-моральних відносин суспільства. Взаємозв'язок між волею й відповідальністю особистості закономірно висуває питання про об'єктивний критерій моральної відповідальності. Знайти об'єктивний критерій вчинків, рішень, обраних на основі свободи особистості, означає знайти мірило, за допомогою якого можливо було б визначити, «виміряти» правильність або неправильність тієї чи іншої дії, вчинку, а також прояснити питання, як має поводитися людина в ситуаціях, коли будь-яке рішення переслідує результат, оцінюваний з одного боку позитивно, з іншого – негативно.

Особистість несе відповідальність у тій мірі, наскільки вона

вільна у своїх діях і вчинках, тобто мірою відповідальності є міра її волі. Тільки абсолютно вільний вибір індивіда може бути основою будь-якої його відповідальності.

Підкреслимо, що першим на неподільність відповідальності і волі вказував І. Кант. Він зазначав, що «сутність усякої моральної цінності вчинків полягає в тому, що моральний закон безпосередньо визначає волю» [5]. За І. Кантом саме це внутрішнє прийняття обов'язку й перетворення його на принцип свідомої доброї волі, на самоконтроль становить істотний момент у процесі формування відповідальності, тому що відповідальність тут подана не тільки у формі обов'язку, зовнішньої вимоги, а в суб'єктивному змісті – у вигляді обов'язку, совісті, самоконтролю [10, с. 108].

Філософи Н. Головко, Р. Клішаве, В. Марков та інші вважають, що відповідальність виступає як міра волі тим об'єктивним умовам, у яких вона відбувається. На їхнє переконання, вона є гарантом від сваволі особистості, бо «воля й відповідальність – це дві сторони одного цілого: свідомої людської діяльності. Вона надає можливість для здійснення цілепокладальної діяльності, тобто здатності діяти зі знанням справи заради обраної мети й реалізується тим повніше, чим краще визначені об'єктивні умови, свідомо обрана мета, а засоби її досягнення відповідають об'єктивним умовам розвитку дійсності. Відповідальність же є необхідністю вибору способу дій, включення до активної діяльності задля досягнення цієї мети [3].

Отже, аналіз філософської літератури дозволяє констатувати, що відповідальність особистості пов'язана не тільки з її обов'язками, зовнішнім примусом, але й з глибоким внутрішнім переконанням у правильності мотивів дій. Вона носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Будучи елементом моральної свідомості, якій властиві всі пронизуючі властивості, відповідальність виступає як соціально-етичная, політична, правова, професійно-трудова й інші форми відповідальності. Усі функціонально-рольові види відповідальності в підсумку утворюють цивільність особистості. Успішне формування особистої відповідальності залежить як від ступеня інтеріоризації індивідом суспільних вимог і ціннісно-світоглядних установок, так і від рівня об'єктивації суб'єктних потреб й усвідомлення особистістю відповідальної поведінки в мікро- і макросередовищі.

У психологічній літературі поняття «відповідальність» співвідноситься з вольовими якостями людини. Так, у загальноприйнятих психологічних характеристиках відповідальності

(Л. Кольберг, Ж. Піаже, К. Хелкама та інші) ставиться акцент на когнітивних аспектах відповідальності (передбачення наслідків і на цій основі своєчасна регуляція поведінки згідно з вибором суб'єкта) або на моральних (автономна регуляція суб'єктом своєї поведінки на основі власного морального вибору).

У процесі наукового пошуку встановлено, що, наприклад, С. Рубінштейн розглядав відповідальність у системі моральних почуттів. Він зазначав, що кожна предметна галузь, яка будується в суспільній практиці й відображається в людській свідомості, породжує нові почуття, в яких відображається нове ставлення людини до світу. Так, об'єктивні обов'язки в ставленні до людей, перетворюються в обов'язки в ставленні до самого себе, формують моральні почуття людини, серед яких відповідальність посідає чільне місце.

С. Рубінштейн висловлював також і думку про те, що відповідальність є втіленням істинного, найглибшого, принципового ставлення до життя. Він розумів під відповідальністю не лише усвідомлення наслідків за скоєне, а й відповідальність за все втрачене, тобто, «здатність людини детермінувати події, вчинки на момент їх здійснення і у процесі виконання аж до радикальної зміни всього життя» [12].

Натомість, Е. Зеєр характеризував відповідальність як професійно-значущу психофізіологічну якість особистості.

Як відомо, в історії філософської думки були спроби визначити критерії вчинків людини, чинених на основі вільного вибору. Деякі філософи вбачали цей критерій в абстрактній, відірваній від людських потреб і прагнень сфері, інші – в надприродній силі, тобто в сфері релігійній. Останні відстоювали думку про те, що людина вільна лише тілесно, а не духовно. Саме тілесна воля є причиною першородного гріха в людей. Отже, і відповідальність християнина полягає в тому, «щоб боротися проти гріховного єства в ім'я торжества духу» [5].

Як свідчать результати проведеного дослідження, Д. Мілль, а потім Ф. Бредлі пов'язували відповідальність із соціальними потребами суспільного розвитку. Так, Д. Мілль, регулювальною силою людської поведінки називав корисність, тобто утилітарний фактор, тому ідея відповідальності особистості в нього ґрунтується на системі утилітаризму. Цінність відповідальності визначається користю заради загального блага [9].

У процесі наукового пошуку встановлено, що вагомий внесок у теорію критеріїв моральності, в тому числі й моральної відповідальності особистості, внесли французькі матеріалісти XVIII століття. Зміст відповідальності, на їхню думку, лежить в основі розуміння «особистого інтересу», суть якого полягає в необхідності узгодження співробітництва заповзятих людей, із діяльності яких виростає суспільне благо. Зокрема, П. Гольбах у роботі «Система природи» зазначав, що щирі основи моральної відповідальності лежать у сфері «власного інтересу», «власного щастя» кожної людини.

Видатні педагоги А. Макаренко [8] та В. Сухомлинський [2] наголошували на необхідності виховання відповідальності в здобувачів загальної середньої освіти.

Так, до питання формування особистої відповідальності звертався А. Макаренко, який розкрив суть цього поняття в «Лекціях про виховання дітей», де він писав, що «відповідальність» полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, а в тому, що вона відчуває себе ніяково, якщо з її провини зламана або знищена певна річ. Тобто відповідальність учений розглядав як обов'язковість певних дій [8].

А. Макаренко розглянув відповідальність як одну із основних якостей особистості та вважав її «надзвичайно важливою, найважливішою, ніж усе інше…». На його думку відповідальність полягає в тому, що людина не будучи покараною, вже буде почувати себе винною, якщо через неї було пошкоджено чи зіпсовано річ [8, с. 44].

Виховна система В. Сухомлинського спрямована на формування людини, її духовної суті, моральності. А моральною особою дитина може стати лише тоді, коли в її душі «назавжди оселяться совість, соромливість, відповідальність і обов'язок». Це, на думку педагога, чотири найважливіші джерела, що живлять моральну доблесть і культуру особистості.

Під відповідальністю В. Сухомлинський розуміє вміння особистості самостійно визначати обов'язки, виконувати їх та здійснювати самооцінку й самоконтроль. Ці компоненти будуть реалізовані лише в тому випадку, коли вихованців залучатимуть до суспільнокорисної, пізнавальної та трудової діяльності. Саме під час цієї діяльності діти набувають морально-трудового досвіду, у них утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається

сприйнятливість до слова вчителя та його особистого прикладу [2].

Педагог-гуманіст В. Сухомлинський розглядав відповідальність у контексті «піклування людини про людину» [16], як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх. З цього приводу він писав, що «… серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов'язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язку перед Вітчизною, перед пам'яттю і моральними цінностями народу, перед іншою людиною – її долею, радощами, щастям, життям, народженням і смертю. Обов'язок – це моральна основа, моральна серцевина, від якої залежить те, чого ми чекаємо від вихованця, – …. готовність і вміння робити добро людям» [16].

В аспекті даної проблеми привертає увагу й думка В. Сухомлинського про те, що відповідальність є похідною від обов'язку, совісті, вини і свободи. На переконання педагога, для створення моральної відповідальності людини важливе значення має її власна свобода, під якою розуміється об'єктивна можливість свідомо регулювати свою поведінку за допомогою визначених, вільно обраних способів дій. Особистісна свобода знаходить своє конкретне втілення у свободі вибору якогось учинку, у самостійному рішенні дотримуватись того або іншого варіанту поведінки. У результаті такого вибору людина може проявляти активність чи пасивність у дії або відмовитись, утриматись від неї.

В. Сухомлинський переконливо доводив, що свобода, відповідальність – це два взаємопов'язаних поняття, невідривних одне від одного [1].

Звернення до визначення етимології поняття «відповідальність» дає підстави стверджувати, що воно трактується в довідковій літературі як покладений на когось або взятий на себе обов'язок.

У ході наукового пошуку виявлено різні підходи до визначення суті поняття «відповідальність». Так, Академічний тлумачний словник української мови роз'яснює поняття «відповідальність» як покладений на когось або взятий на себе обов'язок за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова [14]. Відповідальність також має кілька значень: це те, що людина відповідає за її життя, життя оточуючих її людей, її дії та вчинки, оточуючий світ, а також людина має бути відповідальною перед суспільством та соціумом, яким вона оточена. Бути відповідальним означає думати про близьких їй людей та про наслідки своїх вчинків чи не принесуть

вони шкоди.

Термін «відповідальність» визначають як усвідомлену необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та установками [15].

Філософський енциклопедичний словник термін «відповідальність» характеризує як міру відповідності поведінки особи наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам [19].

Філософський словник характеризує відповідальність як «соціологічну категорію, яка означає усвідомлення індивідом, сгрупою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством; розуміння в світлі цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку» [20].

Український педагогічний енциклопедичний словник визначає відповідальність як «відношення залежності людини від чогось, що дає підстави для прийняття рішень і чинення дій, спрямованих на збереження чогось або сприяння чомусь» [19].

У «Психологічній енциклопедії» відповідальність тлумачать як «внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, що опосередкована ціннісними орієнтаціями і виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків і їх наслідків, у контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті» [12].

Так у Словнику української мови під відповідальністю розуміють: покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова; серйозність, важливість справи, моменту тощо [15].

У філософському енциклопедичному словнику «відповідальність» тлумачать як філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом). Відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі [20, с. 87].

В українській радянській енциклопедії поняття

«відповідальність» розглядають як загальносоціологічну категорію, яка виражає свідоме ставлення класів, соціальних груп чи особи до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей. Відповідальність означає усвідомлення смислу і значення діяльності, її наслідків для суспільства і соціального прогресу, вчинків особи з погляду інтересів суспільства. Відповідно до сфер прояву розрізняють політичну, моральну, правову, партійну та інші відповідальності, а залежно від суб'єкта (носія) – особисту (персональну) та колективну [18].

Сучасний науковець М. Сметанський в соціальній відповідальності педагогів убачав особистісну якість, сутність якої виявляється в усвідомленій моральній потребі та практичній готовності виконувати соціальні норми, розуміти соціальне значення своєї діяльності, правильно оцінювати власні можливості, активній життєвій позиції, ініціативній поведінці та здатності передбачати результати власної діяльності [18].

Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей» містить твердження про «відповідальність», яка є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність у жодному разі не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом, детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя в соціумі. Сутність відповідальності полягає перш за все у тих діях, які людина могла б здійснити [11, с. 13–14].

Як об'єктивну необхідність взаємовідносин між особистістю та суспільством розглядали відповідальність психологи, зокрема І. Бех розуміє відповідальність як одну з головних якостей особистості та результат об'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності. Науковець також у своїх дослідженнях розглядає відповідальність як особистісну якість, основою якої є усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, визнання людиною причетності до соціального та природного світу, її власні переконання та моральні принципи [2].

Таким чином, сама відповідальність являє собою надзвичайно складне і багатогранне явище, яке має бути притаманне кожній людині. Однак воно не виникає автоматично при її народженні, а виступає результатом виховання, соціалізації та особистісного розвитку. Цей факт суттєво загострює проблему формування

відповідальності та «пробудження» відповідного почуття у кожного здобувача освіти як майбутнього фахівця, особливо в складних умовах сучасного суспільного розвитку.

При аналізі сутності і феномену відповідальності важливого значення набуває й питання джерел походження відповідальності. Це пов'язано з тим, що залежно від джерел походження відповідальності виникають різні її види та їх специфічні прояви. Ці джерела можна розглядати у різних площинах. Такими джерелами виступають: виховання, соціалізація, навчання, особистісний розвиток, життєвий досвід та суспільна практика людини [4, с. 12].

Саме в процесі дії цих чинників людина спочатку сприймає, осмислює, засвоює необхідність відповідальності та усвідомлює її й перетворює на норму своєї поведінки.

Загальна структура відповідальності, залежно від сфер професійної і громадської діяльності людини, може містити такі основні види відповідальності: правова, моральна, екологічна, соціальна та професійна.

Правова відповідальність означає неодмінну відповідність та обов'язкову підпорядкованість діяльності, вчинків і поведінки особистості прийнятим у даному суспільстві нормам, права, втілених у Конституції й чинному законодавстві. Водночас вона передбачає високу правову свідомість і правову культуру людини.

Моральна відповідальність означає відповідність діяльності, вчинків і поведінки особистості та її взаємовідносин з іншими людьми прийнятим звичаям, моральним нормам і правилам. Вона регулюються нормами життя громади, усталеними культурно-історичними традиціями і рівнем розвитку власної совісті самої людини. Моральна відповідальність формується у складній взаємодії прав і обов'язків особистості та їх усвідомлення нею з урахуванням наявної системи соціальних зв'язків і взаємовідносин.

Екологічна відповідальність є наслідком усвідомлення людиною своєї єдності з природою як середовищем її буття, ставлення до навколишнього середовища й до своєї діяльності, в тому числі професійної, пізнавальної, дозвіллєвої тощо з позицій природозбереження.

Соціальна відповідальність полягає у свідомому й бездоганному виконанні людиною дій і обов'язків, що входять до структури її соціальної компетентності та її громадських обов'язків. Зміст і структура соціальної відповідальності визначається як соціальним

статусом людини, так і тими соціальними наслідками її суспільної діяльності, які можуть впливати на життя й добробут інших людей, на їх соціально-психологічне самопочуття.

Професійна відповідальність полягає у сприйнятті людиною своєї професії та професійної діяльності як однієї з найважливіших життєвих цінностей, в усвідомленні її важливої суспільної значущості. Отже, виходячи з цього актуальним є посилення суспільних вимог до якості виконання професійної діяльності, постійного поповнення і оновлення професійних і суміжних знань, вдосконалення набутих навичок, чіткого дотримання норм і вимог загальної і професійної культури.

Відповідальність як складне й суперечливе індивідуальне і водночас суспільне явище відіграє важливу роль у забезпеченні життєдіяльності людини і суспільства.

Вивчення сучасної педагогічної літератури дозволило виявити різні підходи вчених до характеристики дефініції «відповідальність». Так, одні науковці вважають відповідальність особистісною якістю. Відповідальність ними визначається як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду її доцільності або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з чинними в суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу. Наприклад, до важливих моральних якостей відносять відповідальність А. Алферов, І. Мар'єнко, визнаючи такі її показники: глибоке розуміння значення справи, що виконується; активність учнів на заняттях; тривожність з приводу успіхів у навчанні; прагнення визначити сферу своєї майбутньої діяльності; прагнення зв'язати процес оволодіння знаннями з підготовкою до праці; усвідомлення сенсу учіння, того, що це не тільки особистісний процес, тобто формування мотиву обов'язку, розуміння ролі знань у досягненні його особистісних планів, намірів; свідоме виконання доручення, справи; добросовісність, точність, акуратність, ініціативність, виконавська дисципліна, активність, наполегливість, творчість, винахідливість [12, с. 15].

Інші дослідники (А. Алферов, Л. Висотіна, М. Левківський, Г. Солохо, А. Точин) розподіляють досліджуваний феномен на певні компоненти. Так, відповідальне ставлення до праці М. Левківський визначає як моральне новоутворення (якість людини), в якої

виділяються такі компоненти: мотиваційний (почуття задоволення від праці; творчі задуми), когнітивний, практичний [8].

У ході наукового пошуку були виявлені й інші підходи до розгляду суттєвих ознак відповідальності. Зокрема, дехто (Н. Маркова) пов'язує відповідальність з рівнями включення учнів, студентів у навчальний процес; інші (М. Шевченко) зводять дефініцію «відповідальність» до відповідальності громадянської.

У процесі наукового пошуку встановлено, що відповідальність розглядається і в контексті проблеми дисципліни. Так, науковці зазначають, що життя вимагає від людини свідомої дисципліни і виконавської чіткості – рис, що в нашому характері репрезентовані слабко. Дисципліна – дотримання людиною правил поведінки в соціумі, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підкорення громадському обов'язку.

Показниками високого рівня дисципліни є розуміння особистістю необхідності дотримання її в житті, громадських місцях, в особистій поведінці; готовність і потреба у виконанні загальноприйнятих норм і правил трудової діяльності, навчання, вільного часу; самоконтроль у поведінці; боротьба з порушниками дисципліни.

Свідома дисципліна виявляється в усвідомленому, суворому, неухильному виконанні суспільних принципів і норм поведінки й ґрунтується на сформованості в людини такої риси, як дисциплінованість, почуття обов'язку, відповідальність. В основі дисциплінованості лежить прагнення й уміння особистості керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і вимог правил поведінки.

Досить поширеною ідеєю є розгляд відповідальності у контексті саморегуляції моральної діяльності. Саме прийняття і виконання рішення виступає як кульмінаційний момент морального вибору, визначальний напрям моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта.

Отже, аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що відповідальність як інтегральна цінність особистості формується й розвивається не ізольовано, а в єдності й тісній взаємодії з такими якостями особистості як почуття обов'язку, активність, дисциплінованість, самостійність, принциповість, вимогливість тощо, які одночасно виступають як умова формування відповідальності і як показник її прояву.

Так, почуття обов’язку забезпечує підґрунтя для перетворення моральних норм в програму відповідальних дій особистості. Разом з тим, саме відповідальність вносить у вчинки й дії елементи суспільного обов’язку, їхній соціально-моральний зміст. На спонукальній стадії саморегуляції особистість за допомогою совісті зіставляє плануючу мету і засоби зі своїми моральними переконаннями, а на виконавській – досягнуті кінцеві й проміжні результати безпосередньо з рішеннями, опосередковано – із загальними моральними установками. Ураховуючи допущені відхилення від обраного напряму і плану поведінки, суб’єкт коригує свої вчинки, відбирає і застосовує засоби, найбільш відповідні меті й обставинам.

Результативність самокоригування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) тих, хто її оточує, і спочатку визначати свої оптимальні дії, враховуючи інтереси суспільства, колективу, окремих осіб. Справа не в умілому маніпулюванні і підтасовуванні своїх вчинків під загальноприйняті правила й очікування (Дж. Мід, Б. Скіннер), не в застосуванні, витісненні й заміні ірраціональних імпульсів за допомогою раціоналізації (З. Фрейд, К. Хорні), а в здатності ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі правильних переконань.

Самоконтроль на тому чи іншому рівні завжди присутній в управлінні людини своєю поведінкою, але ступінь його ефективності залежить від ситуації, вікових та індивідуальних особливостей суб’єкта.

Необхідність свідомого контролю над собою збільшується при підвищенні суспільної й особистої значущості здійснюваних вчинків, відповідальності за них, коли загострюються розум і увага, напружується воля і пам’ять, мобілізується моральний досвід і енергія особистості. Навпаки, за звичайних умов при виконанні звичних і незначних дій самоконтроль послаблюється до мінімуму, знову підключаючись до моральної саморегуляції при найменших ускладненнях ситуації. Емоційно-вольовий підйом, пов’язаний із упевненістю в своїй моральній правоті, загостреними відчуттями відповідальності, готовності й рішучості довести розпочату справу до кінця, підвищує ефективність самоконтролю. Але надмірне напруження, особливо в екстремальних умовах, може здійснити пригнічувальний вплив на розум і волю, знизити або навіть

паралізувати здатність до тверезого самоконтролю, вкрай обмежити моральний самоосуд особистості.

На сьогодні «відповідальність» не залишається поза увагою й сучасних науковців й розглядається, як важлива європейська цінність, через яку виявляється ставлення до інших людей, своїх обов'язків і прав. Відповідальність визначає здатність особистості свідомо і добровільно виконувати певні вимоги, здійснювати моральний вибір, досягати потрібного результату, нести відповідальність за свої вчинки. На думку В. Малахова, відповідальність тісно пов'язана з уявленням про свободу людини. Не маючи свободи, людина не була би у змозі відповідати за свої вчинки. У цьому випадку вони б розцінювалися як вираження чужої волі, де людині відведена роль знаряддя, результат збігу обставин, випадку чи стихії. Моральна людина відповідає за те, на що у змозі впливати. І відповідає переважно перед собою, власним сумлінням, а не через страх покарання, перед іншими людьми, перед суспільством.

Відповідальній людині замало декларувати відповідальність, треба реально бути здатною відповідати за щось. Якщо особистість справді бажає розширити обрії своєї відповідальності, вона повинна доводити це своїми вчинками. Без цього «Я відповідальний» залишиться лише бажанням. Відповідальна поведінка – це поведінка розумна, небайдужа. Адже відповідальність передбачає розуміння потреб інших людей як власних. Ми відповідально себе поводимо, коли поважаємо чужу особистість, прагнемо допомогти не тільки коли нас про це просять. І навпаки, бажання зробити все посвоєму, навіть якщо комусь буде від цього погано, є прикладом безвідповідальності. Безвідповідальність завжди розуміють як легковажність, байдужість, самовпевненість, бажання перекласти на когось свою провину. Не можна приймати рішення за інших людей, бо інші люди також володіють свободою і здатні приймати рішення. Узяти відповідальність замість когось означає позбавити цього природного права інших людей.

Суть відповідальності полягає не лише в завданні, яке людина має виконати, не у вчинку, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед у тих діях, які вона могла б здійснити. Відповідальність є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність ні в якому випадку не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом,

детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя у соціуму.

На засадах проаналізованих та узагальнених теоретичних праць широкого загалу вчених різних наукових галузей, М. Савчиним було виділено чотири основні сфери прояву відповідальної поведінки особистості: 1) у системі «Я-інші»; 2) життєвиявлення та самоствердження «Я» (праця, пізнання, матеріальне життя); 3) інші особи і групи (діти, родичі, сім'я інші); 4) функціонування, становлення і саморозвиток «Я» [14].

За В. Тернопільською, у вихованні відповідальності слід зважати на структурні компоненти цієї якості. Зокрема, когнітивний компонент передбачає розуміння особистістю самого предмету відповідальності, розширення і поглиблення знань про норми і правила відповідальної поведінки, зобов'язання на рівні соціуму груп, а також індивідуальної необхідності. Також когнітивний компонент містить спеціальні знання про шляхи реалізації відповідальності взагалі та про способи спілкування і взаємодії з іншими людьми. Тоді як практичний компонент у структурі відповідальності репрезентує свідомо регульовану поведінку на основі особистісно значущих норм, правил, дисципліни, вміння організовувати свою діяльність, працювати. Він також визначає уміння брати відповідальність на себе: виявляти ініціативу та творчість, приймати обґрунтовані адекватні рішення у складних ситуаціях, відповідати за результати власної діяльності, доводити розпочату справу до логічного завершення і досягати при цьому високої результативності та якості роботи. Основою практичного компоненту є активні дії щодо створення умов для виконання обов'язку, вимог, зобов'язань, що є спонуканням особистості до зусиль, спрямованих на самореалізацію власних можливостей, до саморозвитку як суб'єкта відповідальності. Відтак, цілком справедливо В. Тернопільська визначає відповідальність як «усвідомлення того, що ви завжди перебуваєте у стані готовності нести відповідальність перед собою за те, як ви сприймаєте життєві ситуації, що думаєте і відчуваєте, як реагуєте на обставини і на наслідки своїх дій» [17].

Зважаючи на вищевикладене, відповідальність є усвідомленою свободою особистості щодо прийняття моральних рішень, вибору цілей та адекватних засобів їх досягнення, є детермінантою діяльності та поведінки, що визначає її життєдіяльність й поведінку та життя в соціумі.

Список використаних джерел:

1. Богуш А. Взаємозалежність свободи і відповідальності: погляд В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2013. № 8–9. С. 12–15.
2. Бондар Л. С. Виховання свободи і відповідальності в школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*, 2005. № 4. С. 115–121.
3. Грищук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Золотухіна С. Т., Зеленська Л. Д., Зеленський Р. М. Відповідальність як стрижнева цінність особистості. *Гуманізація навчально-виховного процесу.* Слов'янськ, 2012. Спецвипуск 10. С. 101–116.
6. Кант І. Критика практичного розуму / перекл. І. Бурковський: Юніверс «Філософська думка», 2004. 240 с.
7. Махній М. М. Історія психології: навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2016. 472 с.
8. Національна освіта у контексті творчості А. Макаренка: зб. наук. праць / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: ЖДЦНТІЕІ, 2003. 156 с.
9. Пономарьов О. С., Середа Н. В., Чеботарьов М. К. Відповідальність як педагогічна категорія: підручник. Харків: НТУ «ХПІ», 2013. 360 с.
10. Портян М. О. Взаємозв'язок відповідальності й волі: філософський аспект. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 20. 172 с.
11. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2018. 40 с. URL: https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/ (дата звернення: 12.11.2023).
12. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
13. Рева Ю. Співтворчість учителя та учнів як умова розвитку відповідального ставлення до навчання. *Рідна школа*, 2005. № 2. С. 29–32.
14. Савчин М. Свобода і відповідальна поведінка особистості. *Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. Серія: Психологія і суспільство*. 2007. С. 73–80.
15. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1. С. 84.
16. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / підготовка тексту і вступна стаття В. Ф. Шморгуна. Київ: Рад. шк., 1978. 263 с.
17. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2003. 20 с.
18. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1977–1985.
19. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. Гончаренко / видання друге, доповнене й виправлене, Видавництво

«Волинські обереги», 2011. 552 с.
20. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
21. Чорна К. Цінності консолідації української нації. *Освіта*. 2014. № 44 (5635). С. 4.

3.5. Сутність рівності як європейської цінності

Найефективніший для сучасної України шлях до Європейського Союзу полягає в поступовій актуалізації та утвердженні в українському суспільстві європейської системи цінностей та чіткому усвідомленні того, що ці цінності історично були частиною ідентичності наших предків і саме на них ще з періоду Нового часу будувалась українська державна ідея.

Важливим кроком до вироблення ціннісних засад Європейського Союзу стало проголошення Європейським парламентом у 2000 р. «Хартії основних прав Європейського Союзу», у якій основою класифікації обрано не вид або сферу застосування права, а цінності, на яких вони базуються та які вони захищають. До таких цінностей віднесено й рівність та ін.).

Зупинимося на характеристиці рівності, й зазначимо, що люди не є однаковими, тож рівність є, в першу чергу, формальною категорією, вона стосується рівних прав для всіх громадян, рівності перед законом, рівних можливостей для реалізації здібностей і свобод, а принцип рівності жінок і чоловіків є основою європейської інтеграції.

Рівність є одним з ключових понять минулої і сучасної правової думки. Зазначимо, що розуміння значення рівності є необхідною умовою для з'ясування і вирішення багатьох практичних питань, зокрема, шляхів розбудови демократичної, соціальної держави, метою якої є забезпечення рівності людей у всіх сферах життєдіяльності.

У Великому тлумачному словнику української мови рівність трактується як «рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва і в користуванні тими самими політичними та громадянськими правами» [1, с. 549].

Науковець О. Васильченко вказує, що існує кілька типів рівності

– соціальна (онтологічна), рівність можливостей досягнення мети (телеологічна), формальна (юридична), рівність результатів (фактологічна), реальна (фактична) [3, с. 381]. Без принципу рівності неможливо уявити сучасну доктрину прав людини, що закріплене як на міжнародному рівні, так і в межах конституційного законодавства окремих держав.

У політологічному енциклопедичному словнику подається визначення поняття рівності соціальної – один з провідних ідеалів справедливого суспільного устрою, для якого характерними є вимоги однакових прав і свобод індивідів, їх рівності перед законом і зміст якого на різних етапах розвитку цивілізації визначається характером історичної епохи і класовою структурою суспільства [25, с. 575].

В енциклопедичному словнику з державного управління представлено таке формулювання терміну «рівність соціальна»: «становище індивідів, соціальних груп, прошарків, класів у суспільстві, що забезпечує їхнє однакове ставлення до засобів виробництва, їхні однакові політичні і цивільні права, схожість соціальних статусів і можливостей. Рівність соціальна – це стан суспільних відносин, який характеризується відсутністю чи неістотними соціально-класовими відмінностями. Рівність соціальна – один з основних (поряд зі свободою, справедливістю, рівністю) ідеалів справедливого суспільства. Ідея рівності соціальної належить до загальнолюдських, гуманістичних цінностей. Відсутність рівності соціальної (соціальна нерівність) – головне джерело суспільного прогресу, що стимулює людей до соціальної активності: одних до того, щоб піднятися вгору, а інших – до того, щоб не опуститися вниз [8, с. 624].

Нами з’ясовано, що рівність – одна з основних цінностей конституційно-правового статусу людини і громадянина. Традиційне тлумачення рівності вбачає його однією із фундаментальних конституційних вимог, важливою умовою існування правової держави.

Так, Конституція України визнає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21); громадяни країни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24) [25, с. 574].

Як зазначає С. Погребняк зміст принципу рівності передбачає чотири основні аспекти, які суттєво відрізняються один від одного: рівна повага в межах певної схеми процесу ухвалення постанов –

вимога виявляти рівну повагу до думки кожного; об'єктивне ставлення – вимога однакового розгляду однакових випадків; рівність розподілу – вимога отримання кожним рівної частки певного блага; рівність результату – вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах [23, с. 74–75]. Дослідниця акцентує на тому, що рівність передбачає вимогу поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним. Ще Платон підкреслив це досить влучним висловленням: «Для нерівних рівне стало б нерівним» [23, с. 75].

В історії розвитку людської культури поняття рівності носило різне змістовне навантаження (морально-етичне, соціально-політичне, юридичне), так як використовувалося для закріплення морального, правового та ідеологічного ставлення людини до дійсності та слугувало своєрідним чинником у виборі ціннісних орієнтирів розвитку суспільства. У найбільш яскравій формі зміст та сутність рівності історично розкривався у взаємозв'язку людини з державою, і саме цей зв'язок визначав її юридичний зміст. У цьому контексті категорія рівності відіграє важливу методологічну роль у процесі постійних намагань удосконалити суспільні відносини з метою побудувати таке суспільство та державу, які були б максимально наближені до свого ідеалу [16].

Становлення правової рівності пов'язують переважно з давньоримським терміном «paritas». Вперше «paritas» входить до мовного обігу в значенні «однаковості». Принципи римського права щодо питання рівності, використовують саме цей термін, наприклад, «par in parem imperium non habet» (рівний над рівним не має влади); «parium eadem ratio est idem jus» (у схожих ситуаціях та сама підстава і той самий закон). Цікавий термін ще і тим, що застосовується у версії принципу таліона «par pari referre» – рівним за рівне відплатити. В даному випадку мова йде не просто про рівність, а про взаємності й подобі в діях, їх співмірності та адекватності. Іншими словами, «paritas» служить позначенням вірного відтворення об'єктивних зв'язків і відносин [16].

Науковець Г. Гегель обґрунтовував формальну, правову рівність людей: люди рівні саме як вільні особистості, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога ж рівності в розподілі майна розцінюється ним як нерозумна точка зору. Мислитель визнавав «рівність абстрактних осіб як таких», їх абстрактно-всезагальне (і в цьому розумінні – рівне) право (тобто

рівну правоздатність) на приватну власність. Питання ж щодо реалізації такого абстрактно-всезагального права (формально-рівної правоздатності) – це, за Г. Гегелем, сфера особливого, де немає місця рівності [6, с. 60–61].

Зазначені ідеї справили відповідний позитивний вплив на сучасні уявлення про рівність та знайшли своє відображення у законодавстві нашої держави.

В юридичній науці поширеною є думка про багатоаспектність принципу рівності. Так, І. Полховська визначає такі елементи принципу рівності як: рівність прав і свобод людини й громадянина; рівність перед законом і судом; рівноправність чоловіка й жінки [24, с. 161].

Науковець Р. Луцький, досліджуючи розвиток принципу рівності, виокремлює три рівні щодо розуміння сутності даного явища.

Перший рівень можна відобразити формулою «всі люди рівні перед Богом». Історично це був перший підхід до розуміння проблеми рівності й ґрунтувався на тому, що кожна людина є цінністю і всі люди наділені невід'ємними правами.

Другий рівень виражається ідеєю «рівності можливостей». Історично ця ідея виникла в США після заборони рабства. Йдеться про те, що ніхто не має права перешкоджати іншим використовувати будь-які можливості для досягнення своїх особистих цілей. Однак ідею «рівності можливостей» не можна тлумачити буквально, адже люди відрізняються за своїми генетичними та культурними характеристиками тощо.

Третій рівень розуміння сутності рівності виражається ідеєю «рівності результатів», тобто всі повинні жити на одному рівні, отримувати однакові доходи та ін. Таке розуміння рівності, на справедливе переконання дослідника, суперечить ідеї свободи [17, с. 97–98].

Академік Н. Оніщенко акцентує на тому, що рівність може бути об'єктом вивчення з різних сторін наукового пізнання, під різними кутами зору, залежно від різних форм життєдіяльності людини, зокрема: принцип економічної рівності (рівність розподілу); принцип юридичної рівності (процедурна рівність); принцип рівності прав і можливостей жінок і чоловіків (гендерна рівність); принцип рівності як відсутність будь-якої дискримінації (рівність не залежно від сексуальної орієнтації) тощо [20, с. 5–6].

Крім того, Р. Луцький вказує на розмежування понять «фактична рівність» і «формальна рівність» і наголошує, що право, втілене в принципі формальної рівності, є найефективнішим регулятором суспільного життя поряд з іншими соціальними регуляторами (мораллю, релігійними нормами, звичаями тощо). Принцип формальної рівності передбачає, що реальні суб'єктивні права є нерівними. Формальна рівність прав полягає в абстрактності можливостей отримати певні права: право на освіту, житло, гідну оплату праці, якісне медичне обслуговування, утвердження гендерної рівності тощо. Вчені-правознавці переконують, що скрізь, де діє принцип свідчить про відсутність права як такого [17, с. 102].

У ст. 24 Конституції України зазначається, що всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод: економічних, соціальних, політичних, культурних, особистих тощо. Їх використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Це означає, що закріплені Конституцією України права і свободи поширюються рівною мірою на всіх громадян і мають для них тотожній (однаковий) зміст. Права людини належать їй від природи, є невід'ємними. Завдання держави і суспільства в сучасних умовах полягає в тому, щоб захищати ці права і не допускати їх порушення.

Отже, кожний громадянин України може користуватися і користується на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб. Надання кожному громадянинові України рівних прав і свобод дозволяє приймати активну участь в усіх сферах життєдіяльності суспільства та держави. Усі громадяни – рівні перед законом. Обов'язок не порушувати настанов закону, виконувати його положення, а у випадку порушення – нести юридичну відповідальність, є рівною вимогою для всіх громадян.

Положення про рівність громадян перед законом дозволяє не обмежувати юридичну рівність тільки конституційними права і свободами, що означає, що всі без винятку права і свободи громадян, які закріплені в законах, а також в підзаконних нормативних актах, також мають бути рівними. Вказівка на це є відповідною міжнародному праву, європейським стандартам, загальнолюдським цінностям [20, с. 7].

Таким чином, положення про рівність усіх громадян перед

законом закріплені в ст. 24 Конституції України, у відповідності до якої громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, майнового стану, етнічного та соціального походження, статі, місця проживання, за мовними та іншими ознаками [12].

Оскільки рівність всіх перед законом бере свій початок з явища правової рівності, котре ґрунтується на вихованні природної рівності людей рівність перед законом полягає в реалізації уявлень про вищу, а тому й однакову природну цінність кожної людини. Передусім поява цього принципу пов'язана з розробкою доктрини правової (а пізніше соціальної) держави та громадянського суспільства. Найбільш розроблений цей принцип у роботах представників школи природного права, які стверджують, що права людини належать їй від народження, є невідчужуваними, а тому немає людей із більшим чи меншим обсягом прав – всі від природи наділені одними й тими самими правами [4].

Зазначимо, що наука конституційного права розрізняє категорії «рівність» і «рівноправність» та використовує їх як не тотожні, однак тісно пов'язані поняття. Рівність є ширшим поняттям за рівноправність й включає останню. Конституційний принцип рівності осіб складається з двох елементів: рівності прав, свобод і обов'язків (рівноправності) й рівності всіх перед законом. При цьому конституційний принцип рівності людини й громадянина визначається як гарантування кожному члену суспільства, незважаючи на будь-які його індивідуальні ознаки (за винятком обставин, передбачених Конституцією України й законодавством), однакових можливостей для реалізації конституційних прав і свобод, покладення на осіб, які знаходяться в однаковому правовому становищі, рівних обов'язків, а також забезпечення рівності всіх перед законом [25, с. 18].

Рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено в міжнародних правових актах із питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 року (ст. 14, 26), Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року (ст. 14), Протоколі № 2 до Конвенції про захист прав людини й

основоположних свобод 1950 року (ст. 1), ратифікованих Україною та в Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 1, 2, 7). Усі ці документи більш-менш однаковою мірою закріплюють рівність будь-якої людини незалежно від будь-яких її відмінностей, проголошують рівний для всіх захист закону, а також із нетерпимістю ставляться до різного роду дискримінацій за будь-якими ознаками [14, с. 29].

Мета рівності – не допустити несправедливої дискримінації, забезпечивши однакове ставлення до осіб, які перебувають в однаковій ситуації де-факто чи де-юре, коли йдеться про реалізацію певного повноваження. Якщо різниця в ставленні ґрунтується на правомірних підставах, які об'єктивно можуть її виправдовувати з точки зору мети, тоді це не становить порушення принципу рівності перед законом. Несправедлива дискримінація наявна лише тоді, якщо різниця в ставленні не має розумного виправдання з точки зору мети та передбачуваних наслідків відповідного заходу [22, с. 445–446].

Отже, для державного органу та посадової особи норма про рівність перед законом є обов'язком, а для громадян – гарантією реалізації їхніх прав, захисту свобод і законних інтересів.

На наш погляд, рівність перед законом є одним із фундаментальних принципів сучасного українського конституціоналізму. Це вимога до держави і суспільства відносно рівної цінності життя будь-якої людини, рівного її доступу до тих можливостей, які надаються законодавством України, а також рівність у притягненні правопорушника до різних видів юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушення незалежно від їх майнового становища, посади в органах державної влади, статевої ознаки, віросповідання та інших ознак. Адже Україна у відповідності до ст. 1 Конституції України є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. А в ст. 3 Конституції України прямо вказується те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Крім того, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [12]. Таким чином, Конституція України нормативно закріпила концепцію людиноцентризму, визнавши кожну людину, її життя і здоров'я, рівність, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю.

Отже, рівність перед законом – це цінність, згідно з якою всі люди повинні однаково відповідати перед судом або в рамках правової системи. Це означає, що незалежно від статусу, походження, раси, національності, соціального стану або інших особистих характеристик, всі мають право на рівний доступ до закону і однакове ставлення з боку судових установ. Ця цінність передбачає, що жодна особа не повинна мати привілеї чи незаслужені переваги перед законом. Крім того, вона також включає заборону дискримінації і нерівного ставлення до будь-якої особи на підставі перерахованих характеристик. Рівність перед законом є однією з основних цінностей правової держави, що гарантує справедливість і довіру громадян до держави.

Одним із проявів рівності є також рівність прав чоловіків і жінок, тобто однаковий підхід незалежно від статі, що отримав назву принципу гендерної рівності. Складовими принципу гендерної рівності виступають: рівні права, рівні свободи, рівні обов'язки жінки й чоловіка, врахування особливостей (фізіологічних, психологічних та ін.) статей у правовому регулюванні, система засобів гарантування рівності статей в державі [29, с. 12.].

Згідно зі статтею 1 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні чинити один щодо одного в дусі братства» [10]. Ідея рівності є багатофункціональною цінністю, набуває змісту парадигмального комплексу під час досліджень як соціально-політичних ідей, так і правових ідей – принципів, що відповідним чином закріплюються в різних галузях законодавства. Ця ідея не лише забезпечує рівний доступ кожної людини до вільного користування всіма правами та свободами, проголошеними Декларацією, а й надає кожній людині рівний захист від будь-якої дискримінації чи підбурювання до такої дискримінації (стаття 7 Декларації) [15, с. 184].

Отже, справжня природа будь-якої держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини. Рівність вважається однією із основних цінностей конституційного статусу людини і громадянина, показником загальнолюдської культури.

Список використаних джерел:

1. Аналіз, що базується на врахуванні гендерних питань: довідки для вироблення напрямків політики. Оттава: [б. в.], 1998. 334 с.

2. Буковинська Н. Гендерна рівність: шлях до успіху чи загроза майбутньому? *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 191–194.

3. Васильченко О. П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина у конституційному праві України: доктринальні та прикладні аспекти: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015, 467 с.

4. Величко О. С. Правова природа принципів рівності та рівноправності в цивільному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 3. URL: http://wwwjustinian.com.ua/article.php?id=1083 (дата звернення: 20.11.23).

5. Венгер О. М. Становлення та особливості функціонування гендерної демократії в сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 198 с.

6. Гегель Г. В. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

7. Деметрадзе Т. Р. Конституційний принцип рівності прав жінки і чоловіка: поняття, зміст, механізм його реалізації та захисту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2015. 204 с.

8. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

9. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/2866-15 (дата звернення: 18.11.2023).

10. Загальна декларація прав людини (Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 року). URL: http://www.un.org/ru/documents/udhr/ (дата звернення: 08.11.2023).

11. Івченко Ю. В. Філософсько-правовий аналіз гендерної політики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2009. 218 с.

12. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon4.rada.gov.ua (дата звернення: 28.11.2023).

13. Конституційне право України: підручник для студентів ВНЗ / за ред. Ю. М. Тодика, В. С. Журавського. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

14. Кучинська О. П., Фулей Р. В., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 228 с.

15. Крикушенко О. Г. Принцип рівності засуджених перед законом як правова парадигма протидії пенітенціарній (тюремній) субкультурі. *Вісник Запорізького національного університету.* Юридичні науки. 2015. № 1(2). С. 182–188.

16. Левкулич В. В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність». *Мультиверсум: Філософський альманах.* Київ: Центр духовної культури, 2004. № 39. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levkul_1.htm (дата звернення: 15.11.2023).

17. Луцький Р. Розвиток принципу рівності в сучасному позитивному праві. *Принцип рівності у праві: теорія і практика*: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2014. С. 94–115.

18. Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності: підручник. Київ: Стілос, 2010. 440 с.

19. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, НАН України, 2012. 404 с.

20. Оніщенко Н. М. Принцип рівності у соціальних відносинах. *Принцип рівності у праві: теорія і практика*: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2014. С. 5–24.

21. Оніщенко Н. М., Львова О. Л. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? *Держава і право*. Серія: Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 3–11.

22. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: навч. посібн. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. Київ: Старий світ, 2006. 576 с.

23. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків. 240 с.

24. Полховська І. К. Принцип рівності громадян: деякі теоретичні аспекти. *Проблеми законності:* республіканський міжвідомчий наук. збірник. Харків: Національна юридична академія України. 2005. Вип. 74. С. 159–165.

25. Полховська І. К. Конституційний принцип рівності людтини і громадянина в Україні: автореф. дис.. … канд.. юрид.наук: 12.00.02. Харків, 2007. 20 с.

26. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд.: В. Г. Горбатенко / за ред.: Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид. доп. і переробл. Київ: Генеза. 2004 р. 736 с.

27. Правове забезпечення реалізації політики гендерної рівності у системі органів виконавчої влади. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4731 (дата звернення: 20.11.2023).

28. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022р. № 1163-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-p#n13 (дата звернення: 04.11.2023).

29. Руднєва О. М. Гендерна рівність у праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 19 с.

30. Руднєва О. М. Гендерна рівність у праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 178 с.

31. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. С. 549.

3.6. Верховенство права в системі цінностей єдиної Європи

Нормативне буття верховенства права (як принципу позитивного права) є, як видається, свого роду продовженням позитивістської традиції розгляду права як ієрархічної нормативно-регулятивної системи. Той факт, що, зокрема, Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу на ситуативність змістовної інтерпретації верховенства права, свідчить не на користь його розгляду як принципу позитивного права, що потребує свого формально-нормативного закріплення та визначення, на чому в юридичній літературі іноді робиться наголос, але вимагає розширення контексту інтерпретації змісту та функціонального призначення верховенства права.

Розбудова незалежної Україні ознаменувалось проголошенням і закріпленням в Конституції України принципу верховенства права. Закріпленням даного принципу в Основному Законі продемонструвало прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства. Верховенство права є однією з базових цінностей демократії.

На думку Ю. Шемшученка, принцип верховенства права належить до «мега-цінностей», стандартів прав людини найвищого ціннісного рівня. У той же час, процес дотримання принципу верховенства права в Україні має певні складності, обумовлені історичним, політичним, соціально-економічним, культурним розвитком [8, с. 115].

У вітчизняній науковій думці і практиці питання реалізації принципу верховенства права, гарантування прав і свобод громадян є предметом дослідження таких вчених як С. Головатий, М. Козюбра, О. Петришин, П. Рабінович, О. Руднєва, Б. Таманага, Ю. Шемшученко та ін.

Дослідження широкого спектру думок і підходів до розуміння сутності верховенства права дозволяє стверджувати, що ідея верховенства права є однією з базових у європейській правовій традиції і сягає своїм корінням у глибоку давнину. На думку вітчизняних дослідників, у понятті верховенства права переплітаються правові і політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні і загальнолюдські

аспекти, наукова істина, цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд [2, с. 41]. Водночас серед науковців існують різні підходи щодо визначення самого змісту верховенства права.

Поняття «верховенство права» увійшло в обіг національної юриспруденції із прийняттям Конституції України 1996 року. Отже, це явище є відносно новим для України, хоча і має давню історію. А вона (історія) починає свій відлік ще з античних часів. Проблеми «ідеальної держави», «панування закону» досліджували такі видатні мислителі тієї епохи як Платон, Аристотель, Цицерон та інші. В епоху «Просвітництва» питання «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету» з'ясовували такі діячі як Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та інші. Праці зазначених та багатьох інших вчених стали ідеологічним підґрунтям класичної концепції верховенства права, яку наприкінці XIX ст. сформулював професор школи права Оксфордського університету Альберт Дайсі [10, с. 15].

Основними складовими елементами зазначеного явища англійський класик називав:

а) заперечення свавільної влади;

б) рівність перед законом;

в) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом.

Навіть попри те, що сама доктрина Альберта Дайсі кінця XIX століття в наші часи декому може видатись «несучасною» або такою, що втратила, так би мовити, свою первісну «чистоту» (бо, особливо після Другої світової війни, з одного боку – зазнала активного творчого розвитку як концептуальна основа англійської конституції, а з іншого – вийшовши за межі англосаксонської системи права, стала універсальною доктриною сучасного європейського правопорядку, поширившись і на континентальну систему права), її осердям і надалі незмінно виступають зазначені три класичні складові елементи [8, с. 46].

У Загальній декларації прав людини встановлено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному (див. Демократія)

суспільстві (стаття 29) [3, с. 1].

Науковці по-різному трактують визначення змісту верховенства права. П. Рабінович трактує верховенство права як усезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, в життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей [9, с. 11].

Досить широке визначення верховенства права було запропоновано колишнім Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном. У доповіді від 2004 р. він зазначає: «Верховенство права стосується принципу управління, де всі особи, інститути та суб'єкти права, публічні і приватні, у тому числі й держави підконтрольні законам, які публічно оприлюднені, підлягають обов'язковому застосуванню, самостійно визнаються судом і узгоджені з міжнародними нормами та стандартами прав людини. Верховенство права потребує також відповідних заходів з гарантування дотримання принципів панування права, рівності перед законом, відповідальності перед законом (підконтрольності закону), справедливості у застосуванні закону, поділу влади, участі у прийнятті рішень, законної визначеності, запобігання свавіллю та процесуальної і законодавчої прозорості» [11, с. 62].

У Великій українській енциклопедії «Верховенство права» трактується як система правового і суспільного устрою, де природні права і свободи людини знайшли загальне визнання та законодавче закріплення, визнані найвищою цінністю суспільства, а їхнє забезпечення стає пріоритетом держави; де сама влада перебуває під владою права і контролем закону та обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників; де держава несе відповідальність перед людиною за свою діяльність [1, с. 684].

Концепт «верховенство права» в українській правничій доктрині за своїм сенсом відповідає англомовному виразу «Rule of Law» (англ. rule – правління, владарювання, панування та англ. law – право). Відповідно в сталій юридичній практиці це поняття часто вживають у значенні «владарювання права» [1, с. 746].

М. Козюбра описуючи зміст верховенства права, звертається до Плану дій «Україна – Європейський Союз: Європейська політика сусідства», схваленому Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 року, а також у Кодексі адміністративного судочинства України (КАСУ). Так, у Плані дій «Україна – ЄС» принцип верховенства

права пов’язується з ефективною та стабільною діяльністю органів, які забезпечують демократію та права людини; проведенням судової та правової реформ; боротьбою із корупцією; розвитком громадянського суспільства та засобів масової інформації і т.д. [4]. Стаття 8 КАСУ має назву «Верховенство права». У статті чітко закріплено, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [4, с. 16].

За своїм характером принцип верховенства права є багатоаспектним. Сутність верховенства права розкрита також у доповіді «Про верховенство права», прийнятій на 86-му пленарному засіданні Венеціанської комісії 25 – 26 березня 2011 р [6]. Звіт Венеціанської комісії побудований на аналізі підходів до розуміння верховенства права у міжнародно-правових документах, конституціях та законодавстві низки країн, а також у науковій літературі [6, с. 74].

Верховенство права разом із демократією і правами людини вважається однією із трьох засад Ради Європи, які закріплені в Преамбулі до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також у низці інших міжнародних документів у сфері прав людини. При цьому зазначалося, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції про визнання обов’язковою юрисдикції Європейського Суду з прав людини в усіх питаннях щодо тлумачення і застосування Конвенції [7]. Саме цей орган створений як постійно функціонуючий для забезпечення виконання державами – членами Ради Європи їхніх зобов’язань за Конвенцією та протоколами до неї, в тому числі й зобов’язань щодо утвердження принципу верховенства права. Європейський суд із прав людини у своїй прецедентній практиці неодноразово зіштовхувався з поняттям верховенства права і широко застосував його для тлумачення, розширення і посилення значення прав людини, зафіксованих у Конвенції, з метою охорони особистості від небезпек свавілля і з метою підвищення ефективності захисту прав людини на основі принципів справедливості та правосуддя [7, с. 146].

У свою чергу, О. Руднєва наголошує, що принцип верховенства права наповнюється реальним змістом лише в тому випадку, якщо право розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим більше її знаряддя, а як соціальний феномен, який має глибоке коріння в культурі світовій і національній,

духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності; як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм [10, с. 17].

Верховенство права як шлях до гармонії між правовими цінностями та правовою нормативністю має розглядатися не як кінцева формула суспільної досконалості, а як вказівка на ті дійсні шляхи та засоби правового розвитку, за допомогою яких може бути покращено будь-який можливий правопорядок. Для визначення правової гармонії, як стверджував П. Рабінович, потрібні не кінцеві його формули, що часто є не більш ніж красивими лозунгами, а конкретний опис того необхідного досвіду, який треба отримати для того, аби право було побудоване на основі правди і справедливості, щоб воно було істинним правом [9, с. 22].

Сьогодні принцип верховенства права розглядається, на думку О. Петришина, у двох аспектах. По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, так би мовити, в сенсі «верховенства права над державою». Саме так цей принцип тлумачиться за межами континентальної моделі правової держави за посередництвом англомовної конструкції верховенства (панування) (Rule of law). Як результат – англомовне «верховенство права» за основним змістом ототожнюється з континентальною «правовою державністю».

По-друге, у вузькому розумінні, а саме в контексті співвідношення однорідних правових категорій – права та закону в системі регулювання суспільних відносин, їх ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто в сенсі «верховенства права над законом» [6, с. 78].

Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, яка декларує визнання і дію принципу верховенства права, роз'ясняючи його зміст, зокрема, як: 1) найвищу юридичну силу Конституції, яка уособлює найвищі правові цінності та передбачає, що закони та інші нормативноправові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй; 2) пряму дію норм Конституції, яка передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав безпосередньо на її підставі [5, с. 143].

Таким чином, Конституція, проголошуючи Україну правовою демократичною соціальною державою (ст. 1), виключає тавтологічне «правовій державі» широке розуміння «верховенства права». Такий більш спеціальний підхід до розуміння принципу верховенства права

дає змогу розглядати питання панування права в суспільних відносинах і більш загальні проблеми організації державної влади як відносно самостійні, сконцентрувати увагу правознавців на власне правовій складовій частині як першої, так і другої проблематики, зокрема ролі судових органів як остаточного арбітра з правових питань, насамперед, щодо захисту прав та свобод людини і громадянина [5, с. 144].

Цей погляд підтримує й С. Погребняк, зазначаючи, що верховенство права – панування права певного змісту. У даному випадку право стримує державу не фактом існування правил і процедур; воно обмежує державу за змістом її юридичних актів. Для демонстрації цієї ідеї влучною є метафора «верховенство права над законом». Основні цінності, які асоціюються з даним аспектом верховенства права, – гідність людини, поміркованість державної влади [7, с. 168].

На думку одного із творців доктрини верховенства права Б. Таманага, цей принцип ґрунтується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особи, її невідчужуваних прав і свобод, які є «основою, а не результатом права країни», а правила, що лежать в основі конституційного кодексу, є «не джерелом, а наслідком прав осіб» [11, с. 87].

Саме невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинених держав, лежать в основі «стримувань і противаг» державної влади. Права людини становлять невід'ємний компонент права, його «raison d'etre»; їх існування поза правом і без права неможливе, так само як і право немислиме без прав людини. Це явища однієї сутності. Можна погодитись із тим, що система норм не може претендувати на статус права, якщо воно не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини та громадянина [7, с. 28].

Не зважаючи на той факт, що специфіка становлення принципу верховенства у тій чи іншій державі залежить від особливостей національно-культурного розвитку, у тому числі і національної правової культури, утвердження цього принципу можливе за рахунок послідовного дотримання цілого ряду умов.

Їх детально аналізує М. Козюбра, стверджуючи, що принципом верховенства права охоплюється низка, дуже близьких за змістом підпринципів – вимог, які дають досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення феномену верховенства права у

сучасному суспільстві. До таких вимог дослідник відносить:

1) повагу до прав і свобод людини;

2) верховенство Конституції;

3) принцип поділу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносини, які б унеможливили узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави, а тим більше в руках однієї особи;

4) законність;

5) обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами і посадовими особами на власний розсуд;

6) принцип визначеності, що означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам;

7) принцип пропорційності регламентує співвідношення між поставленою метою та засобами і способами її досягнення;

8) принцип правової безпеки і захисту довіри;

9) незалежність суду і суддів [4, с. 13].

Подальше розроблення і втілення в суспільне життя принципу верховенства права є необхідною умовою ефективної модернізації України та її правової системи. Головна мета органів державної влади – модернізувати країну. І зробити це можливо лише за рахунок зміцнення демократичної, соціальної та правової держави, шляхом формування активного і захищеного громадянина.

Верховенство права, розглянуте в контексті правового ідеалу та правової гармонії, виводить на визнання того, що компоненти структури права – правові нормативи та правові цінності – існують як цілісність, що розвивається під знаком концептуальної ідеї верховенства права. Верховенство права як шлях конкретизації та реалізації правової структури в соціокультурних умовах того чи іншого суспільства слід розглядати в розрізі взаємодії та взаємопроникнення нормативів і цінностей, що функціонують у правових системах усіх типів – національній, інтегративній, міжнародній та глобальній.

Отже, принцип верховенства права є фундаментальною ціннісною основою правової демократичної держави. Розбудова правової держави є орієнтиром суспільно-політичного розвитку

України, що прямо зазначено в ст. 1 Конституції України [5], де наша держава визнається як суверена і незалежна, демократична, соціальна, правова. Тільки формування правової держави, у якій панує принцип верховенства права та, відповідно, принципи Конституції і законів, забезпечить втілення в життя пріоритету прав людини в житті соціуму. Отже, змістовним елементом верховенства права і через нього дієвим інструментом регулювання суспільних відносин виступає вимога гарантування прав людини і основоположних свобод.

У результаті дослідження і аналізу поняття «верховенство права» можемо зробити певні висновки:

1. Під «верховенством права» слід розуміти основоположний принцип правової держави, який ґрунтується на провідних ідеях юридичної теорії та практики і визначає підстави забезпечення та реалізації основних прав і свобод громадян, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

2. Виділяють дві концепції розуміння верховенства права – формальну та матеріальну. Перша вказує на відношення верховенства права з правлінням на основі закону, формальною законністю, поєднанням демократії та законності. Матеріальна ж концепція вказує на зв’язок цього явища з індивідуальними правами, моральними аспектами, людською гідністю, правом на соціальне забезпечення.

3. Верховенство права у широкому розумінні – це «верховенства права над державою», тобто коли практично ототожнюється із засадами правової державності, а у вузькому сенсі – «верховенства права над законом».

4. Властивостями принципу верховенства права є відображення способу організації життя суспільства на правових засадах, недопущення свавілля влади, зв’язок із природним правом, становлення його (верховенства права) як правової цінності.

5. Цінність верховенства права полягає у забезпеченні справедливості, розумності, пропорційності, рівності, правової визначеності тощо, що є визначальними характеристиками цієї європейської цінноіті.

Список використаних джерел:

1. Велика українська енциклопедія. Словник / кер. авт. колективу д-р іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа

«Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с. URL: https:vely-ka-ukrayins-ka-entsy-klopediya-slovny-k/ (дата звернення: 08.11.2023).
2. Головатий С. Книга третя. Верховенство права: український досвід. Київ : Вид-во «Фенікс», 2006. 1747 с.
3. Загальна декларація прав людини URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU48001D (дата звернення: 08.11.2023).
4. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.
Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 141–174. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення:10.11.2023).
5. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2010. С. 74–84.
6. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
7. Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики: у двох книгах / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова). Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та адміністративному праві / відп. ред. В. Б. Авер'янов. Київ: Конус-Ю, 2008. 314 с.
8. Рабінович П. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 56 с.
9. Руднєва О. Міжнародні стандарти прав людини та принцип верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ. *Юридична Україна*. 2012. № 4 (112). С. 15–19.
10. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Вид дім «Києво-Могиляк. акад.», 2007. 208 с.

3.7. Повага до прав людини – провідна цінність Євросоюзу

Підтримка національної безпеки є однією з найголовніших цінностей для кожної держави світу, адже вона є прямою гарантією її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності [6, с. 259]. Слід зазначити, що, говорячи про безпеку, світ досі ігнорує реальний захист прав людини, замінивши його на формальний. А традиційна точка зору, згідно з якою права людини та національна безпека перебувають у протиріччі, не витримує критики. У світі вважається поганим тоном не виконувати норми міжнародного права взагалі і, передусім, у сфері захисту прав людини. Життя показало, що держави, які систематично зловживають правами людини, найбільш

схильні до агресії. І навпаки: поліпшення становища у цій галузі знижує її ймовірність. З огляду на це вважаємо на необхідне розглянути співвідношення принципу поваги прав людини.

Права людини – це універсальна цінність, яка дає змогу зіставити й виміряти всі важливі явища та події, які відбуваються в суспільстві й державі. Принцип загальної поваги прав людини належить до загальновизнаних принципів міжнародного права. Цей принцип, на відміну від інших, займає центральне становище не лише в міжнародному праві, а й у національному праві держав, у тому числі й України. На сучасному етапі існування суспільства можна спостерігати певні недоліки в системі гарантування прав і свобод людини та громадянина. Вони відображаються в недостатньому їх забезпеченні, що впливає на існування певних складностей у практичній їх реалізації. У сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод особи є важливим показником досягнутого суспільством й державою рівня цивілізованості.

Серед дослідників, які займалися вивченням особливостей захисту та поваги до прав людини можна виділити таких українських вчених, як В. Дашковська, В. Колісник, А. Колодій, О. Марцеляк, А. Олійник, М. Орзіх, О. Петришин, В Погорілко, П. Рабінович, В. Шаповал, Ю. Тодика, М. Цвік та інші.

Права людини – одна із одвічних проблем людства. Її вирішували протягом тисячоліть, розглядаючи з погляду політики, права, етики, релігії, філософії. Проблема правами людини вирішувалася по-різному залежно від епохи, її ідей, традицій, соціальних пріоритетів.

У міжнародно-правових документах відображено певний стандарт прав людини, який є результатом тривалого процесу формування еталонів відповідно до норм сучасного демократичного суспільства. Протягом тисячоліть людина відвойовувала у держави дедалі більше прав собі, а держава, своєю чергою, дедалі більше визнавала у людині вільну особистість.

Сучасний світ характеризується тим, що розширення прав людини і громадянина відбувається у результаті розвитку норм як національного, так і міжнародного права. Цей двосторонній процес допомагає взаємному збагаченню законодавства та дозволяє підняти планку прав людини на новий рівень. Таким чином, проблема прав людини у сучасному світі вийшла за національні рамки та набула міжнародного звучання. Пріоритет прав людини закріплено в

універсальних та регіональних європейських правових документах [8, с. 90].

Права людини мають природний, природжений характер. Ніхто не може позбавити людину її невідчужуваних прав – на життя та особисту недоторканність, свободу думки, совісті та релігії, на приватне життя тощо. Однією з основних ознак сучасних прав людини, заснованих на засадах свободи, рівності, справедливості, є їхній універсальний характер.

Ідея того, що люди мають невід'ємні права, корениться в багатьох культурах і стародавніх традиціях. Численні приклади шанованих правителів і найважливіших збірників законів з історії людства показують нам, що цінності, втілені в правах людини, не є ні «західним винаходом», ні винаходом XX століття. Вони є реакцією на всесвітні потреби людей і на пошук справедливості. Усі суспільства мають свої ідеали і системи забезпечення справедливості – в усних чи письмових традиціях, хоча не всі ці традиції збереглися.

Перше згадування про права людини відбулося ще тисячу років тому, коли правитель Шумера гарантував певні права для своїх підданих шляхом застосування санкцій до безсовісних збирачів податків, захисту вдів та сиріт від несправедливих дій влади, та заборони закабалення храмових слуг первосвящениками. Зародження концепції прав людини відбулось у VI–V ст. до н.е. у давніх грецьких полісах, де вперше виникли ідеї демократії та принципи громадянства. Уявлення про права людини, громадянство та турботу кожного громадянина про благополуччя полісу спочатку формувалися в загальному руслі ідей, які проголошували високу цінність закону та законності (Платон, Сократ, Аристотель, Перікл, Демосфен та ін.). Римські науковці створили вчення про природно-правову справедливість та справедливе право.

Першим документом, в якому було закріплено права людини, можна назвати англійську Велику Хартію Вільностей, яка захистила людину від свавілля чиновників, незаконних поборів.. Цей історичний документ містить положення про захист прав людини, які зберігають актуальність до сьогодні: «Жодна вільна людина не може бути заарештована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або якимось іншим чином знедолена...» [13]. Захист прав людини отримав подальший розвиток в Акті про краще забезпечення свободи підданого та запобігання ув'язненням за морями 1679 р. (Habeas Corpus Amendment Act),

прийнятому в Англії з метою регламентації порядку звільнення заарештованої людини та передання її на поруки. Акт стверджував, що «ніяка особа або особи, звільнені або взагалі відпущені за будь-яким Habeas Corpus, не можуть бути колись надалі ув'язнені або заарештовані за той самий злочин будь-якою особою чи особами інакше, як за законним розпорядженням або за наказом того суду, до якого він або вони будуть зобов'язані підпискою з'явитися, або іншого суду, який має юрисдикцію у цій справі» (ст. VI) [14]. І сьогодні цей Акт зберігає своє значення як одна із найважливіших гарантій права особистості. Далі, у 1689 р. в Англії був прийнятий Білль про права (The Bill of Rights) спрямований на обмеження можливостей королівської влади; в ньому зазначено про неприпустимість надмірних судових застав, накладення надмірних штрафів або жорстоких та незвичайних покарань [15].

У працях видатних мислителів тієї епохи – Дж. Мільтона, Т. Гоббса, Дж. Локка – було висунуто ідеї свободи, природних прав людини, виникнення держави з вільної угоди людей, що спирається на природні закони. Ці концепції вплинули не тільки на розвиток законодавства про права людини в Англії, але і на законодавчу практику в цій галузі інших держав.

Французька революція 1789 р. проголосила принципи рівності, братерства, справедливості, на грунті яких має формуватися нове суспільство. Ці положення були відображені у Декларації прав людини та громадянина, зміст якої відбивав гуманістичні ідеї епохи Просвітництва – свободу, рівність, народний суверенітет, суспільний договір, авторитет закону, права людини [17]. Пізніше ці цінності увійшли в Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. і Європейську хартію з основних прав 2000 р. [13]. В юридичній науці отримали розвиток наступні концепції прав і свобод людини і громадянина: природне право, позитивізм, соціалізм, теологія, універсальна концепція співпраці держав у сфері прав і свобод людини і громадянина тощо [10, с. 132–133].

Історія захисту прав людини на території України походить із оприлюдненої Ярославом Мудрим збірки законів, названої «Руська Правда», міжнародних договорів та інших юридичних актів Київської Русі. Збірник «Руська Правда» був першим літописним кодексом судових норм Стародавньої Русі-України, що об'єднала цивільне і кримінальне право та всі процеси судочинства того періоду (XI–XII

ст.) [11].

Формування принципу поваги прав людини і основних свобод також пов'язано з діяльністю ООН в гуманітарній сфері [11. с. 106]: динамічні зміни у міжнародному праві відбулися після Другої світової війни з ухваленням Статуту ООН, який заклав основи сучасного міжнародного права. Але, на жаль, уроки війни не були засвоєні: світ досі ігнорує реальний захист прав людини, замінивши на формальний.

Історія демонструє, що кожне суспільство розробило системи для забезпечення соціального згуртування за допомогою кодифікації прав та обов'язків своїх громадян. Нарешті, у 1948 році міжнародна спільнота зібралася з метою узгодити кодекс цих прав, які мали стати обов'язковими для всіх держав; цим кодексом стала Загальна декларація прав людини. З 1948 року були узгоджені й інші документи про права людини, включаючи Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конвенцію про права дитини 1990 року [13].

Деякі регіони світу утворили свої власні системи захисту прав людини, які існують поряд із системою, створеною в рамках ООН. Нині існують регіональні установи захисту прав людини в Європі, Америці та Африці. Деякі кроки щодо встановлення стандартів регіональних прав людини також приймаються в арабському світі і в регіоні АСЕАН (Асоціації країн Південної Азії). Однак більшість країн цього регіону ратифікували головні угоди і конвенції ООН з прав людини й таким чином висловили свою згоду із загальними принципами, і добровільно визнали себе суб'єктами міжнародного права у сфері прав людини.

В Європі різноманітні стандарти і механізми з прав людини захищаються Радою Європи, головним контролером з прав людини на континенті. Її роль, особливо за допомогою Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та Європейського суду з прав людини, буде розглянуто нижче.

Поруч з Радою Європи важливу роль також відіграють Європейський союз і Організація з безпеки і співробітництва в Європі.

Зобов'язання Європейського Союзу щодо захисту прав людини отримали новий імпульс із затвердженням Лісабонської угоди, яка набула чинності 1 грудня 2009 року, забезпечивши повну юридичну силу Хартії основних прав Європейського Союзу. Вона містить

громадянські, політичні, соціальні й економічні права та вимагає, щоб і держави-члени, і сам Європейський Союз дотримувалися цих прав. Суд Європейського Союзу має намір відмінити законодавство ЄС, яке суперечить Хартії і розгляне питання відповідності законодавства країн-членів ЄС праву ЄС, хоча повсякденне правозастосування буде здійснюватися національними судами. Хартія окреслює права за шістьма рубриками: гідність, свобода, рівність, солідарність, права громадян і справедливість. Заголовок «гідність» гарантує право на життя і забороняє катування, рабство і смертну кару; «свобода» включає права на приватне життя, шлюб, думку, самовираження, зібрання, освіту, роботу, власність і притулок; «рівність» охоплює права дитини і літніх людей; «солідарність» захищає соціальні права і права робітників, право на гідні умови праці, на захист проти необґрунтованого звільнення і доступ до медичної допомоги; «громадянські» права включають право на голосування і свободу пересування, «справедливість» охоплює такі права, як право на ефективний правовий захист, справедливий судовий розгляд і презумпцію невинності. Агентство з фундаментальних прав – експертний орган, який збирає докази щодо ситуації з фундаментальними правами в Європейському Союзі і розробляє рекомендації щодо поліпшення ситуації. Воно не виконує роль моніторингу, а співпрацює з відповідними установами в процесі консультацій стосовно поліпшення забезпечення фундаментальних прав [4].

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) об’єднує 57 держав з Європи, Центральної Азії і Північної Америки. Незважаючи на те, що вона спеціально не ставить перед собою завдання захисту прав людини, її комплексний підхід до безпеки дозволяє їй вирішувати широке коло питань, у тому числі питання прав людини, національних меншин, демократизації, політичних стратегій, боротьби з тероризмом, діяльності у сфері економіки та захисту довкілля. Діяльність ОБСЄ у сфері прав людини проводиться через Бюро демократичних інституцій і прав людини. Штаб-квартира БДІПЛ розташована в Варшаві, однак БДІПЛ діє по всій території ОБСЄ у сфері спостереження за виборами, демократичного розвитку, прав людини, толерантності та недискримінації і верховенства права. Його діяльність націлена на молодь і включає освіту з прав людини, боротьбу з антисемітизмом і ісламофобією [12].

У регіоні Північної і Південної Америки стандарти й механізми

стосовно прав людини випливають з Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 року і Американської конвенції з прав людини 1969 року. Спеціальні документи були прийняті стосовно біженців, запобігання і покарання за катування, скасування смертної кари, зникнення, насильства проти жінок, довкілля та інших питань.

Африканська хартія прав людини і народів вступила в силу в жовтні 1985 року і станом на 2007 рік була ратифікована 54 державами. Хартія містить ряд положень, що відрізняють її від аналогічних документів, прийнятих в інших частинах світу.

На відміну від європейських або американських конвенцій, Африканська хартія включає соціальні, економічні та культурні права, а також громадянські і політичні права.

На сьогодні права людини відображають головні людські потреби; вони встановлюють основі стандарти, без яких люди не могли б жити гідно. Права людини стосуються рівності, людської гідності, поваги, свободи і справедливості. Прикладами прав людини є свобода від дискримінації, право на життя, право на громадянство, свобода слова, право на шлюб і створення сім'ї, а також право на освіту.

Право – це вимога, про яку ми справедливо заявляємо. Права людини визнані однаковою мірою для всіх осіб, у всьому світі та назавжди. Права людини є універсальними, тому вони однакові для всіх людей у кожній країні. Вони невід'ємні, неподільні і взаємозалежні, і тому їх не можна забрати – ніколи; всі права однаковою мірою важливі, і вони доповнюють одне одного, наприклад, право брати участь в урядуванні (керуванні) і у вільних виборах залежить від свободи слова.

Повага до прав людини – складова частина всеосяжної системи міжнародної безпеки. Держави зобов'язані поважати права людини та основні свободи для всіх, незалежно від раси, статі, мови чи релігії. Повага вдачу людини є суттєвим фактором миру, справедливості та демократії, необхідних для дружніх відносин і співробітництва між ними. Держави повинні заохочувати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних чи культурних прав і свобод, які випливають із гідності, властивого кожної особистості, і є суттєвими для її вільного і повного розвитку [3].

Права людини можна розуміти як щось, що визначає базові норми, необхідні для того, щоб жити з почуттям гідності, і їх універсальність випливає з того, що, принаймні, у цьому всі люди

рівні. Ми не маємо і не можемо тут когось виокремлювати. Щоб прийняти концепцію прав людини, достатньо лише визнання цих двох переконань або цінностей. Ось чому ідея прав людини отримує підтримку з боку всіх світових культур, усіх цивілізованих урядів, усіх основних релігій. Майже повсюдно визнано, що влада держави не може бути безмежною або довільної, вона повинна бути обмежена необхідністю забезпечити хоча б мінімальні умови всім, хто перебуває під її юрисдикцією, щоб вони могли жити з почуттям людської гідності.

Філософи можуть продовжувати сперечатися щодо характеру прав людини, але міжнародна громада почала здійснювати свої зобов'язання стосовно прав людини шляхом упровадження Загальної декларації прав людини в 1948 році.

З того часу міжнародна громада запровадила вагомі концепції Загальної декларації прав людини в багатьох міжнародних, регіональних і внутрішніх правових інструментах. Декларація не мала на меті бути обмежувальною, але встановлення цих норм у безлічі наступних обмежувальних угод (інакше відомих як «договір» або «домовленість») робить правовий статус цих норм незаперечним сьогодні.

Відповідно до цих принципів:

Права людини невід'ємні. Це означає, що ви не можете їх втратити, оскільки вони пов'язані із самими фактом людського існування. За певних обставин дію деяких з них, хоча і не всіх, може бути призупинено або обмежено. Наприклад, якщо хтось визнаний/визнана винним у скоєнні злочину, його/її можуть позбавити волі, або під час громадянських заворушень уряд може ввести комендантську годину, що обмежує свободу пересування.

Права людини неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані. Це означає, що різні права людини по суті пов'язані між собою і не можуть розглядатися окремо. Здійснення одного права залежить від здійснення багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливіше за інші.

Права людини універсальні. Це означає, що вони так само стосуються всіх людей в усьому світі, причому без обмежень за часом. Кожен має право користуватися правами людини без будь-якої різниці, як-то щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Слід зазначити, що універсальність прав людини жодним чином не загрожує багатому різноманіттю індивідуальностей чи культурних відмінностей. Різноманіття може існувати і в суспільстві, де всі рівні і однаковою мірою заслуговують на повагу. Права людини служать мінімальним стандартом, який стосується всіх людей; кожна держава і суспільство може визначати і застосовувати вищі або конкретніші стандарти. Наприклад, у сфері економічних, соціальних і культурних прав ми зобов'язані відважитися на кроки для досягнення прогресу у повній реалізації цих прав, але не існує закріпленого стандарту щодо підняття податків для сприяння цьому. Кожна країна або суспільство самостійно визначає таку політику, ураховуючи власні обставини.

Реалізація прав людини означає зіткнення з рядом перешкод. По-перше, деякі уряди, політичні партії або кандидати соціальні та економічні гравці та суб'єкти громадянського суспільства використовують тему прав людини у своїх інтересах без будь-яких зобов'язань щодо завдань з прав людини. Іноді це може бути пов'язано з невідповідним розумінням вимог стандартів прав людини. В інших випадках це стається через умисне зловживання або бажання виставити себе таким, що поважає права людини, щоб вигідно виглядати в очах світу. По-друге, уряди, політичні партії, кандидати або суб'єкти громадянського суспільства можуть критикувати порушення прав людини іншими, але не в змозі самі відстоювати стандарти прав людини. Подібне часто критикується як подвійний стандарт. По-третє, трапляються випадки обмеження прав людини від імені захисту прав інших. Це, звичайно, могло б бути виправдано. Права людини не безмежні, і застосування своїх прав не означає зазіхати на користування правами інших. Однак ми маємо пильнувати, щоб захист прав людини інших не був порожнім вибаченням за нав'язування обмежень [3].

Активне громадянське суспільство і незалежна судова влада важливі для моніторингу таких випадків. І нарешті, є випадки, коли захист прав однієї групи людей може спричинити обмеження прав інших. Таке слід відокремлювати від вищезгаданих випадків обмеження прав, хоча не завжди легко розпізнати такі випадки.

Конфлікти прав. Однак права можуть також бути суперечливими. «Конфлікти прав» стосуються суперечностей, які можуть трапитися між різними правами людини або одними й тими ж правами різних людей. Таким прикладом може бути ситуація, коли двоє пацієнтів, щоб вижити, потребують донорського серця; однак у

наявності лише одне для трансплантації. У цьому випадку право на життя одного пацієнта перебуває у конфлікті з тим самим правом другого пацієнта. Інший приклад стосується випадку з евтаназією, коли право одного на життя може суперечити з його власним правом на смерть або правом звільнитися від принизливого лікування. Таким чином, конфліктують різні права однієї людини. Третій випадок стосується ситуацій, коли вступають у протиріччя різні права людини різних людей. Один приклад цього відображений у випадку в єврейській громаді міста Осло та інших міст у Норвегії, взятому Комітетом ООН для демонстрації усунення расової дискримінації. У 2000 році група, відома під назвою «Черевичники», пройшла з маршем на честь нацистського лідера Рудольфа Гесса. Учасники були вдягнуті в «напіввійськову» форму, а лідер – містер Терьє Сьйолі проголосив антисемітську промову, після якої натовп неодноразово салютував нацистам і вигукував: «Sieg Heil» (За перемогу!). Протиріччя в цьому випадку було між правом містера Сьйолі на свободу самовираження і правом єврейської громади не зазнавати дискримінації. Комітет ООН гадає, що твердження містера Сьйолі містять ідеї расової переваги й ненависті і тому така надзвичайно образлива промова не підлягає захисту правом свободи самовираження [1. с. 284].

Культурні традиції відображають цінності і переконання, яких дотримуються члени громади протягом епох, і часто охоплюють цілі покоління. Кожна соціальна група у світі має особливі культурні традиції і переконання, з яких деякі вигідні для всіх членів, у той час як інші – шкідливі для окремої групи.

Незважаючи на їх шкідливий характер і порушення ними міжнародних законів прав людини, такі традиції зберігаються, тому що вони не викликають сумніву і набувають моральності в очах тих, хто їх застосовує.

Захист усіх прав людини для всіх зумовлює відмову від шкідливих звичок. Нікому не може бути відмовлено в правах людини і гідності на підставі традицій і культури, зокрема й тому, що традиції і культури не викарбувані на камені: вони змінюються і розвиваються; те, що часто було істиною 20 років тому, не має жодного сенсу для теперішніх поколінь.

Шкідливі традиції – це також нагадування, що сприяння у правах людини покладається на освітні програми і зусилля. Багато шкідливих традицій не можна подолати одними репресіями й осудом:

для того, щоб мати ефективність, вони потребують освіти і залучення зацікавлених осіб. Навіть держави, які підписали міжнародні угоди з прав людини і несуть основну відповідальність за їх виконання. Саме дії окремих осіб, часто підтримувані сім'ями і громадами, забезпечують дотримання цих звичаїв. Їх зміна не може бути нав'язана «зверху», але тут необхідна регулярна просвітницька робота із зацікавленими сім'ями і громадами, це єдиний спосіб, за допомогою якого може бути врегульовано запровадження прав людини разом із тим, що сприймається як особливі культурні права і традиції [2].

Іноді міжнародне співтовариство використовує санкції, щоб покарати режими, які вважаються систематичними порушниками прав людини. Ці дії іноді вирішуються в односторонньому порядку однією державою, а в інших випадках вони будуть прийняті Радою Безпеки ООН. Деякі країни були повністю ізольовані міжнародним співтовариством: протягом багатьох років через систему апартеїду була ізольована Південна Африка, а через десятиліття санкції також були застосовані до Іраку, Північної Кореї, Ірану та інших. Безсумнівно, наслідки таких санкцій відчувають на собі всі люди, але найбільше від них страждає менш захищена частина суспільства.

У своїй доповіді «Відповідальність за захист» Міжнародна комісія з інтервенції і державного суверенітету закликала до обережності й акцентувала на запобіганні, а не на реакції. Проте коли міжнародному співтовариству необхідно вдаватися до «виняткових і надзвичайних заходів» «військового втручання заради захисту прав людини», вони наполягають на початку на великомасштабних втратах вбитими або етнічних чистках. Навіть у цьому разі вони проголошують такі «запобіжні принципи».

Правильний намір. Які б не були інші мотиви держав для втручання, головною метою має бути зупинка або запобігання стражданням людей. Правильного наміру краще досягати за допомогою багатосторонніх операцій, зазвичай підтриманих регіональною думкою та зацікавленими в них жертвами.

Останній засіб. Військове втручання може бути виправданим лише, коли будь-який невійськовий варіант із запобігання або мирного врегулювання кризи було використано, з обґрунтованими підставами того, що менші засоби не принесуть успіху.

*Пропорційні засоби***.** Об'єм, тривалість і інтенсивність запланованого військового втручання мають бути мінімально

необхідними для забезпечення визначеного захисту людини.

Прийнятні перспективи. Обов'язково має бути прийнятний шанс на успіх в зупинці та запобіганні страждань, який би виправдав втручання, щоб наслідки акцій не виглядали б гірше, ніж наслідки невтручання [3].

Не на всі питання є чіткі відповіді – навіть сьогодні вони залишаються предметом запеклих суперечок. Ці суперечки досить важливі. Вони вказують як на плюралізм у підходах, що є головним для ідеї прав людини, так і на те, що права людини – це не наука, не застигла «ідеологія», а область етичної та правової думки, яка розвивається. Ці питання є складними, і вони можуть бути відповідним чином збалансовані тільки при індивідуальному підході до кожного випадку. Але це не означає, що відповідей немає взагалі або що згоди немає в жодній області. Таких областей багато, і їх число зростає майже щодня.

Колись проблема рабства викликала дискусії, а сьогодні терпимість у цьому питанні більше не вважається прийнятною – право на свободу від рабства тепер універсально визнано як основне право людини. Можна стверджувати, що такою проблемою стає і смертна кара, принаймні в Європі, де члени Ради Європи зобов'язалися рухатися до її скасування. Фактично відміна смертної кари сьогодні – це передумова для членства в Раді Європи. Згідно з Amnesty International, більше двох третин країн світу скасували смертну кару за законом або на практиці. Водночас 58 країн зберегли смертну кару у 2009 році, хоча більшість нею користується.

Права людини є невід'ємною частиною культури нації, вищим виявом морально-правових ідеалів людства. Варто зазначити, що категорії свободи й рівності є одним із центральних місць у соціальній свідомості, вважаються індикатором продуктивності державного ладу, потребують як соціального, так і політичного регулювання для їх дієвого балансу й функціонування в суспільстві.

Держави, які не поважають права людини та основні свободи, становлять небезпеку для стабільного розвитку міжнародних відносин та плідної співпраці між державами, а зрештою для миру та безпеки. Принцип поваги прав людини має прямий та зворотній зв'язок з міжнародною та національною безпекою: держави, які систематично зловживають правами людини, найбільш схильні до агресії, а сама зовнішня агресія суперечить інтересам як самої держави-агресора, її населення і навпаки:

Зважаючи на ключову роль принципу поваги прав людини в системі норм міжнародного права, можна стверджувати, що стан його дотримання може сигналізувати про ефективність чи неефективність сучасного міжнародного права, і вказати на можливі шляхи подолання відповідних прогалин.

Список використаних джерел:

1. Асірян С. Концепція захисту прав людини у Статуті ООН. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. Яновського і В. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 284–292.
2. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с. С. 116.
3. Громівчук І. Принцип поваги прав людини та основоположних свобод у міжнародному праві і його роль в контексті боротьби з тероризмом. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 1(18). С. 125–147.
4. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. URL: http://constituante.livejournal.com/10253.html. (дата звернення: 16.11.2023).
5. Журавльова Г. Еволюція принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. *Форум права*. 2012. № 4. С. 349–355.
6. Колодій А. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.
7. Кононенко В. Новікова Л., Пущаєнко О. Приєднання до НАТО гарантія забезпечення національної безпеки України. Стан та перспективи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. С. 259–264.
8. Кононенко В., Тимченко Л. Становлення принципу поваги прав людини на міжнародному і національному праві. *Юридичний журнал*. 2011. С. 90–99.
9. Конституція України Верховна Рада України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 17.11.2023).
10. Літошко В., Макртчан К. Теоретико-правові засади прав і свобод людини в контексті європейських цінностей. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 131–136.
11. Тимченко Л., Кононенко В. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.
12. Організація з безпеки і співробітництва в Європі. URL: https://www.osce.org/ru/human-rights (дата звернення: 18.02.2023).
13. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата

звернення: 18.02.2023).
14. Habeas Corpus Amendment Act-1679. The British Library. URL: https://www.bl.uk/learning/timeline/item104236.html (дата звернення: 18.02.2023).
15. Bill of Rights, 1689. UK Parliament. URL: https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/ (дата звернення: 18.02.2023).
16. Act of Settlement, 1701. UK Parliament. URL: https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/parliamentary-collections/act-of-settlement/ (дата звернення: 18.02.2023).
17. Declaration of the Rights of Man 1789. Avalon Project. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp (дата звернення: 18.02.2023).

3.8. Феномен толерантності як важливої європейської цінності

Шлях нашої Батьківщини до європейського співтовариства пролягає не тільки через розуміння власної неповторності й гідності, самовдосконалення, але й через бажання спілкуватися з представниками інших культур задля взаємозбагачення. Це можливо через відкритість та діалог, повагу до відмінностей, утвердження толерантності у взаємовідносинах.

Сьогодні у світі, зокрема і в Україні, велике значення приділяється проблемі виховання в зростаючої особистості високих моральних якостей; толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур; прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну; формування високої культури міжнаціональних взаємин; інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму; вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму, фашизму, месіанських налаштованостей, виховання патріотизму; національної гідності.

В сучасному світі, коли розширюються економічні, освітні, культурні кордони, встановлюється тісне співробітництво з іншими країнами та народами, перед закладами освіти постає завдання виховання висококультурної особистості, розвитку моральних рис, необхідних для діалогу з представниками інших культур, розуміння та поваги до їх відмінностей. Саме в цих умовах пріоритетним

завданням вітчизняної педагогіки є виховання в зростаючої особистості такої європейської цінності як толерантність.

Толерантність – це здатність сприймати думки, поведінку іншої людини, які відрізняються від власних [85].

На XXVIII сесії Генеральної конференції держав-членів ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, спираючись на відповідні міжнародні акти, була прийнята «Декларація принципів толерантності», в якій поняття «толерантність» визначено як поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, а також як відмову від догматизму, абсолютизації істин та ствердження норм, встановлених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини. Саме толерантність є основою міжкультурного діалогу сучасності [22, с. 175].

Термін «толерантність» походить від латинського tolerantia і перекладається як терпимість, але переклад і розуміння його в різних мовах і культурах відрізняється, що можна побачити в таблиці 3.8.1.

Таблиця 3.8.1

Трактування поняття толерантність в різних мовах

Написання	**Мова**	**Значення**
tolérance	французька	поблажливість, підтримка дій, ідей, почуттів, які відрізняються від власних [86, с. 177];
tolerancia	іспанська	якість особистості, яка полягає в шанобливому ставленні до думок та поведінки інших [87];
tolerance	англійська	готовність визнавати та поважати переконання та поведінку інших, які відрізняються від власних [91];
kuānróng	китайська	здатність проявляти поблажливість, вміння прощати, бути щодо інших терпимим, милосердним, поблажливим [7];
tasamul'	арабська	прощення, відкритість, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших [88];
терпіння	українська	здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо; уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо; здатність довго й наполегливо робити що-небудь, займатися чимось [89].

Зупинимося на історії зародження ідеї толерантності. Хоча в стародавні часи і не використовувався термін «толерантність», але погляди мислителів й філософів тією чи іншою мірою стосувалися закладеного в ньому змісті. Вони закликали ставитися до оточуючих доброзичливо, з повагою, будувати стосунки на довірі, проявляти милосердя, поблажливо ставитися до пороків інших. Розглянемо східні (індійські та китайські), мусульманські та християнські витоки цієї ідеї.

Принцип толерантності для Сходу є традиційним, і його трактують уже як в індійській, так і в арабській культурах. Індійська традиція розглядала терпимість до будь-якого виду знання, погляду на світ, тобто проявлялася насамперед у гносеології. Арабський світ розглядав толерантність як терпимість до невідомого і незрозумілого, терпимість на основі домінування однієї точки зору.

У давньоіндійській традиції толерантність є однією з особливо ретельно розроблених концепцій. Такі школи, як буддизм й джайнізм, ґрунтуються на принципі множинності шляху до просвітлення, що унеможливлює звинувачення в єресі щодо змісту самих учень або звинувачення в хибності будь-якої іншої релігійно-філософської традиції. Передусім яскравим прикладом толерантності виступає буддизм, який у своїй основі відштовхувався не від духовного тексту, а від ідеї співчуття. Крім того, у буддизмі відсутня структурна жорстокість (як в інших світових релігіях), отже, у ньому немає контролю за відповідністю між «вищим призначенням» і людською діяльністю.

У буддизмі основа толерантності тісно пов’язана з концепцією анатмавада – заперечення душі (Атман). Відкидаючи єдину субстанцію душі, Будда не заперечує цілісності потоку послідовних ментальних станів, з яких утворюється життя. Життя виступає як безперервний ряд станів; кожен з них залежить від умов, які передують, і, в свою чергу, породжує наступний стан. Теорія неіснування душі переконує учнів і послідовників відкинути помилки щодо самих себе. По суті, із заперечення значущості власного «Я», з розуміння того, що людина – лише умовна назва сукупності різних складових частин, починається шлях просвітлення. Однак цей шлях веде не до самопринижения, а до розуміння того, що всі життя рівноправні та самоцінні і шлях кожного пов’язаний зі стражданням. Розуміння цього формує особливий ідеал співчутливого Будди, що знайшло найбільш повне втілення в традиції буддизму Махаяни. Цей

напрямок відрізняється особливою віротерпимістю та толерантністю не тільки в етиці, теорії пізнання, але навіть у самій релігійній доктрині. Школа отримала назву «Великої колісниці», оскільки поставила за мету стати загальною релігією людей усіх культур, гранично пристосовуючись та асимілюючись до нових умов у кожному з регіонів.

Ще однією найважливішою школою Індії, яка яскраво виражає ідею толерантності та співчуття до всіх форм життя, є джайнізм. Незважаючи на те, що в джайнізмі стверджується не тотожність, а плюралізм джив (душ живих істот), у ньому також обґрунтовується необхідність поваги до кожної з них. У досягненні цього джайнізм доходить до крайньої межі, розуміючи ахімси (ахінса) як принцип ненанесення шкоди всім живим істотам (а не тільки людині та тварині, як в інших школах індійської традиції) [80].

Тепер звернемося до толерантності в китайській традиції. Релігійно-філософське вчення даосизм, як й інші найдавніші традиції, возвеличують найважливіші людські чесноти: доброту, відкритість, прощення, ненасильство тощо. Даоська ідея співіснування темного і світлого показує, що діяти можна м’яко, не порушуючи міри речей, і перетекти в бажаний стан природним шляхом, уникаючи насильства і протистояння.

Релігійно-моральні цінності даосизму виходять з його доктринальних положень: визнання природності, спонтанності світової гармонії – Дао; віри в можливість фізичного, тілесного безсмертя; розуміння протилежностей як нерозривних та таких, які перетікають одна в одну.

Даоська чеснота відрізняється парадоксальним поєднанням егоїзму і альтруїзму, де, з одного боку, головною виступає установка на відчуженість від будь-якої активності, боротьби в ім’я власного спокою і незалежності, а з іншого, стверджується ідея здійснення таємного добра.

У конфуціанстві, іншій найважливішій релігійно-філософській традиції Китаю, повагу до людини зведено в ранг вищої чесноти. Кун-цзи розробив принципи організації суспільства, які дозволяють стабілізувати систему, усунути агресію, насильство, жорстокість між людьми.

Таким чином, мета конфуціанства полягає не в пошуку фізичного чи душевного безсмертя, а в досягненні безсмертя в добрій пам’яті нащадків, для чого необхідно бути в гармонії зі своєю

природою і громадським обов'язком, а також бути терплячим до людей [21].

Отже, культура Стародавнього Китаю дала світові найважливіші установки, які дозволяють розглядати світ з позиції взаємної поваги і гармонії.

Іслам, який виник у VI столітті н. е., як і християнство, відрізняється монотеїзмом і відсутністю плюралізму. У головній із тез ісламу стверджується, що Бог один і абсолютний. В ісламі підкреслюється єдність людства, яке потім розпалося через помилки і невігластво деяких народів, які вірили в багатобожжя та псевдобогів. І це положення ісламу вказує на потенційне толерантне ставлення до кожного. Проте цей потенціал поширюється тільки на послідовників Аллаха, а інше віросповідання заслуговує суворого покарання. Найбільш жорстокі покарання, описані в Корані, застосовуються саме до тих, хто вірить у псевдобогів.

Описи страшних покарань спрямовані спонукати людей шанувати Аллаха і готовність служити йому. Іслам вирізняється войовничим образом Аллаха, який характеризується і милосердям до правовірних, і жорстокістю до невірних йому. Стосовно можливостей віруючих, то їх першим правом та обов'язком є захист віри та самозахист, заради якого дозволено насильство стосовно ворогів.

Як видно, з одного боку, стверджується великодушність і прощення за невігластво в питаннях віри, а з іншого, – прямо вказується на можливість вчинення насильства стосовно іновірців. Ця суперечливість створює багато варіантів тлумачення і дає можливість побачити текст Корану і як підставу для встановлення миру між народами, і як джерело для ворожнечі та насильства.

Іслам використовує систему «нагород та покарань», у якій тому, хто прийняв істину від Аллаха, пропонується вічне блаженство в раю, а невірним – пекельні муки.

Питання про те, чи є людина духовно-тілесною істотою, цінністю, в ісламі має неоднозначне трактування. З одного боку, людина безкінечно далека від Бога і всі її прагнення до досконалості не можуть наблизити її до ідеалу (у цьому плані спасіння залежить не стільки від святості людини, скільки від ставлення до неї Всевишнього, задуми якого невідомі). З іншого боку, в ісламі відсутня ідея абсолютної гріховності людини, яка представлена в християнстві як первородний гріх. Іслам стверджує, що кожна людина на початку свого життєвого шляху чиста перед Аллахом [2].

Найважливішими чеснотами ісламу виступають покірність, богобоязливість, вірність віросповіданню, терпіння, мужність, повага до батьків та старших, турбота про жінок, дітей, сиріт, допомога бідним, працьовитість, стриманість під час посту, гостинність, щедрість тощо.

Рисою праведника-мусульманина є терпіння, вміння мужньо переносити життєві труднощі, скромність, повага до людей, що не дозволяє розвинутися гордині. Насильство не заборонено Кораном, якщо воно не суперечить «праву», закону помсти, але щодо невинних душ воно є гріхом. Порівняно з іншими священними текстами Коран нагадує нормативний документ, який строго регламентує дії і санкції, тому дотримання Корану певною мірою є не моральним вибором віруючого, а швидше його громадянським обов'язком.

Іслам зовсім не такий однозначний, як його трактують у сучасному західному суспільстві, у ньому є й вищі прояви толерантності та крайня жорстокість до невірних, але це ж притаманне, хай не в такій гострій формі, і християнству [42].

Витоки європейських традицій толерантності лежали ще в античності. Толерантне ставлення до людини як найвищого творіння природи, визнання її неповторності, права на власні погляди, пошук способів гармонізації людських стосунків, духовного та соціального згуртування людей, ідеї рівності та братерства всіх людей можна простежити з античних часів у працях таких мислителів, як Фалес, Сократ, Демокріт, Платон, Аристотель, Сенека та ін.

Давньогрецький філософ Фалес стверджував, що істина може мати різні форми та прояви [77, с. 100]. Сократ наголошував на праві людини на власні переконання та розглядав терпіння як передумову духовного і соціального згуртування людей [35]. Учень Сократа Платон вважав, що для створення громадянського суспільства необхідно дотримуватися принципу терпимості щодо один одного. Учений переконував, що головною метою людини є оволодіння благом, яке він розумів як очищення і піднесення душі, а шляхом до блага є доброчинність [59]. За Демокрітом, культура людини проявляється в її моральній поведінці, зокрема в таких чинниках, які роблять її поміркованою, доброзичливою в ставленні до інших [48]. Аристотель розумів толерантність як можливість рівноцінного існування людей і речей [1, с. 295]. Сенека наголошував на рівності та братерстві всіх людей, адже всім дісталася душа – частинка божества [66].

У Стародавньому Римі Цицерон Марк Туллій використовував слово «tolerantia» стосовно духу мудреця, який був наділений терпимістю до людських справ [79].

Характерними ознаками Середньовіччя є насадження християнства, хрестових походів, боротьби з невірними, що суперечило основам християнської етики, яка закликала до скромності, любові й прощення.

Християнська концепція терпимості міститься в Нагорній Проповіді, у якій стверджується рівність усіх людей перед Божим Законом. У християнстві проповідується етичний принцип «покірної, терплячої слухняності», що передбачає любов, смиренність і всепрощення. У християнстві обов'язком віруючого є любов до всіх людей, зокрема і до своїх ворогів. Це вищий тип любові, що означає прощення колишніх злочинів, а не прийняття людини такою, якою вона є. Любов і милосердя, таким чином, є тими силами, знаряддями, які протистоять ворожості людей один до одного, зупиняють гріх (гординю), зло, оскільки не викликають бажання помститися у відповідь. У той час християнство не є толерантним стосовно інших вчень та релігій, воно відкидає як плюралізм, так і терпимість у питаннях віри і моралі [17, с. 230].

Хоч і не завжди філософи Середньовіччя виступали прихильниками толерантності (Августин Блаженний, Василій Великий, Тертуліан та ін.), однак розглядали її як любов, ласку та милість людини [73]. Фома Аквінський розумів толерантність як терпиме ставлення до невірних та єретиків, і він же закликав безжально розправлятися з інакомислячими. Християнські релігійні війни, гоніння єретиків стали яскравою рисою середньовічної епохи. Кінець цієї епохи ознаменувався кризою католицької церкви, яка закінчилася Реформацією, і, у свою чергу, була пов'язана з новими військовими сутичками, а потім появою нового поняття «толерантність». Толерантність була вимушеною, компромісною формою для виживання тих, хто принципово не погоджувався один з одним і готовий був заради своєї істини йти до кінця.

Політичними документами Раннього Середньовіччя та доби Відродження, в яких ідеться про толерантність, вважають Міланський (313) та Нантський едикти (1598). Згідно з Міланським едиктом проголошувалась релігійна терпимість на території Римської імперії та урівнювались у правах усі релігії. Варфоломіївська ніч, одна з найкривавіших в історії, була поштовхом для підписання Нантського

едикту. Нантський едикт надавав певні політичні права протестантам, тому в цей час категорія толерантності розглядається в контексті віротерпимості [15, с. 229].

Представники епохи Відродження та Просвітництва, зокрема Ф. Рабле, М. Монтень, Е. Роттердамський, Т. Мор, Я. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, А. Дистервег та ін., надавали великого значення утвердженню в суспільстві толерантності, культурі спілкування з іншими, наголошували на любові до ближнього, люб'язності, милосерді, чемності.

Франсуа Рабле виділяв серед основних чеснот вихованої людини доброзичливість, шляхетність, терпимість до інших, любов і повагу до своєї спільноти [62].

Великий гуманіст Еразм Роттердамський у книзі «Похвала глупоті» стверджував, що в основі стосунків у суспільстві, дружби, миру лежать поблажливість та терпимість до чужих вад. Мета життя – любов, прямодушність, терпіння і душевна чистота. Еразм Роттердамський підкреслював: «Нерозумно подобатися самому собі через спосіб життя, який відрізняється від інших, або ж через презирство і осуд чужого укладу» [63, с. 119].

Французький філософ і письменник Мішель Монтень у книзі «Проби» в розділі «Про мистецтво співбесіди» визначив принципи толерантного спілкування. М. Монтень вважав, що у взаєминах слід прагнути пізнати іншого, не виставляючи себе на показ. Він зазначав, що в спілкуванні потрібно проявляти скромність, толерантність, уникати надмірної балакучості, зверхності, пихатості, марнославства, бажання похизуватися. У розділі «Про мистецтво жити гідно» наголошується на шанобливому ставленні до природної суті людини, її пороків, звучить заклик не намагатися вдавати з себе іншу людину: «Нема чого ставати на ходулі, адже і на ходулях треба пересуватися з допомогою своїх ніг». У розділі «Про свободу совісті» вчений протестує проти гоніння та розправи над тими, хто має інші погляди [52].

У книзі Френсіса Бекона «Новий Органон» пролунав заклик до толерантності, примирення ворогуючих релігійних конфесій. Учений розглядав науку як зразок толерантних відносин для всього суспільства: лише вільна згода вчених, що спираються на достовірні факти, може зробити що-небудь гідним наукового визнання [8, с. 7].

В «Утопії» Томас Мор критикував сучасні йому суспільно-політичні порядки: виступав проти експлуатації робітників, смертної

кари, королівського деспотизму, політики воєн. Томас Мор прославляв соціальну свободу, релігійну толерантність, гідне життя людини [53].

Реформація XV–XVI ст. із закликом відмови від католицизму та прийняття біблійних першоджерел християнства, на жаль, залишила лише в контексті віросповідання євангельські цінності миролюбності, милості, любові до ближнього.

В епоху Просвітництва було проголошено свободу совісті та слова. Завдяки просвітителям, особливо французьким, поняття «толерантність» міцно увійшло в політичний словник. Вони наголошували на відмові від насильницького прилучення людини до віри і робили акцент на добровільному вступі в громаду віруючих.

Англійський педагог та філософ Джон Локк зазначав, що людина має право на відмінність, та стверджував, що терпимість є запорукою миру. У книгах «Досвід віротерпимості» та «Листи про віротерпимість» філософ підняв проблему релігійної нетерпимості. Дж. Локк висловив думку про те, що кожна людина має повну і необмежену свободу думок і віросповідання, якою вона може користуватися без заборон і наказу або всупереч наказу правителя, не відчуваючи за собою вини або гріха, але завжди за умови, що робить це щиросердо і по совісті перед Богом, наскільки дозволяють її знання і переконання. За Дж. Локком, толерантність має двоїстий характер. З одного боку, вона представляє цінність, яку необхідно проявляти у відносинах між людьми різного віросповідання. З іншого боку, толерантність є результат суспільного договору, складова права, яка *обґрунтовує* свободу думки, свободу зібрань, свободу совісті. Але навіть Дж. Локк, будучи основоположником лібералізму, відстоюючи свободу релігійного вибору, не розглядав толерантність як форму стосунків між усіма членами суспільства (наприклад, до атеїстів вона, на його думку, не може бути застосована) [47, с. 66].

Французький філософ Вольтер розглядав толерантність як загальнолюдську цінність та чесноту, принцип взаємодії між державою і народом, між окремими людьми, групами людей. У «Трактаті про віротерпимість» та «Філософських листах» автор зазначав, що будь-яка віра має право на існування; він піддавав критиці не конкретні течії релігії, які є милосердні за своєю суттю, а забобони і нетерпимість, які можуть бути зруйновані ними. Йому належить і загальновідомий вислів, у якому проявляється класична теорія толерантності: «Я не згоден з вашою думкою, але готовий

віддати життя за те, щоб ви могли її висловити» [14, с. 70]. Погляди Вольтера склалися, коли він спостерігав за подіями в Англії, де в XVII ст. в умовах релігійного плюралізму та релігійної толерантності був досягнутий громадянський мир і встановилася загальна атмосфера милосердя.

Особливу увагу приділяв толерантності великий чеський педагог Ян Амос Коменський, який твердив, що ніхто не повинен нав'язувати іншим свої принципи (філософські, політичні), і що кожному треба надати право вільно займатися своєю справою («Загальна порада для виправлення справ людських», 1670). У той же час Коменський вказував, що важливо, щоб усі прагнули до згоди, щоб усі приходили до загальної істини і кожен по-своєму підкріплював її [38].

Голландський філософ Бенедикт Спіноза своїми трактатами спробував спростувати юдейську догматику і консерватизм у питаннях віри. У своєму «Богословсько-політичному трактаті» він зазначав, що у вільній державі кожен громадянин може думати, як хоче, і говорити, що думає.

У 1789 році у Франції була прийнята Декларація прав людини і громадянина, вона стала підґрунтям для сучасних декларацій, які проголошують права людини, принципи миру, демократії, ненасилля.

Ідея культурної толерантності вперше звучить у творах французького просвітителя Жан-Жака Руссо. Насамперед він виступав з різкою критикою теократії, релігійного фанатизму та підкреслював надзвичайну важливість толерантності в громадянському житті. Ж.-Ж. Руссо розмірковував про історію та причини виникнення і розвитку нерівності, розглядав фізичну, моральну та політичну нерівність, що породжує нетерпимість до різного роду відмінностей. Руссо, підкреслюючи рівність людей і їх рівноправність, наголошував на важливості створення світської держави, у якій би панувала громадянська злагода. Крім цього, французький мислитель був першим критиком європоцентризму. Вивчаючи відкриті мандрівниками нові землі і культури, більшість європейських учених дійшли до висновку щодо їх примітивності, підкреслюючи, що лише після появи держави і проникнення християнської віри там починається відхід від варварства. Руссо ж, навпаки, швидше ідеалізував життя цих народів, стверджуючи, що первісне суспільство було засновано на рівності людей. Мабуть, це був перший в історії європейської науки приклад толерантного,

шанобливого ставлення до корінних народів Африки, Австралії, Америки, який, втім, не отримав підтримки аж до середини XX століття.

Видатний швейцарський педагог-демократ Йоганн-Генріх Песталоцці наполягав на вихованні гуманних почуттів до людей [200]. Його послідовник німецький педагог Адольф Дистервег стверджував, що в дітей потрібно виховувати любов до всього людства і до свого народу, формувати в дитини вміння соціальної взаємодії, толерантності [23, с. 136].

У XIX ст. проблема толерантності отримала подальшу розробку в ліберальній філософії. У ній толерантність розумілася як прояв зовнішньої та внутрішньої свободи, як здатність до продуманого вибору між альтернативними точками зору і способами поведінки [82, с. 6].

Коли в XX столітті проблема толерантності всерйоз постала перед людством, основоположник структурної антропології Клод Леві-Стросс почав критикувати європоцентризм для подолання етноцентризму західного мислення. Його філософсько-світоглядне *обґрунтування* міжкультурного діалогу, цінності збереження самобутності, взаємозв'язку культурного розмаїття та історичного прогресу виступає як методологічна основа розуміння толерантності. «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією у світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність ... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою ... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна установка, вона складається в передбаченні, розумінні й просуванні того, що має бути» [43, с. 353].

Один з найбільш впливових мислителів сучасності німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас також неодноразово звертався до проблеми толерантності у своїх працях. Аналізуючи суспільний розвиток як безперервну комунікативну взаємодію, як постійний діалог усіх членів суспільства, у якому повинні народжуватися ідеї вирішення спільних проблем, Хабермас розуміє толерантність як явище, яке виникає при порівнянні рівних суб'єктів, представників цивільного, демократичного суспільства, наділених рівними правами. Тільки за цих умов визначення толерантності буде істинним. Коли ж, на думку вченого, у процес взаємодії вступають люди з нерівними можливостями, то ці стосунки скоріше будуть засновані на примусі,

поблажливості, з одного боку, і підпорядкуванні – з іншого. «На основі взаємного визнання правил толерантних стосунків, – стверджує Хабермас, – може бути дозволений також і той уявний парадокс, який, як відомо, спонукав Гете відкидати толерантність як образливу поблажливість і прихильність». Тому, на переконання Хабермаса, справедливо вирішувати проблеми свободи совісті можна тільки в тій державі, де громадяни демократичної спільноти забезпечать один одному релігійну свободу. Для Хабермаса це особливо важливо, тому що він, розглядаючи питання толерантності, виходить насамперед з релігійної точки зору даної проблеми.

Вітчизняні вчені теж зробили свій внесок у становлення та розвиток ідеї толерантності, але вони підійшли до осмислення цієї проблеми значно пізніше, ніж на Заході. Григорій Сковорода у XVIII ст. зазначав, що поведінка справжнього християнина повинна характеризуватися любов'ю, доброзичливістю, милосердям до ближніх своїх, проявом культури, толерантності у взаєминах і спілкуванні з іншими [67]. Микола Костомаров зосереджував увагу на тому, що українцям притаманний «дух терпимості»: «Південноруси з незапам'ятних часів звикли чути в себе чужу мову і не цуратися людей з іншими нахилами» [40, с. 33]. Михайло Драгоманов був противником релігійної нетерпимості [25, с. 469]. Михайло Грушевський стверджував, що кожна людина має право проживати на обраній території [10, с. 115].

Отже, ми розглянули історію зародження поняття «толерантність», східні (індійські та китайські), мусульманські та християнські витоки ідеї толерантності. Ідея толерантності зародилася ще в стародавні часи та пройшла складний шлях постійного становлення, збагачення і розширення. Суть поняття змінювалася від розуміння толерантності як віротерпимості, помірної свободи совісті релігійної меншини – до розуміння толерантності як необхідної умови співіснування в полікультурному світі.

Сьогодні проблема толерантності є предметом вивчення різних наук, зокрема таких, як філософія, історія, культурологія, соціологія, політологія, етика, медицина, психологія, педагогіка, що представлено на рисунку 3.8.1.

На сьогодні, крім еволюційно-біологічного, політичного, етичного, психологічного і педагогічного аспектів толерантності, варто виокремити також філософський, соціологічний, медико-біологічний, релігійний.

Філософи пропонують розглядати толерантність як готовність постійно і з гідністю сприймати особистість або річ, як терпіння, терпимість, витримку, примирення.

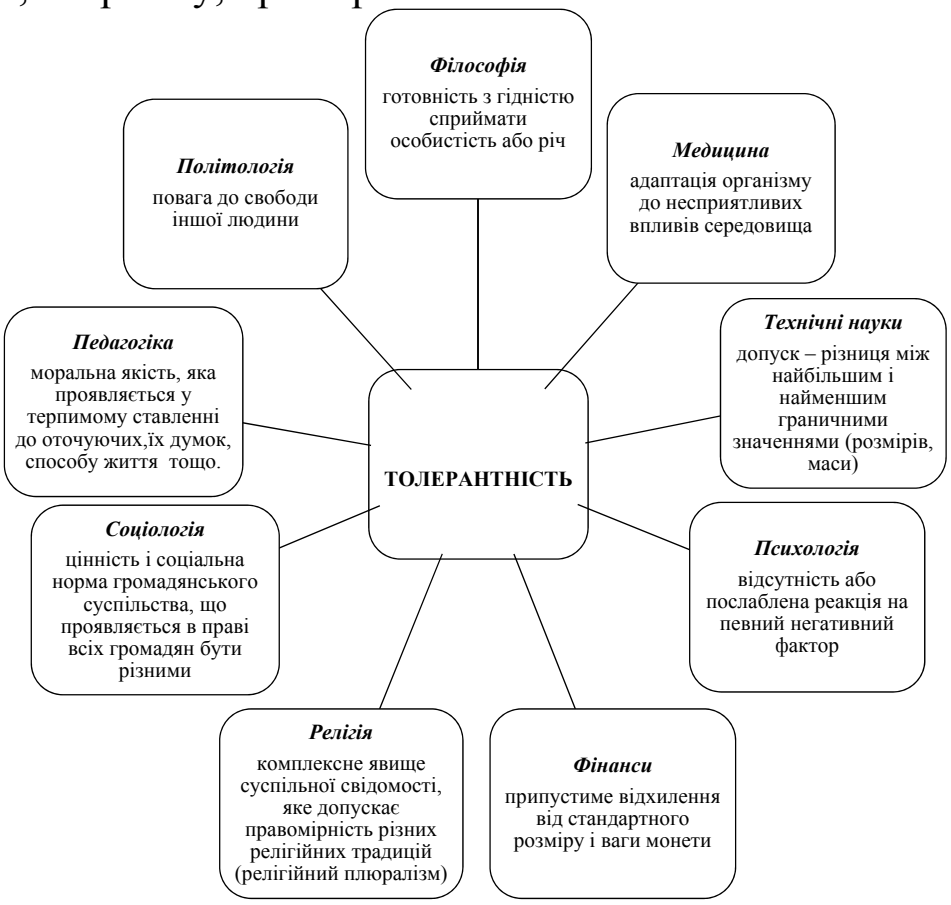

Рис. 3.8.1. Трактування поняття «толерантність» різними науками

У «Новій філософській енциклопедії» вказано, що толерантність – це якість людини, яка характеризує ставлення до іншої людини як до рівної і проявляється у свідомому пригніченні почуття неприязні, викликаної відмінністю «Іншого» (зовнішність, мова, смаки, спосіб життя, переконання тощо). Толерантність передбачає розуміння та діалог з «Іншим», визнання і повагу його права на відмінність, здатність до компромісу [56, с. 75].

Ширше поняття толерантності подано Р. Валітовою, яка визначає толерантність як моральну рису особистості, яка характеризує ставлення до «Іншого» як до вільної, рівної особистості, яке проявляється в добровільному і свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного певними властивостями як зовнішніми (расові, національні особливості), так і внутрішніми (релігія, традиції, моральні уподобання), налаштованості на діалог і розуміння

«Іншого», відмови від привілею першої особи, визнанні та повазі її права на відмінність [9, с. 116].

Соціологія трактує толерантність як милосердя, делікатність, прихильність до «Іншого» тощо [70, с. 98].

За «Соціологічним енциклопедичним словником» толерантність – це терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань; терпимість до несприятливих емоційних факторів; відсутність або ослаблення реагування на несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу [78, с. 370].

Політичний аспект зосереджує увагу на толерантності як повазі до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки. В.В. Логвинчук визначає толерантність як цінність і чинник політичної культури [45, с. 110].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» зазначено, що толерантність – це різновид взаємовідносин між різними сторонами, індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якими сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці в поглядах, уявленнях, позиціях та діях [60, с. 352].

З релігійної точки зору толерантність – це визнання права на свободу самовизначення віруючих, шанобливе ставлення громадян до цього права, до культурно-релігійного плюралізму суспільства, прийнятих положень та демократичних норм держави [68].

«Енциклопедичний словник медичних термінів» подає толерантність як здатність організму переносити біль та негативний вплив зовнішнього середовища або певної лікарської речовини чи отрути без розвитку відповідного терапевтичного або токсичного ефекту [85, с. 214].

У галузі фінансів толерантність означає припустиме відхилення від стандартного розміру і ваги монети, яке не впливає на її платіжну вартість. У техніці толерантність аналогічна поняттю «допуск», тобто різниці між найбільшим і найменшим граничними значеннями (розмірів, маси) [71, с. 589].

Психологічний словник трактує толерантність як відсутність або послаблену реакцію на певний негативний фактор у результаті зниження чутливості до його дії. Толерантність проявляється в підвищенні порогу емоційного реагування на загрозливу ситуацію, а

зовні – у витримці, саморегуляції, здатності довго витримувати негативну дію без зниження адаптивних можливостей [61, с. 287].

Проте найбільший інтерес до проблеми толерантності фіксуємо в педагогіці, про що свідчать численні праці вчених.

В «Українському педагогічному словнику» толерантність трактується як терпимість до чужих думок та вірувань [19, с. 332].

Дослідниця О. Волошина розглядає толерантність як моральну якість особистості, що характеризує терпиме ставлення, повагу, сприйняття та розуміння інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності; інших поглядів, характерів, звичок; різних культурних груп чи їхніх представників, різноманітних форм самовираження та самовиявлення людської особистості [13, с. 75].

На думку Я. Довгополової, толерантність – це насамперед компроміс, який включає обопільну готовність до певних вчинків, що стає основою мирного співіснування. Її слід розглядати як здатність бачити в іншій людині саме іншу – носія інших цінностей, логіки мислення, інших норм поведінки, усвідомлення її права бути іншою; безумовно позитивне ставлення до несхожості, емпатичне бачення іншої людини [24, с. 49].

Дослідниця О. Зарівна визначає толерантність як характеристику способу і стилю світогляду та життєдіяльності людини, своєрідну світоглядно-культурну установку, зміст якої охоплює собою здатність особистості терпеливо сприймати висловлювання думок, позицій та поведінку інших людей, які не збігаються з власними поглядами та стилем життя; здатність до спілкування з цими людьми, витримувати несприятливі впливи; знаходження компромісної позиції, налагодження співпраці [29, с. 8].

Поняття «толерантність» визначається Е. Койковою як людська чеснота (мистецтво жити у світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, при цьому не порушуючи прав і свобод інших людей); як активна життєва позиція на основі визнання «Іншого»; як ставлення до людей (прийняття іншої людини такою, якою вона є, визнання багатовимірності і самобутності будь-якої культури, прийняття норм та правил, відмова від зведення різноманіття до одноманітності або переважання якоїсь однієї точки зору і позиції, розуміння і прийняття традицій, цінності і культури представників іншої національності і віри); як якість особистості дитини, що визначає характерну для неї поведінку, діяльність і мислення [37].

На думку О. Матієнко, толерантність – складне і багатогранне утворення, важлива моральна якість особистості, завдяки якій спілкування між людьми стає виваженим, що, у свою чергу, сприяє знаходженню істини навіть у конфліктній ситуації; це якість, яка проявляється насамперед у повазі до почуттів, звичаїв, вірувань, політичних уподобань та інтересів інших людей; толерантність є взаємоповагою через взаєморозуміння та основою цивілізованих стосунків [51, с. 26].

Поняття «толерантність» Ю. Тодорцева розглядає як професійно важливу якість учителя, розуміє її як якість особистості, що проявляється в здатності сприймати без агресії відмінні від її власних судження, спосіб життя, характер поведінки, зовнішність і будь-які інші особливості людей, які її оточують у сфері професійної діяльності і соціокультурного середовища, шляхом встановлення з ними відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товариськості, співпереживання та психологічного комфорту [74, с. 71].

Ми розглядаємо толерантність і як інтегративну характеристику особистості, яка включає в себе знання, необхідні для здійснення толерантної взаємодії, усвідомлення власного «Я», своєї неповторності та самобутності, і як результат терпимого, шанобливого, з розумінням ставлення до «Іншого» як рівного, до його різного роду відмінностей (фізіологічних, освітніх, національних, культурних, релігійних, політичних тощо); і як здатність до компромісу, подолання протиріч, діалогу за умови відсутності стереотипів, забобонів, упереджень.

Виділенням видів толерантності займалися багато дослідників даної проблеми (В. Лекторский, Н. Маркова, І. Крутова, А. Зімбулі, В. Петрицький, М. Соколов та ін.). Вони запропонували використовувати наступну класифікацію категорійних ознак толерантності:

1. *За проявом толерантності як суспільної свідомості.* В. Лекторський виділяє такі види толерантності: 1) толерантність як байдужість до існування різних поглядів; 2) толерантність як неможливість взаєморозуміння – повага до іншого, якого ми не можемо зрозуміти і з ким не можемо взаємодіяти; 3) толерантність як поблажливість до слабкості інших, поєднану з презирством; 4) толерантність як розширення власного досвіду, критичний діалог – повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій у результаті критичного діалогу [44, с. 46].

2. *За рівнем існування толерантності.* Н. Маркова та М. Соколов виділяють такі рівні існування толерантності: цивілізаційний (терпиме ставлення до різних цивілізацій, культур), міжнародний, або міждержавний (толерантність як умова співпраці та мирного співіснування різних держав), етнічний (гармонізація відносин у поліетнічних суспільствах), соціальний (повага до різних соціальних груп), індивідуальний (терпиме ставлення до людей, які мають певні відмінності у поглядах, способі життя) [49, с. 51; 250].

3. *Залежно від предмету, на який спрямована дія толерантності.* Н. Круглова виділяє конфесійну, політичну, соціальну толерантність, толерантність до інших думок у сфері науки, толерантність, обумовлену культурною різницею людських спільнот, етнічну толерантність [41, с. 28].

Проаналізувавши наукову літературу (І. Галицький [16], К. Жмирова [26, с. 1265], О. Зарівна [30, с. 131], О. Чебикіна [81], залежно від предмету, на який спрямована дія толерантності, ми виділяємо такі види толерантності:

– гендерна толерантність – терпиме, неупереджене ставлення до представників іншої статі, наявність ідей про рівноправність чоловіків та жінок, відсутність стереотипів щодо поведінки представників протилежної статі;

– комунікативна толерантність – це здатність людини дотримуватися толерантного стилю спілкування під час взаємодії;

– політична толерантність – терпиме ставлення до різних політичних поглядів та уподобань, політичних партій;

– педагогічна толерантність – стійкість педагога до впливу фруструючих факторів; професійна якість вчителя, яка проявляється в повазі, емпатії, вмінні прощати помилки інших людей, приймати індивідуальність партнера у взаємодії;

– релігійна (конфесійна) толерантність – терпиме ставлення до представників різних релігійних конфесій, віруючих до атеїстів і навпаки;

– етнічна толерантність (міжетнічна, міжнаціональна, расова) – терпиме і шанобливе ставлення до представників будь-якої національності, до інших рас і етносів, їх менталітету;

– міжособистісна толерантність – принцип взаємодії з іншими людьми, який ґрунтується на розумінні, повазі та прийнятті індивідуальних відмінностей, а також на готовності бути відкритим для взаємодії з іншими;

– соціокультурна толерантність – прояв терпимого ставлення до соціального «Іншого» як представника певної соціальної категорії та носія певної субкультури. Д. Зінов'єв зазначав, що соціокультурна толерантність – це моральна якість людини, яка характеризує терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності, терпиме ставлення до іншого роду поглядів, звичок; необхідна якість щодо особливостей різних культурних груп чи до їх представників [31];

– міжкультурна толерантність – терпиме, інколи зацікавлене ставлення до представників інших культур.

4. *Залежно від соціальних сфер буття.* І. Галицький виділяє, крім вище зазначених (гендерна, міжнаціональна, расова, політична, релігійна), ще такі види толерантності:

– освітня (інтелектуальна) толерантність – терпиме ставлення до інших поглядів, ідей, думок, рівня освіти;

– вікова толерантність – терпиме ставлення до людей іншої вікової категорії;

– сексуальна толерантність – терпиме ставлення до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

– фізіологічна толерантність – терпимість до хворих, людей, які мають фізичні вади або психічні розлади;

– територіальна толерантність – неупереджене ставлення до мешканців невеликих міст, сіл з боку столичних жителів і навпаки;

– міжкласова толерантність – терпиме ставлення до представників різних класів у випадку майнового розшарування на багатих та бідних;

– маргінальна толерантність – терпиме ставлення до людей, що перебувають на краю, на межі різних систем – культур, соціальних цінностей, до безхатченків, жебраків, алкоголіків, наркоманів, ув'язнених тощо [58, с. 280].

5. *За рівнем, на якому виявляється толерантність,* виділяють індивідуальну, міжгрупову, міжособистісну, міжкласову, міжетнічну, міжнаціональну, міжкультурну толерантність.

Індивідуальна толерантність – це характеристика людини, що полягає в пізнанні і визнанні свого «Я», прийнятті себе такою, якою вона є, вмінні аналізувати свої слова і вчинки, робити висновки зі своїх помилок (К. Роджерс, Дж. Бюдженталь). Міжгрупова толерантність проявляється і виникає в процесі сприйняття однією групою іншої. Міжособистісну, міжкласову, міжетнічну,

міжнаціональну, міжкультурну толерантність ми розглядали раніше.

6. *За внутрішньою мотивацією та ціннісним змістом.* А. Зімбулі, В. Петрицький виділяють такі види толерантності: квазітолерантність, псевдотолерантність, негативна толерантність, позитивна толерантність [58, с. 139].

Під квазітолерантністю розуміють стриманість у контактах, реакціях і оцінках, які зовні виступають як терпимість. Псевдотолерантність характеризується проявом стриманості в емоційних ситуаціях з метою свідомого введення будь-кого в оману. Негативна толерантність характеризується мотивами байдужості, пасивності, навмисного невтручання, показного цинізму. Позитивна толерантність обумовлена мотивами уваги, розуміння, симпатії.

Науковці О. Орлов та О. Шапіро розрізняють толерантність типу «А» (природну толерантність) – відкритість, допитливість, довірливість, що властива маленькій дитині, в якої ще не сформоване власне «Я», і полягає в безумовному прийнятті іншої людини навіть за умови жорстокого поводження; толерантність типу «Б» (показна моральна толерантність) – терпіння, терпимість, яку асоціюють з особистістю (зовнішнім «Я» людини), що полягає в стримуванні нетерпимості, неприязні, це показна, несправжня толерантність; толерантність типу «В» (справжня моральна толерантність) – прийняття, довіра, яку асоціюють з сутністю чи «внутрішнім Я» людини, полягає в прийнятті як себе, так й інших людей, це зріла, справжня толерантність [57, с. 62].

7. *За результатами толерантної (стриманої) поведінки.* В. Петрицький розрізняє морально-деструктивну та морально-конструктивну толерантність – позитивно вмотивовані прояви терпимості, що ведуть до негативного або позитивного результату [58, с. 139].

8. *Відповідно до позиції ставлення до толерантності як до чинника стійкості* виділяють зовнішню і внутрішню толерантність.

Зовнішня толерантність (до інших) полягає в розумінні того, що інші люди можуть мати свою позицію; здатність будувати відносини в суспільстві з дотриманням культури поведінки, загальноприйнятих законів, без застосування насилля.

Внутрішня толерантність характеризується здатністю зберігати внутрішню стійкість у різних несподіваних, конфліктних, ризикованих, стресових ситуаціях; здатність приймати рішення і діяти.

Крім того, внутрішню толерантність складають психофізіологічна і фрустраційна толерантності: психофізіологічна – відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості; фрустраційна – здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації; в основі лежить здатність адекватно оцінювати реальну ситуацію і можливість передбачити вихід із ситуації [34].

Міжкультурна толерантність здебільшого трактується як позитивне ставлення до інокультурного на основі цінності різноманіття культур.

Зустрічаючись з представниками інших культур, люди зазвичай сприймають їх з точки зору своєї культури. Незнання чужої мови, способу життя, культури, значення жестів, міміки веде до неправильного розуміння суті сказаного, поведінки, і, звичайно, це насторожує, викликає неприязнь. Під час міжкультурного спілкування з'ясовуються найбільш характерні риси того чи іншого народу, культури, які за ним і закріплюються.

Стереотипи засвоюються в процесі соціалізації та інкультурації, у процесі спілкування з людьми, можуть виникати через обмежені особисті контакти. Велику роль у формуванні стереотипів відіграють засоби масової інформації.

Стереотипи виконують наступні функції: передачі відносно достовірної інформації – частіше всього інформація отримується під час довгого спостереження, аналізується, узагальнюється, і створюється враження, яке здебільшого є правильним; орієнтуюча функція орієнтує на очікування певної поведінки від певної культурної групи; функція впливу на створення реальності дозволяє розмежувати свою й чужу національну групу [72, с. 137].

Результатом взаємодії можуть бути не лише стереотипи, але й упередження. Упередження – думка, що не має фактичного підтвердження і не відповідає дійсності, але при цьому вона часто сприймається людиною за істину, часто це вороже ставлення без вагомих на те причин чи знань [75, с. 24].

Стереотипи, атрибуції й упередження, що взаємодіють з моральними пріоритетами й моделями поведінки, впливають на міжкультурну взаємодію [18, с. 91].

Формування міжкультурної толерантності повинно відбуватися в умовах полікультурності. На думку В. Матіса, полікультурність –

це «збереження та інтеграція культурної самобутності особистості в умовах багатонаціонального суспільства, що дозволяє формувати толерантні відносини між різними національностями, виховувати культуру міжнаціонального спілкування» [50, с. 16].

Полікультурне суспільство – це історично конкретний тип соціальної системи, який припускає об'єднання людей різних національностей з усією сукупністю форм взаємодії і взаємозалежностей, де економіка виконує функцію адаптації, політика – досягнення мети, а культурні символи – підтримка зразка взаємодій у системі [49, с. 6].

Освітні стратегії в полікультурному світі знайшли своє відображення у вигляді мультикультурної освіти, міжкультурної дидактики, багатокультурної освіти, полікультурної освіти і виховання, освітнього мультикультуралізму, інтеркультурної освіти і виховання, виховання культури миру, діалогу культур Слід зазначити, що всі вони засновані на ідеях толерантності, міжкультурної взаємодії, поваги до культури інших народів.

Головними цілями полікультурної освіти є: а) оволодіння рідною культурою як головна умова інтеграції в культуру інших народів; б) формування уявлення про культуру, звичаї і традиції інших народів і виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; в) формування та розвиток знань, умінь і навичок ефективної міжкультурної комунікації в процесі вивчення мови і культури; г) виховання в дусі розуміння, поваги, терпимості до представників інших культур [65, с. 46].

Від статусу членів полікультурного суспільства, їх позицій, від ресурсів, культурної дистанції, національної ідеології, культурної політики залежить процес акультурації та міжкультурних відносин.

Акультурація (acculturare – від лат. ad – до і cultura – утворення, розвиток) – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу. Процес акультурації може бути деструктивним (процеси знищення), реактивним (відроджуючі явища), творчим (міжкультурні синтези) [84]. Серед стратегій акультурації, які спостерігаються в індивідів у результаті міжкультурних контактів, канадський психолог Дж. Беррі виокремлює 1) асиміляцію (індивіди не бажають підтримувати свою культурну ідентичність і прагнуть до взаємодії з іншими культурами); 2) сепарацію (люди прагнуть зберегти свою культуру і прагнуть уникати контактів з іншою культурою); 3) інтеграцію (кожна з

взаємодіючих груп зберігає свою культуру та підтримує тісні зв'язки між собою); 4) маргіналізацію (група втрачає свою культурну ідентичність і культуру та не встановлює тісних контактів з іншою) [26, с. 372].

Важливим результатом та метою процесу акультурації є адаптація до життя в чужій культурі. Виділяють психологічну адаптацію (полягає в досягненні психологічного задоволення в межах чужої культури, проявляється в доброму самопочутті, психологічному здоров'ї) та соціальну адаптацію (полягає у вмінні орієнтуватися в новій культурі і суспільстві, вирішувати повсякденні проблеми) [3, с. 104].

Міжкультурна взаємодія відбувається на основі міжкультурної комунікації. Комунікація є невід'ємною частиною людського життя, а значить, і частиною культури. Відомий американський фахівець з міжкультурної комунікації Е. Холл ототожнює культуру з комунікацією. Він стверджує, що культура – це комунікація, а комунікація – це культура [76, с. 98].

Загалом під міжкультурною комунікацією розуміють спілкування особистостей, які належать до різних лінгвокультурних спільнот.

Здійснивши соціально-філософський аналіз поняття «міжкультурна комунікація», І. М'язова розглядає її як соціальний феномен, сутність якого полягає в конструктивній чи деструктивній взаємодії між представниками різних культур (національних та етнічних) або між субкультурами в межах чітко визначеного просторово-часового континууму [54, с. 13].

На думку Л. Слобожанкіної, міжкультурна комунікація – це сукупність різноманітних форм стосунків і спілкування між індивідами і групами, що представляють різні культури, у яких виявляється як подібність, так і відмінність мов, невербальних засобів спілкування, когнітивних особливостей і аксіологічних уподобань [69, с. 29].

Міжкультурна толерантність визначається А. Альошиною як професійно-особистісна якість, що характеризується активною позицією особистості в позитивній взаємодії з людьми іншої культури, наявністю специфічних ціннісних орієнтацій, сукупністю професійних знань і умінь, спрямованих на досягнення взаєморозуміння [5, с. 7].

Згідно характеристики поняття М. Маннанова розуміє

«міжкультурну толерантність» як ціннісне ставлення особистості до ментальної інакшості «Іншого», яке виховується у взаємодії-діалозі в процесі освітнього становлення моральної зрілості майбутнього фахівця [49, с. 15].

На думку Л. Слобожанкіної, міжкультурна толерантність – це властивість особистості, яка проявляється в толерантному, шанобливому ставленні до «культурного Іншого» (тобто до представників інших етнокультурних спільнот і феноменів інших етнокультур) при збереженні власної культурної ідентичності («культурного Я») в поєднанні з готовністю зайняти активну позицію діалогу у відносинах з ним [69, с. 23].

У нашому розумінні міжкультурна толерантність – це інтегративна характеристика особистості, яка включає в себе знання, які необхідні майбутньому фахівцю для здійснення толерантної міжкультурної взаємодії; позитивне емоційне сприйняття культурного «Іншого» як рівного, бажання та здатність спілкуватися з представниками інших культур на толерантній основі задля взаємозбагачення; здатність до компромісу, подолання протиріч, вміння знаходити спільну мову, стримувати себе, з повагою ставитися до мовних, культурних відмінностей співрозмовника.

Розуміючи толерантність як інтегративну характеристику особистості людини, хочемо зазначити, що всі характеристики мають свої показники. Питання про показники толерантності неодноразово розглядали різні автори (А. Альошина, О. Асмолов, Н. Асташова, В. Глєбкін, О. Грива, І. Гриншпун, П. Комогоров, Г. Оллпорт, Г. Погодіна, О. Садохін, В. Собкін, Г. Солдатова, С. Щеколдіна та ін.), що можна побачити в таблиці 3.8.2.

Таблиця 3.8.2

Характеристики толерантної особистості

Автор	*Характеристики, показники*
Н. Асташова	гуманність, рефлективність, відповідальність, мобільність, упевненість у собі та у своїх силах, стриманість, варіативність у підході до навколишньої дійсності, перцепція, емпатія, почуття гумору
А. Альошин Г. Погодіна С. Щеколдіна	стійкість особистості: емоційна стабільність; доброзичливість, ввічливість, терпіння; соціальна відповідальність; самостійність; соціальна релаксація; емпатія: екстравертність; чутливість партнера; чемність; високий рівень співпереживання; здатність до рефлексії;

	дивергентність мислення: відсутність стереотипів, забобонів; гнучкість, критичність мислення, вміння бачити альтернативні рішення; мобільність поведінки: відсутність напруження в поведінці, тривожність, комунікативність, уміння знайти вихід зі складної ситуації, автономність поведінки, прогностицизм, динамізм; соціальна активність: соціальна самоідентифікація, соціальна адаптованість, креативність, соціальний оптимізм, ініціативність
О. Садохін	реальна рівноправність між представниками різних народів; взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів суспільства до різних соціальних, культурних груп; рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства; гарантоване законом збереження та розвиток культурної самобутності й мов національних меншин; реальна можливість дотримуватися традицій для всіх культур, які представлені в цьому суспільстві; свобода віросповідання за умови, що це не зачіпає прав і можливостей представників інших конфесій; співробітництво й солідарність у розв'язанні спільних проблем; відмова від негативних стереотипів у галузі міжетнічних і міжрасових ставлень
Г. Оллпорт	орієнтація на себе; потреба у визначеності; прихильність до порядку; здатність до емпатії; надання переваги свободі, демократії; пізнання самого себе; відповідальність; захищеність
Г. Солдатова, Л. Шайгерова, Л. Шадрова	відмова від домінування, спричинення шкоди і насильства; співпраця, дух партнерства, готовність миритися з чужою думкою; повага до людської гідності та прав інших; прийняття «Іншого» таким, який він є; здатність поставити себе на місце «Іншого»; повага права бути «Іншим»; визнання різноманітності та рівності «Інших»; терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки

Протилежною рисою толерантності є така риса особистості, як інтолерантність. До характеристик інтолерантної людини можна віднести агресію, конфліктність, жорстокість, дратівливість, невпевненість у собі, тривожність, нестійкість особистості, інтравертність, некомунікабельність, егоїстичність, відсутність достатнього рівня освіти та культури [36, с. 53].

У науковій літературі виділяють й інші характеристики та показники, які притаманні толерантним та інтолерантним людям, але ми запропонували ті, які, на наш погляд, найбільш часто проявляються.

Таким чином, толерантність – це інтегративна ціннісна категорія, що характеризує терпиме ставлення до відмінних поглядів, думок, вірувань, передбачає вміння конструктивно розв'язувати конфлікти, долати суперечності, контролювати власну поведінку. Виховання цієї якості має спиратись на конкретну програму та стратегію, базуватись на відповідній концепції, яка була б легкою в реалізації та відповідала потребам і завданням, що висуваються до особистості.

Список використаних джерел:

1. Аристотель. Твори: В 4-х т. Т.4 / Пер. А. І. Доватура. Київ: Просвіта, 1983. 830 с.
2. Баева Л. В. Толерантність: ідеї, образи, персоналії: монографія. Київ: Веселка, 2009. 217 с.
3. Беррі Дж. Крос-культурна психологія: дослідження. Харків: Гуманітарний центр, 2017. 560 с.
4. Білас Л. М. Виховання національної самосвідомості особистості в процесі навчання англійської мови: монографія. Київ: Логос, 2011. 192 с.
5. Білецька І. О. Полікультурне виховання учнів у процесі навчання іноземної мови. *Педагогічний альманах*. 2015. Вип. 25. С. 10–16.
6. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Рівне, 2004. 231 с.
7. Болгаріна В. Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 2–6.
8. Бекон Ф. Твори. Київ: Думка. 1972. Т. 2. С. 7–214.
9. Валітова Р. Р. Толерантність як етична проблема. Одеса, 2017. 220 с.
10. Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров. Львів: МП Слов, 1991. 128 с.
11. Виховуємо толерантність: форми та методи роботи: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. М. Масютіної. Бердянськ: Ткачук О. В., 2012. 200 с.
12. Волик Л. В. Полікультурне суспільство як вид політичної субкультури. *Шлях освіти*. 2006. № 4. С. 6–10.
13. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2007. 197 с.
14. Вольтер. Філософські твори. Одеса. Наука, 1988. 752 с.
15. Всесвітня історія: В десяти томах. Заг ред. Е.М. Жукова. Київ: Просвіа, 1958. Том IV. 823 с.

16. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 280–289. URL: http://vuzlib.com/content/view/1368/94/ (дата звернення: 13.11.2023).
17. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Філософія релігії: в 2 т. Т. 1. Київ: *Думка*, 1977. 573 с.
18. Гончаренко Л. А. Формування культурної ідентичності індивіда як одне із завдань полікультурної освіти. *Педагогічний альманах*. Випуск 3. Херсон. 2008. С. 110–114.
19. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ. Либідь, 1997. 376 с.
20. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.10. Київ. 2008. 417 с.
21. Дао-Де цзин*:* Книга про шляхи життя. Київ: Собор, 2005. 238 с.
22. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3–4. С. 175–179.
23. Дістервег А. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1956. 374 с.
24. Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2007. 209 с.
25. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук ; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. 688 с. URL: http://litopys.org.ua/drag/drag.htm (дата звернення: 18.10.2323).
26. Жмирова Є.Ю. Про поняття «толерантність» та її види. *Інноваційна педагогіка*. 2006. Т. 12. № 4–2.С. 1265–1269.
27. Закон України «Про вищу освіту». URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14 (дата звернення: 20.10.2323).
28. Закон України «Про освіту». URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12 (дата звернення: 20.10.2323).
29. Зарівна О. Т. Мова як чинник формування толерантності студентської молоді в глобалізованому суспільстві: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2008. 187 с. 107.
30. Зарівна О. Світоглядно-культурологічний і моральний зміст поняття «толерантність»: проблема визначення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2008. № 1. С. 131–138.
31. Зінов'єв Д. В. Соціокультурна толерантність – її сутнісні характеристики. *Парадигма*. 1998. № 1. С. 54–65.
32. Зінченко А. Модель формування комунікативної толерантності студентів педагогічних спеціальностей університетів у процесі гуманітарної підготовки. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. № 3. С. 241–248.
33. Зорько В. С. Етнічна та релігійна толерантність в українському суспільстві : соціологічний вимір. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4 (5). С. 76–85.

34. Капустіна Н. Г. Психологічні особливості формування толерантності: монографія. Суми, 2008. 228 с.
35. Кессіді Ф. . Сократ. 2-е изд., доп. Київ: Дума, 1988. 220 с.
36. Коваль П. Р. Формування толерантності в колективах. *Держава*. 2013. № 11. С. 51–54.
37. Койкова Є. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2008. 20 с.
38. Коменський Я.-А. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. Київ: Педагогіка, 1982. Т. 1. 656 с.; Т. 2. 576 с.
39. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2015-2019 рр. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 11.10.2023).
40. Костомаров Н. Л. Толерантність. *Основа*. 2000. № 3. С. 33–80. URL: http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm (дата звернення: 15.10.2023).
41. Круглова Н. В. Етапи становлення толерантності як соціокультурна норма. *Культура та освіта*. 2011. № 4(29). С. 109–112.
42. Кулієв Е. Р. Коран. Харків, 2014. 816 с.
43. Леві-Стросс К. Раса та історія. Запоріжжя: Основа, 2000. С. 323–356.
44. Лекторський В. А. Про толерантність. *Питання філософії*. 2007. №11. С. 46–54. URL: http://www.baikal-tolerance.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83:2010-04-13-04-20-07&catid=33:2010-04-13-04-13-14&Itemid=19 (дата звернення: 16.10.2023).
45. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2007. 211 с.
46. Лозинська Л. Ф. Виховання толерантності у студентів вищих медичних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2014. 20 с.
47. Локк Дж. Твори: в 3 т. Харків. 1988. 668 с. С. 66–90.
48. Лур'е С. Я. Демокріт: тексти. 1970. 664 с. URL: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000158/index.shtml (дата звернення: 21.10.2023).
49. Маркова Н. Г. Формування у молоді толерантності як індикатора міжнаціональних відносин. Загальна середня освіта. 2008. № 10. С. 51–54.
50. Матіс В. І. Теорія і практика розвитку національної школи в полікультурному суспільстві: автореф. дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01. Миколаїв, 1999. 39 с.
51. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 208 с.
52. Міхеєв В. І. Теорії педагогіки. Маріуполь: Кресало, 2010. 224 с.
53. Мор Томас. Утопія. пер. Ю. М. Каган. Київ: Наука, 1978. 416 с.

54. М'язова І. Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ. 2008. 18 с.
55. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013 (дата звернення: 18.09.2023).
56. Нова філософська енциклопедія: В 4т. Київ: Думка, 2010. Т. 4. 736 с.
57. Орлов А. Б., Шапіро А. З. Психологія толерантності: проблеми і перспективи. *Питання психології*. 2006. № 3. С. 62–63. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/TOLERANTNOST.html?page=0,2 (дата звернення: 25.09.2023).
58. Петрицький В. А. Толерантність – універсальний етичний принцип. Рівне: СПб., 2003. С. 139–151.
59. Платон. Твори в 4 т.: Т. 1. Київ: Основа, 1990. 860 с.
60. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
61. Психологія: словник. Харків: Край, 1990. 494 с.
62. Рабле Франсуа. Гаргантюа і Пантагрюель: Роман: Для серед. та ст. шк. віку. Київ: Веселка, 1990. 246 с.
63. Роттердамский Д. Є. Похвала глупоті. Харків: Художня література, 1971. С. 119–207.
64. Садохін А. П. Міжкультурна комунікація. Київ: Вища школа, 2005. 310 с.
65. Свойкіна Л. Ф. Формування міжкультурної толерантності у студентів. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 3. С. 78–81.
66. Сенека Л. А. Твори. Київ: Художня література, 1986. 543 с.
67. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів у двох томах. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1. 530 с.; Т. 2. 576 с.
68. Смінов М. Ю. Релігійна толерантність. URL: http://surl.li/ofexb (дата звернення: 05.10.2023).
69. Соколов М. Ю. Проблема толерантності в інформаційному просторі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2007. 17 с.
70. Соціологічний енциклопедичний словник. Київ: Просвіта, 2000. 488 с.
71. Степанов С. С. Популярна психологічна енциклопедія. Київ: Основа, 2005. 672 с.
72. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія. Київ: РАН, 2000. 320 с.
73. Тарасишина О. М. Поняття толерантності в політичній і правовій культурі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 58–62.
74. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2004. 280 с.
75. Фалькова Є. Г. Міжкультурна комунікація в основних поняттях. Харків: СПб. 2007. 77 с.
76. Фаст Дж. Мова тіла. Суми: Персей, 1995. 432 с.

77. Фрагменти ранніх грецьких філософів. Київ: Наука, 1989. Ч. 1. 576 с.
78. Хом'яков М. Б. Толерантність: парадоксальна цінність. *Соціальна педагогіка.* 2003. №4. С. 98–112.
79. Цицерон Марк Туллій. Вибрані твори. пер. М. Гаспарова. Суми. 1975. 456 с.
80. Чаттерджі *С.* Індійська філософія. Львів*:* Іноземна література, 1955. 376 *с.*
81. Чебикіна О. А. Системний підхід до поняття «толерантність». Психологічна наука і освіта. 2012. № 2. URL: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n2/53615.shtml (дата звернення: 14.10.2023).
82. Шалін В. В. Толерантність: культурна норма і політична необхідність: монографія. Одеса: Світ науки, 2000. 356 с.
83. Енциклопедичний словник: В 3-х томах. Київ. Т. 3. 2009. 512 с.
84. Berry W. Ethnic Tolerance in Plural Societies: Paper Delivered at an International Conference on Authoritarianism and Dogmatism / W. Berry, M. Pleasants. Potsdam, N.J.: Wiley, 1984.
85. Cambridge Dictionaries Online. URL: http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/tolerance_1?q=tolerance (дата звернення: 09.10.2323).
86. Dauzat A. Nouveau dictionnaire étymologique et historique. Paris *:* Larousse*,* 1964. 805 p.
87. DicLib.com. URL: http://www.diclib.com/cgi-bin/d.cgi?p=tolerancia&page=search&l=ru&base=&prefbase=&newinput=1&st=&diff_examples=1&category=cat4#.U_CvJJ1RdFk (дата звернення: 10.10.2023).
88. ECTACO. URL: http://online.ectaco.ca/main.jsp?do=e-services-dictionaries-word_translate1&direction=1&status=translate&lang1=23&lang2=ar&source=tolerance (дата звернення: 18.10.2023).
89. E-slovnik:Тлумачний словник української мови. URL: http://eslovnyk.com/search/search/?search=терпіння (дата звернення: 12.09.2023).
90. Grant, Carl A. Doing Multicultural Education for Achievement and Equity / Carl A. Grant, Christine E. Sleeter. 2nd ed. – Routledge, 2011. 278 p.
91. Oxford English Dictionary 2nd Edition, Version 4.0 (Windows & Mac) 2009.

3.9. Справедливість як європейська цінність: філософський та психолого-педагогічний тезаурус

В умовах інтеграції України в європейський простір, особливо важливими постають питання, пов'язані із можливістю кожної людини виконувати свої громадянські обов'язки та користуватися своїми правами. Проте у період соціальних і політичних криз,

військової агресії російської федерації, трансформації освітньої галузі, більшість громадян відчуває себе соціально незахищеними, і їх права часто порушуються. Такі життєві ситуації підштовхують людей до дій, спрямованих на встановлення справедливих відносин та відновлення правопорядку. У зв'язку з цим, досягнення соціальної справедливості в українському суспільстві та створення умов для розвитку особистості стають викликами сьогодення.

Справедливість – загальнолюдська цінність, що тісно пов'язана із розумінням сутності людини, її природи. Також, справедливість є необхідною складовою моральної та правової культури, яка є важливою умовою для нормального, мирного співіснування людського суспільства. Ідеї та вимоги справедливості, а також їх послідовне втілення у соціальній практиці, мають вирішальне значення для якісного перетворення життя українського суспільства, здійснення реформ та створення демократичної, правової та соціальної держави, як це визначено у статті 1 Конституції країни.

Феномен справедливості завжди привертав увагу науковців. Зарубіжні дослідники, такі як Ж.-Л. Бержель, Ж. Бодріяр, Ю. Габермас, А. Гаєк, Р. Дарендорф, Д. Ллойд, К. Мангайм, Р. Нозік, К. Поппер, П. Рікер, Дж. Ролз, Ф. А. фон Хайєк, О. Хьоффе та інші, зробили значний внесок у розуміння феномена «справедливість».

Українські вчені В. Андрущенко, О. Бабак, С. Бабенко, Є. Бистрицький, Є. Головаха, Л. Губерський, А. Єрмоленко, А. Карась, М. Козловець, Л. Кравченко, В. Левкулич, Е. Лібанова, М. Михальченко, В. Табачковський, Ю. Тихонравов, В. Пазенок, Ю. Панасюк, Я. Пасько, М. Попович, А. Приятельчук, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Є. Стрельник, І. Строков, М. Тур, Д. Усов, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шинкарук та інші, досліджували проблеми реалізації принципу справедливості у контексті реформування українського суспільства та його демократизації в різних аспектах, включаючи філософський, соціологічний, правовий, економічний та етичний.

Для розуміння сутності будь-якого поняття важливо дослідити його витоки, роль і значення у розвитку суспільства. Справедливість завжди привертала увагу представників різних наукових галузей і лишається об'єктом досліджень і нині, оскільки вона відображає сутність моральних відносин у суспільстві.

На рівні соціуму справедливість інтерпретується як суспільна цінність, яка регулює дії людей згідно з загальновизнаними нормами,

визначає напрямок їхньої активності та виступає механізмом гармонізації взаємин.

Справедливість не обмежується лише врегулюванням рівності у винагороді за працю та розподілі доходів. Вона передбачає створення рівних можливостей для самореалізації людей у всіх аспектах суспільства, включаючи освіту, культуру, зайнятість на керівних посадах і політичну участь. Ключовим елементом справедливості є рівність можливостей, яка гарантує однаковий доступ до різних сфер. Вирішення того, як використовувати ці можливості, залежить від індивідуальних особливостей, здібностей, наполегливості та особистих зусиль кожної людини.

Справедливість представляє собою філософську універсалію, що наголошує на основному принципі устрою соціального життя. Саме походження слова вказує на його нормативний та деонтологічний характер, спрямований на оцінку того, що вважається правильним. Терміни, такі як «правда», «правота», «правильність», «право», мають спільний корінь із «справедливістю». Особистість, яка живе «з правдою» і діє правильно згідно з правилами, вважається «справедливою».

Однак, це лише один аспект розуміння поняття «справедливість». Етичні конотації переплітаються з аспектами політики і права. Наприклад, у англійській мові слово «justice» означає як «справедливість», так і «право», так само, як у польській «sprawediwose». Проте розуміння справедливості як етичної та правової категорії розвивається, і різниця в тлумаченні стає більш виразною.

В Європейському словнику філософій справедливість трактують у трьох аспектах: у когнітивному – як правильний, точний, справжній; у моральному – як доброчесність людини, орієнтована на добро «як загальноприйнятий моральний критерій на противагу моральному злу»; у розподілі матеріальних благ [10, с. 350].

У Короткому Оксфордському політичному словнику відсутнє філософське визначення справедливості, а подається з позиції права та рівноваги, не розмежовуючи її від соціальної справедливості, вважаючи їх

Поняття справедливості увійшло до тлумачних словників різних мов. Наприклад, іспансько-український словник розглядає «справедливість» (justicia) як відповідність моралі та праву [11, с. 1042], італійсько-український словник роз’яснює значення

«справедливості» (justezza) як правильність [12, с. 1005], а французько-український словник розкриває зміст «справедливості» (justice) як законність [37, с. 962].

У Короткому енциклопедичному словнику за редакцією В. Андрущенка соціальна справедливість визначається як фундаментальна цінність суспільно-політичного життя, що виходить з принципу врівноваженості у соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів суспільства й особи [36, с. 537]. Справедливість розглядають крізь призму цінностей та в контексті уявлень Г. Гегеля про справедливість як рівновагу.

У «Енциклопедії Кольєра» вказано, що термін «справедливість» має два різних значення, які часто взаємодіють у повсякденному вжитку, призводячи до плутанини.

Перше – це «процесуальна» справедливість, яка відноситься до результатів або рішень, досягнутих через правильно функціонуючий механізм відправлення закону.

Друге – це звернення до системи трансцендентальних цінностей, що перебувають «над законом», тобто «право справедливості».

Різні філософські концепції розширюють множину значень терміну «справедливість». Кожна епоха та видатний філософ внесли свій унікальний внесок у загальну теорію справедливості. Образ справедливості, властивий кожному історичному періоду, визначається світоглядними переконаннями, умовами суспільства та роллю конкретної особистості в ньому, і змінюється разом із розвитком суспільства та деонтологічними уявленнями про ідеал суспільства.

Визначити філософа, який вперше обґрунтував проблему справедливості надто складно. Проте можна стверджувати, що найдавнішою концепцією справедливості є її уявлення як частини загальної світобудови, яка регулює як природні явища, так і дії людей. Такий підхід, де справедливість «онтологізується» і виходить за рамки суто соціального контексту, свідчить про обмеження соціально-політичних та правових концепцій. Таким чином, справедливість тлумачиться як вплив вищої сили, що перевищує людський контроль.

На різних етапах розвитку суспільства виникали концепції справедливості, які витікали з соціальної структури та культури конкретного періоду. Ці уявлення проникали до сфери індивідуальних особистостей, де вони адаптувалися, вбиралися і

ставали невід'ємною частиною їхніх систем цінностей, впливаючи на погляди, мотивацію та поведінку. Незважаючи на те, що справедливість переважно розглядається як етична категорія, це поняття виходить за межі етики і є предметом вивчення різних гуманітарних наук, які акцентують увагу на людині, її моральному існуванні, ідеях добра та взаєморозумінні в суспільстві.

У сучасній українській мові термін «справедливість» має різноманітні відтінки значень, які залежать від індивідуального тлумачення кожною окремою особою.

По-перше, він розглядається як характеристика особистості, яка виявляє здатність діяти на підставі об'єктивних фактів.

По-друге, справедливість розуміється як об'єктивне та неупереджене ставлення до будь-чого чи будь-кого.

По-третє, вказується на процес, пов'язаний з міжособистісними відносинами, діями та вчинками, які відповідають морально-етичним та правовим нормам суспільства [6].

У словнику сучасної української мови справедливість визначена як людські відносини, дії та вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам [33].

Об'єктивний характер справедливості був визначений дослідником М. Тофтулом: вона виступає як самостійна владна сила, коли суб'єкт, приймаючи справедливе рішення чи здійснюючи справедливий вчинок, абстрагується від власних симпатій чи антипатій і діє неупереджено [34].

За науковими розвідками В. Малахова, категорія справедливості передбачає не просто оцінку окремого явища (добро чи зло), а співвідношення різних моментів, між якими слід встановити етичну відповідність. Так, справедливість вимагає етично обґрунтованого розподілу благ між людьми, що враховує конкретні обставини та культурний контекст [24, с. 201].

Визначення поняття справедливості також отримує своє значення через його походження. Наприклад, давньогрецьке слово «dikē», що перекладається як справедливість, спочатку вказувало на звичаї або спосіб життя, а згодом розвивалося в напрямку поняття правильності та відповідності звичаю. Також, латинське слово «jus» (від якого походить «justitia») вихідно мало значення права або закону. У цьому контексті формуються перші спроби філософського розуміння суті справедливості, які можна знайти у філософії Демокріта (близько 460 – близько 380 до н. е.), софістів (друга пол. V

– перша пол. VI ст. до н. е.), Сократа та інших античних мислителів.

Сократ прагнув до справедливості, відшукуючи її і переконуючи, що людина повинна діяти справедливо, уникаючи несправедливості. Він підкреслював важливість додержання законів і виконання обов'язків, вказуючи на необхідність діяти відповідно до встановлених норм, а не за власними бажаннями.

Сократ приділяв велику увагу Батьківщині, навіть коли його несправедливо засудили. Він прийняв своє покарання як справедливе і відмовився від втечі з в'язниці. Філософ мав переконання, що потрібно поважати та служити Батьківщині навіть більше, ніж своїй матері чи батькові. Йому було важливо дотримуватися законів і виповнювати веління держави, навіть якщо це вимагало великої жертовності [28, с. 21].

Основною цінністю для побудови справедливої держави служить справедливість сама по собі. У переконаннях Сократа людина повинна проявляти мудрість і підкорятися всесвітнім законам. Справедливість він розуміє, як чесність, яка є обов'язковою для кожної особистості.

Платон приділяє особливу увагу темі справедливості у своєму творі «Держава». Його концепція визначає справедливість як нематеріальну сутність, яку неможливо зруйнувати, оскільки вона не є матерією. Він розглядає справедливість як вимогу до того, щоб кожен громадянин здійснював свої обов'язки, визначені його природою. Платон підкреслює, що справедливість повинна існувати в душі людини, щоб стати основою її душевного здоров'я.

У концепції філософа справедливість виступає ключовою складовою ідеальної системи суспільства. Кожен соціальний стан повинен виконувати свої обов'язки без втручання в справи інших. Справедливість, відповідно до Платона, визначається системою, в якій кожен громадянин реалізує свої природні здібності.

Дослідники В. Трубніков та О. Скакун підкреслюють, що для Платона справедливе суспільство – це те, де кожна людина повністю реалізовує свої природні здібності. Правитель-філософ, здатний мислити, має завдання розподілу функцій у державі на основі принципу справедливості. Платон вважав, що справедливість вимагає ієрархічної співпідлеглості, де кожен елемент виконує свої обов'язки в ім'я цілого. Справедливість для Платона пов'язана із громадським порядком і відображає ідеальну систему, де кожен займається своєю справою без втручання в чужі справи [2, с. 14].

Платон стверджував, що справедливість є характерною не лише для окремої людини, але й для держави в цілому. У своїй праці «Держава» він розгортав ідею ідеальної, справедливої держави, вказуючи на те, що саме держава визначає людські потреби. Проблеми справедливості та несправедливості виступають ключовими у сферах соціальних, економічних, правових та моральних аспектів для кожної людини. Порушення соціальної справедливості має негативний вплив на психологію та моральний стан людей.

Відповідно до Платона, економічна діяльність, заснована на несправедливості, приречена на невдачу. Його інтереси та роздуми щодо рівності як критерію справедливості є важливими. В основі цього вчення лежить ідея відтворення рівним за рівне. Платон вважав, що будь-яка економічна діяльність, побудована на несправедливості, призводить до невдачі. Рано чи пізно, накопичення енергії соціальної справедливості може викликати соціальний вибух або соціальне потрясіння.

Для Аристотеля справедливість – це принцип, який регулює відносини між людьми щодо розподілу соціальних цінностей. Він підкреслює, що справедливість полягає у прирівнюванні власних інтересів до інтересів інших. Для Аристотеля справедливість пов’язана з людською діяльністю і вчинками. Справедливість, на його думку, є принципом, який регулює відносини між людьми у справедливому розподілі соціальних цінностей. Він відмежовує справедливість від несправедливості, вважаючи, що справедливість полягає у відданості кожному відповідно до його заслуг, а несправедливість – у порушенні прав людини. Аристотель виділяє два види справедливості: зрівняльну і розподільну.

Зрівняльна справедливість визначає особисті відносини між людьми, переважно в сфері майнових відносин, охоплюючи галузі цивільного права та товарного обміну, такі як купівля-продаж, застава та завдаток. Аристотель, також, включав діяльність суддів до області застосування зрівняльної справедливості, де їхні рішення призначають компенсацію завданої шкоди або встановлюють покарання за правопорушення. Цей вид справедливості розглядається як галузь взаємовідносин, де закон розглядає всіх рівними, і відповідно до нього відшкодовуються збитки або застосовується покарання.

У зрівняльній справедливості Аристотель визначав

справедливість як відповідність закону, де справедливим вважається те, що відповідає закону, і як взаємовідносини осіб, де люди прагнуть до рівності в правах та обов'язках. Таким чином, справедливість виявляється у визнанні рівності між правопорушниками і потерпілими.

Сутність розподільчої справедливості полягає в розподілі благ відповідно до чеснот та якостей осіб. Критерієм розподільчої справедливості є «геометрична рівність», що означає розподіл загальних благ пропорційно внескам членів суспільства [22].

Аристотель вважав, що закони можуть бути несправедливими, проте дотримання такого закону вважав кращим, ніж порушення, оскільки це може призвести до хаосу та має менш негативні наслідки [35, с. 15].

Аристотель є прихильником приватної власності, оскільки колективна власність породжує бідність, а приватна – багатство. Завдяки приватній власності з'являється нерівність, яка дає змогу виявити особі до інших осіб щедрість, поділитися своїм достатком. Проте мають бути розумні межі. Це стосується і нерівності. Велике розшарування у суспільстві є небезпечним. Для прикладу маємо сучасну Україну. Велике розшарування на багатих і бідних породжує незадоволення в суспільстві, правовий нігілізм, міграцію в інші країни для пошуку кращого життя.

Науковці В. Трубніков та О. Скакун у статті «Принцип справедливості з позиції філософії» висловлюють твердження, що Аристотель вказує на те, що справедливість є найвищою чеснотою, в якій об'єднуються всі інші чесноти. Однак вона виявляється переважно у відносинах з іншими людьми, і тому основним принципом справедливості є принцип рівності. У свою чергу, несправедливість проявляється у нерівності, коли одні люди залишають собі більше, ніж інші, розпорошуючи різні блага. Справедливість тут визначається як середина між надмірністю і нестачею.

Однак, оскільки люди різні і діютьу неоднакових умовах, формальне виконання лише принципу рівності не завжди може бути справедливим. Тому Аристотель вводить додатковий принцип – принцип пропорційності, за яким справедливим є не тільки рівне, а й пропорційно рівне. Пропорційна рівність передбачає, що той, хто має більше майна, робить більший внесок, а хто має менше – менший внесок, враховуючи їхні можливості [35].

Досліджуючи принцип справедливості у філософії Платона і Аристотеля, науковець Я. Блоха зазначає: «Сократ прагнув довести існування єдиного й загального принципу справедливості, пов'язував його з моральністю та знанням; на думку філософа, несправедливість неприродна, оскільки є плодом незнання і помилок, у той час як Платон і Аристотель у своїх концепціях спиралися на визнання нерівності як основи принципу справедливості. Вони вважали, що кожна річ або людина мають свою власну, відповідну сферу діяльності і вплив, переступити які несправедливо, а деякі люди з огляду на свій характер і схильності, мають більш широкі можливості, ніж інші.

Таким чином, Сократ, Платон та Аристотель, характеризуючи принцип справедливості, пов'язуючи його з такими поняттями, як мудрість, краса, гармонія, і пропускаючи його через проблеми рівності, нерівності, держави, права, політики, створювали теоретичні передумови для розвитку подальших суджень про справедливість» [3, с. 86].

За твердженням філософа Давнього Китаю Конфуція, справедливість є чеснотою, ознакою досконалості й мудрості людини. На його переконання, досягнення справедливості обумовлено пошуком особистістю свого морального призначення, яке виявляється у неупередженому ставленні до інших. Мудре втілення норм справедливості, на думку Конфуція, дозволяє благородній людині демонструвати стійкість та об'єктивність у призначенні покарань за негативні дії або наданні заохочення за позитивні вчинки. Конфуцій відстоював ідею відплатної справедливості, наголошуючи на тому, що у житті варто керуватися одним важливим словом – «взаємність» [23].

Згідно з поглядами М. Костицького та Н. Кушакової-Костицької, Цицерон ретельно розробив вчення про справедливість, закон і державу з позицій природного права. Він підкреслював, що справедливість ґрунтується на властивості природи і є вічною, незмінною та невід'ємною властивістю загальної природи і людської природи. Цицерон вважав «природу» джерелом справедливості і права, що охоплює весь космос, фізичний і соціальний світ, форми людського спілкування та внутрішнє життя. В ідеї «numanitas» він розглядав людяність і гуманізм. За Цицероном, справедливість полягає у тому, щоб кожному повертати його власне і зберігати рівність між людьми, особливо у контексті правової рівності, не

звертаючи уваги на різницю в майновому стані. Він визначав справедливість так, щоб ніхто не завдавав шкоди іншим і не порушував чужої власності, ставлячи під загрозу правову рівність [20, с. 14–15].

Гесіод розглядав справедливість у єдності з працею, які визначалися як всезагальна вимога, найважливіший засіб досягнення гармонії в соціальних відносинах людей, побудованих на принципах взаємної вигоди [23].

Геракліт протиставляв справедливість (божественний закон) і правду (засвоєну людьми загальну закономірність), тим самим поєднавши ідеї про абсолютність і відносність справедливості [23].

Демокріт в один смисловий ряд ставив поняття справедливості та щастя. Останнє переживає той, хто живе за принципами справедливості. За Демокрітом, це поняття, у змісті якого відображається об'єктивне – що не суперечить природі, тоді як несправедливість є штучним утворенням [23].

Китайські мудреці Мо-цзи та Мен-цзи визначають справедливість як стан речей у суспільстві, державі і світі. Поступово наголошення в їх визначенні зміщується від визнання божественної справедливості до активного наслідування її людьми, які, дотримуючись принципів справедливості, вирішують суспільні і міжособистісні проблеми.

Фома Аквінський вніс вагомий внесок у розвиток концепції справедливості, уведенням нового поняття – «комутативна справедливість». Цей термін характеризує стосунки, пов'язані не лише з обміном, але й широким колом людських відносин, не залежних від спільнот або держави.

Фома Аквінський розглядав душу як форму тіла, позбавлену прямого сприйняття Бога і Божественних ідей, але відкриту для раціонального пізнання. Він визначає розум як основу свободи, який визначав постійний вибір між частковими благами в аспекті їх відповідності «Вищому Благу»[42, с. 20].

Фома Аквінський розглядав справедливість як постійне прагнення віддавати кожному належне. Ставлення до права він нерозривно пов'язував з рівністю, точніше, з рівновагою дії кожного стосовно іншого. Філософ, майже повністю відтворивши вчення Аристотеля щодо справедливості, розвинув думки святого Августина про «Град Божий» як її осередок. Він визначав справедливість як відповідність природному закону, який відображає мудрість у

людському розумі як чесноту, що лежить в основі відносин між людьми.

Згідно з його поглядами, природний закон є тотожним божественному закону, а тлумачення закону повинно бути винесене за межі звичайного людського розуміння. Таке ставлення до змісту справедливості, засноване на догмах християнського вчення, упродовж тривалого часу залишалося незмінним. Філософ стверджував, що кожний людський закон є правомірним, оскільки він народжується з природного закону, але коли він у чомусь не узгоджується з природним законом, то втрачає свою силу.

А. Аврелій висловлював думку, що кожне благо, отримане людиною, походить від Бога. Відповідно до його вчення, покарання чи винагорода настає за волею Бога. Філософ об'єднав два аспекти справедливості: моральний, що базується на прийнятті християнських принципів, і соціальний, який включав їхнє дотримання у взаємодії влади і народу [20]. Його заслуга полягала в актуалізації проблеми налагодження соціальних взаємодій між суб'єктами з різним соціальним статусом.

У цілому філософи Середньовіччя розглядали справедливість як моральну цінність, підкреслюючи, що вищою силою виступає Абсолют. Зміни у суспільній думці епохи Відродження призвели до появи нових поглядів на проблему справедливості, що співпали з виникненням буржуазного суспільства. В ті часи перевагою, яка вважалася мірилом справедливості, було накопичене багатство як результат зусиль суб'єкта, що створив для себе матеріальні блага.

Важливе місце ренесансні гуманісти відводили такій соціально-політичній і морально-правовій категорії, як справедливість, яка характеризує відповідність між практичною роллю індивідів або соціальних груп у житті суспільства та їх соціальним становищем, між їхніми правами й обов'язками, між вчинками і винагородами, заслугами людей та їх суспільним визначенням.

Соціальна справедливість у середні віки трактувалась як справедливість однозначно дистрибутивна, – не єдина для всіх станів феодального суспільства, а розподілена пропорційно, залежно від того, який щабель посідає людина на суспільній ієрархічній драбині.

Гуманісти епохи Відродження також ще зберігали принцип пропорційності, розмежування справедливості відповідно до гідності, хоча в них вже є певні підходи до усвідомлення потреби рівних прав – політичних, юридичних, економічних. На відміну від феодальної

моралі, для якої міра справедливості визначалася рівнем знатності походження, передбуржуазна мораль надавала значення здібностям і завзяттю, виявлених людиною або її предками і втілених в особистих заслугах чи у накопиченому багатстві. У надзвичайно ємному понятті «справедливість» виокремилося кілька аспектів: моральний (справедливість, як найвища доброчесність), правовий (законність і правосуддя) і соціально-економічний – справедливий розподіл державних податків і посад [28].

Епоха Відродження внесла зміни в онтологічні умови існування людини, що призвело до появи приватної власності, економічної експлуатації та соціального розшарування у суспільстві. Це викликало сумніви у християнських уявленнях про справедливість, які функціонували в середньовічному суспільстві, та потребу переосмислення її сутності. Філософи-утопісти, такі як Томас Мор та Томмазо Кампанелла, стали першими, хто відреагував на зміни у соціально-економічних умовах життя та порушення принципів справедливості.

Т. Мор уважав, що суспільний лад повинен забезпечувати всім членам суспільства засоби для життя і пропонував скасувати приватну власність, вважаючи це необхідною передумовою для рівного та справедливого розподілу матеріальних ресурсів і забезпечення щасливого життя [25, с. 49]. На його думку, держави та приватні власники укладають специфічну угоду на свою користь, прикриваючи її під виглядом загального добра держави [25, с. 111].

В ідеальному суспільстві Т. Мор передбачив шестигодинний робочий день, справедливий розподіл суспільного блага, демократичну республіку, турботу громадян про інтереси суспільства, активну участь жінок у громадському житті [25]. Обґрунтовуючи таку модель суспільного ладу, він висловлює думку, що вона позбавляє громадян рабства та звільняє більше часу для освіти, що в свою чергу призводить до щасливого життя [25, с. 62].

Італійський письменник-гуманіст Т. Кампанелла також вважав ідеальним суспільство без приватної власності, оскільки, за його переконанням, тільки усуспільнення власності робить всіх одночасно багатими та одночасно бідними [13, с. 151–152]. Відзначаючи ознаки такого суспільства, Т. Кампанелла вказував на відсутність класових відмінностей, політичну та економічну рівність громадян та обов’язковість загальної трудової повинності [13, с. 126].

Майже для всіх гуманістів норми справедливості були вічними;

вона – правителька і пані всіх законів, які воістину утворюють реальну основу для існування повноцінних зв'язків у людському суспільстві. Виняток становить хіба що Н. Макіавелі, який писав: «коли справа йде про благо батьківщини, не слід займатися розмірковуванням про справедливість і несправедливість» [23, с. 56].

Аналіз поглядів філософів епохи Просвітництва доводить, що формування інституту приватної власності призвело до фундаментальних змін у свідомості людини. Тогочасне буржуазне суспільство вимагало проголосити приватну власність феноменом, що відповідає справедливості й нормам моралі. Умовою вирішення розв'язання проблеми справедливості філософи епохи Просвітництва проголосили людський розум, який поставили на місце Бога й на нього покладали надії, що він допоможе розв'язати всі проблеми [28, с. 37].

У своєму дослідженні М. Сабадуха зазначає, що у англійського філософа Т. Гоббса поняття справедливості охоплювало широке коло питань: від природних прав людини та божественного трактування до формулювання принципів, на яких має розбудовуватися держава і суспільство. Філософ досліджував справедливість на основі поглядів Платона, а саме: справедливість виникає на побутовому рівні як явище повсякденного життя [28, с. 37]..

Концепція справедливості Дж. Локка виникла в результаті критики поглядів Т. Гоббса, який досліджував зв'язок між справедливістю та мораллю. Локк не лише підходив до цього питання більш глибоко, але також визнавав обмеженість підходу свого попередника. Там, де Т. Гоббс вбачав лише домовленість між різними суб'єктами обміну, Дж. Локк бачив обмеження. На його думку, сильний завжди насаджує своє розуміння справедливості на слабшого та закріплює це правилами. Таким чином, Локк зосередив свою увагу на дистрибутивних аспектах справедливості та спробував сформулювати механізми регулювання моральних відносин між людьми.

Навіть за умов того, що Дж. Локк вважався представником емпіричної філософії, він розумів, що концепція справедливості тісно пов'язана із здатністю людини до рефлексивного мислення. Він вважав, що людина може оцінити свої дії лише в тому випадку, якщо вона займає рефлексивну позицію щодо себе. Однак у реальності багато людей або не бажає цього робити (що спричиняється механізмами психологічного захисту), або просто не здатні до цього.

Якби кожна людина була здатна до моральної рефлексії, інститут права став би зайвим, і саме поняття справедливості втратило б свій сенс. Проте у більшості випадків людина або не має бажання, або не може взагалі займати рефлексивну позицію. Це стає причиною необхідності існування інституту права та концепції справедливості. Таким чином, Дж. Локк вбачав проблему справедливості в тісному зв'язку з моральними якостями людини.

У відміну від представників філософії Просвітництва, Б. Паскаль, видатний французький філософ, вважав, що розум людини не може служити основою для вирішення проблеми справедливості. Відсутність віри в універсальну силу розуму була для нього очевидною помилкою, і він наполягав на тому, що істинною основою справедливості є звичай. Розуміючи, що і звичаї не можуть забезпечити справедливості, філософ дійшов висновку, що вона може бути реалізована на основі сили: «Справедливість без сили виявляється немічною, сила без справедливості – тиранічною» [28, с. 39].

Німецький філософ Ґ. Ляйбніц прагнув знайти основу справедливості, ґрунтуючись на ідейі гармонії між розумом і вірою. Він визначав поняття справедливості як вічні істини, які можуть бути втілені як мудрецем, так і Богом. Для Ґ. Ляйбніца справедливість визначалася як повага до того, що є гідним поваги, дотримання угод і відповідність моральним нормам.

Французькому філософу-просвітнику К. Гельвецію належить концепція справедливості, яка стає філософською категорією, об’єднуючи економічні, соціальні, правові і моральні аспекти. Філософ пише: «Справедливість, що містить в собі одній майже всі чесноти, полягає в тому, щоб надавати кожному те, що йому належить, і зводиться, відповідно, до підтримання цього права власності» [28, с. 40].

Отже, представники філософії Просвітництва розуміли важливість розуму та юридичних норм у вирішенні питань справедливості. Незважаючи на це, їм довелося вдаватися до моралі, хоча вони не визнавали її корінь у християнській філософії. К. Гельвецій намагався охопити концепцію справедливості в широкому контексті людських чеснот. На жаль, цей підхід не знайшов наступників і не був врахований у подальших філософських концепціях. Філософи Просвітництва досліджували справедливість, враховуючи всемогутність людського розуму, і вважали, що на його

основі можна вирішити будь-які проблеми.

В епоху Нового часу виникла антагоністична динаміка відносин між працею та капіталом. Робітничий клас висуває вимоги щодо вирішення проблем соціальної справедливості.

У XVIII–XIX ст. проблема справедливості стала предметом дослідження І. Канта, Ґ. Геґеля, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та інших видатних представників епохи.

І. Кант уточнив розуміння справедливості, виділяючи почуття справедливості і поняття справедливості, стверджуючи, що ідея справедливості виникає із почуття рівності та розглядаючи рівність як обов'язок людини перед іншими. В інтерпретації Канта, справедливість є взаємовизнаним обов'язком один перед одним [28, с. 42]. Таким чином, для Канта справедливість є вищою цінністю для людського та суспільного існування, вираженою у формі найвищого добра.

Ґ. Ґеґель вивчав справедливість у соціально-політичному, релігійному та філософському контекстах. Він розглядав справедливість відповідно до поглядів Платона і пов'язував її з ідеєю блага. Цей комплексний підхід дозволяв філософу тверджувати, що справедливість є субстанцією буття, а її втіленням є абсолютна ідея.

Р. Оуен вводить концепцію кооперативного руху, розробивши систему обміну продуктами праці, яка ґрунтується на принципі справедливості. Замість ринкового механізму, філософ пропонує систему розподілу продуктів праці. Основні принципи функціонування таких комун засновані на рівності прав і обов'язків, враховуючи фізичні та інтелектуальні можливості кожної людини, а також включають спільність власності, свободу висловлювання та діяльності. Зазначені принципи Р. Оуен поєднує з моральними якостями людини, такими як щирість, ввічливість у відносинах та доброзичливість під час спілкування.

Узагальнюючи погляди А. Шопенгауера на проблему справедливості, можна визначити, що він вивчав її в контексті людських якостей, внутрішнього світу та моралі особистості. Він розрізняв егоїстичний та злобний характери, які, за його переконанням, неспроможні до справедливості, але можуть дотримуватися справедливості тільки під впливом закону.

Лише особистість, здатна вийти за рамки власної користі, егоїзму та злоби, може бути справедливою з погляду Шопенгауера. Акцент на співчутті як основі справедливості коріниться у

християнських традиціях. Відзначаючи, що справедливість може проявлятися лише в особистості, здатній до співчуття, важливо зауважити, що співчуття може бути як вродженим, так і свідомим. Отже, співчуття для Шопенгауера є основою взаємовідносин між людьми.

Важливо відзначити, що А. Шопенгауер та Ф. Ніцше акцентували увагу на етичних принципах, зокрема, на справедливості, як важливому елементі розв'язання суспільних проблем,

Ф. Ніцше був першим серед філософів XIX століття, хто систематично аргументував, що справедливість тісно пов'язана з особистими якостями людини. На його думку, її вирішення не може бути досягнуте шляхом соціальних революцій, а лише шляхом розвитку моральності та людських здібностей. Таким чином, він виступав проти ідеї соціалізму.

На думку дослідниці М. Сабадухи концепції справедливості XIX – початку XXI століття були органічно пов'язані з політичними ідеологіями: консервативною, ліберальною, комуністичною, а ідею справедливості політики використовували для досягнення власної вигоди. Проблема справедливості в українській філософській, соціальнополітичній та релігійній думці має тривалу історію. Вона була підґрунтям держав-полісів, що існували на теренах сучасної України. Так, ідея справедливості знайшла відображення в «Громадянській присязі» мешканців Херсонеса: «Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян» [28, с. 58], тобто ідея справедливості була засадничою для жителів давніх держав-полісів. Державотворча діяльність князів Київської Русі ґрунтувалася на справедливості. Вона пронизує «Руську Правду» Ярослава Мудрого, «Повчання» Володимира Мономаха та інші тогочасні пам'ятки культури. Так, у «Руській правді» справедливість поєднано із заповідями Нового Заповіту та судочинством. На погляд М. Сабадухи, «Руська правда» випередила європейську думку, наприклад, в документі відсутнє положення щодо смертної кари [28, с. 59]. У «Повчанні» Володимира Мономаха ідея справедливості трактується в контексті благочестивості: людина має керувати своїми потребами, емоціями, помислами [28, с. 59]. Отже, «Руська правда» та «Повчання» просякнуті ідеями гуманізму, справедливості, що зближує ці пам'ятки культури з передренесансними європейськими ідеями.

Документи часів Київської Русі доводять, що справедливість відігравала суттєву роль у житті стародавньої української людини, заклавши підґрунтя для подальшого осмислення її ролі і значення в життєдіяльності суспільства й держави.

Українські гуманісти розглядали справедливість як відповідність життя окремих людей і суспільства природному праву і моральному законові, що зобов'язує людину виконувати Божі заповіді. Вважалось, що почуття справедливості дане кожній людині і в цьому всі люди рівні між собою. Зокрема, Оріховський вважав справедливість душею держави і найпершою з доброчесностей, на основі якої повинно відбуватися вирішення будь-яких справ. Усі інші чесноти, на думку мислителя, «повинні повернути виникаючу з них користь» для блага держави; і лише від справедливості цього не вимагається: вона знаходить своє місце в стосунках між окремими людьми і станами, як необхідний, істотний елемент функціонування державної машини. Держава, писав Оріховський, повинна дбати про справедливість, пам'ятаючи слова пророка Ісаї: «мета справедливості – мир, а миру – спокій і безпека навіки» [23, с. 336]. Наш мислитель цінував справедливість і вважав, що вона можлива у суспільстві лише за умови рівності усіх громадян стосовно права.

Крім Оріховського, ідею справедливості декларували й інші українські мислителі, передусім Г. Саноцький, І. Домбровський, В. Загоровський, М. Смотрицький, С. Пекалід, Х. Євлевич, К. Транквіліон-Ставровецький, які не тільки переконували громадян бути совісними, але й боротися за справедливість, відстоювати її. Акцентуючи увагу на соціальній несправедливості, українські мислителі об'єктивно готували ґрунт для вибуху невдоволення і збройних антифеодальних виступів народу.

З другої половини XVIII століття справедливість стає предметом уваги Г. Сковороди, який досліджував проблему справедливості в контексті ідеї рівності. Утім, він заперечував рівну рівність й уважав це дурістю [31, с. 437]. Ці роздуми свідчать, що Г. Сковорода визнав принцип духовної ієрархії, а ідею справедливості розглядав у взаємозв'язку рівності та ієрархії. Втіленням справедливості у філософа є ідея «нерівної рівності»: люди нерівні у своїх природних задатках, духовних якостях, але, займаючись спорідненою працею, вони її долають. Ідея спорідненої праці виступає у Г. Сковороди підґрунтям для подолання несправедливості, органічно поєднана з роздумами про справедливий соціальний устрій – «гірній республіці»

[30, с. 44–46].

Український філософ П. Юркевич, спираючись на ідеї Арістотеля, аналізує справедливість на основі порівняння – як людина має свідому душу, так душею держави є справедливість, складовими якої є визнання людської гідності, рівності й закону [39, с. 642]. Філософ зробив значний внесок у розуміння сутності справедливості: справедливість матиме досконалий характер у такій державі, де людина й держава тотожні [39, с. 643], тобто між людиною й державою відсутнє відчуження. Формальне виконання законів, на думку філософа, ще не є справедливістю, бо справедливою людиною є той, хто живе відповідно до духу закону, і є втіленням усіх чеснот. Справедливість у контексті гідності має враховувати заслуги й нагороди людини.

Сучасна філософія наголошує на важливості використання принципів соціальної справедливості при розподілі особистих та соціальних благ, визначаючи її значущість у сфері регулювання. Узагальнюючи, можна стверджувати, що філософія вкладає наступний зміст у поняття справедливості: це процес осмислення людиною загальної істини, який виявляється у її моральних вчинках; етична чеснота, що проявляється у створенні умов для реалізації здібностей та взаємодії в суспільстві; соціальне почуття, яке стимулює дії в інтересах спільноти та правильного розподілу винагород і покарань.

Психологи та педагоги, досліджуючи розвиток та виховання нового покоління, приділяють увагу справедливості та її похідним категоріям. Зокрема, Я. Коменський виділяв справедливість серед цілей своєї педагогічної системи, вважаючи, що цінність цієї доброчесності закладається в дитинстві та формується у «материнській школі». На його думку, педагог повинен надавати особистий приклад та сприяти розвитку звичаю діяти справедливо та чесно [16, с. 132].

Я. Корчак, як практик, розв’язав проблему виховання активної, самостійної та моральної особистості, створивши педагогічну систему, що базується на принципах справедливості, рівності і відповідальності. Початковим кроком у цьому напрямку було введення дитячого суду, який керувався законами спільноти та відповідав за дотримання вчителем норм справедливості для кожного учня. Сутність ідеї полягала у захисті прав дітей, відстоюванні їхнього права на повагу та розуміння їхніх проблем, визнанні

необхідності виховання моральності через особистий приклад педагога [16, с. 133].

Таким чином, в історії педагогічної думки справедливість відігравала важливу роль у формуванні освітніх концепцій. Проблема виховання у зростаючої особистості якостей справедливості актуалізувалася через власний приклад ставлення вчителя до учнів. Учитель повинен створювати сприятливі умови для навчання, проявляючи педагогічний такт та виявляючи повагу і довіру до учнів.

Вітчизняні дослідники розвинули педагогічні ідеї справедливості та зробили значний внесок у розробку даної теми. Видатний педагог В. Сухомлинський надав вагомого значення моральному аспекту вибудови взаємин учителя з учнями, вважав, що основою довіри дитини до вихователя є справедливість, а «…щоб стати справедливим, треба знати духовний світ кожної людини» [16, с. 134]. Таке розуміння спонукає педагога і вихованця співіснувати в одній системі моральних координат.

Дослідники Ю. Василькова та Т. Василькова сфокусували увагу на проблемі виховання справедливості як цінності, що виражає любов особистості до правди і потребує уваги ще з дитинства.

Отже, сучасні дослідники погоджуються, що справедливість педагога проявляється у любові, повазі, довірі до учнів і в об’єктивності вчителя. Справедливе застосування методів заохочення і покарання є основою справедливого ставлення до дітей. Шляхом демонстрації цих принципів, педагог виховує в учнів справедливість як моральну якість.

Вивчення справедливості у психології різних вікових груп охоплює питання формування уявлень та понять особистості щодо справедливості протягом її онтогенезу. Формування моральних понять та цінностей у свідомості зростаючої особистості відбувається під впливом соціокультурних чинників, і ключову роль тут відіграє виховання у сім'ї та у школі. У педагогічній психології термін «справедливість» використовується для вивчення психолого-педагогічних умов розвитку цієї моральної цінності у школярів і при створенні психолого-педагогічного портрета ідеального вчителя.

Отже, у педагогічній психології дослідження справедливості включає в себе вплив вчителя на учнів, регулювання взаємин у шкільній спільноті та розвиток цієї моральної якості в структурі особистості педагога.

Аналіз використання поняття справедливості в педагогіці та

психології дозволяє сформулювати кілька висновків. У світовій філософській думці справедливість як складна категорія розглядалася у педагогічному та психологічному контекстах. В педагогіці справедливість визначається як моральна якість, що формується у зростаючої особистості під час виховання, а також як моральна цінність педагога, яка дозволяє ефективно взаємодіяти з учнями.

У психології широкий спектр розгляду справедливості охоплює питання покарання та заохочення, які взаємодіють із справедливістю та допомагають висвітлити проблеми особистісного розвитку, моральності поведінки та соціальної взаємодії.

У сучасній психологічній науці вивчення справедливості включає багато аспектів, включаючи її регулюючу функцію та аналіз гармонізації соціальних взаємин за умови дотримання норм справедливості. Також, акцентується на вивченні розвитку моральної свідомості в онтогенезі, де справедливість є важливим компонентом. Зазначається важливість дослідження справедливості як моральної цінності, формування якої у суб'єктів педагогічного впливу сприяє оптимізації процесу навчання та виховання.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Справедливість-несправедливість у міжособистісних взаєминах. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 2. С. 6–14.
2. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис… д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2004. 582с.
3. Блоха Я. Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Арістотеля. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79–86.
4. Васильєва М. П. Теорія педагогічної деонтології. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2003. 216 с
5. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2011. 248 с.
6. Великий тлумачний словник української мови / упорядник Т. В. Ковальова. Харків: «Фоліо», 2005. 768 с.
7. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
9. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
10. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей: пер. з фр. Т. 2. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2011. 488 с.
11. Іспансько-український словник. Українсько-іспанський словник: 230000 + 210000: два в одному томі: 440000 од. пер. / під заг. ред. В. Бусела. Київ. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2013. 1136 с.

12. Італійсько-український словник. Українсько-італійський словник: 230000 + 210000: два в одному томі: 440000 од. пер. / під заг. ред. В. Бусела. Київ. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2013. 1136 с.

13. Кампанелла Т. Місто Сонця. Мор Т. Утопія. /пер. з лат., вст. слово Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. Київ: Дніпро,1988. С. 124 – 182.

14. Кістяківський Б. О. Держава і особистість. Вибране / упорядкув., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 237 – 274.

15. Кістяківський Б. О. На захист науково-філософського ідеалізму. Вибране / упорядкув., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 31 – 96.

16. Клочек Л. В. Справедливість у психолого-педагогічному вимірі. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2015. Вип. 17. С. 130-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_17_14 (дата звернення: 17.11.2023).

17. Клочек Л. В. Соціальна справедливість *у* педагогічній взаємодії*: Психологічний вимір*. Харків: Мачулін, 2018. 456 с.

18. Кониський Г. Філософські твори у 2 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 496 с.

19. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. Іена Макліна й Алістера Макмілана; пер. з англ. Київ: Основи, 2005. 789 с.

20. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Справедливість як засіб і ціль у виправленні та ресоціалізації засуджених: філософське осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2018. № 1 (15–16). С. 11–24.

21. Костомров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.

22.Левкулич В. Справедливість в концепціях мислителів античності.URL: http://surl.li/merjk (дата звернення: 19.10.2023).

23. Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.

24. Малахов В. А. Етика: 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: Либідь, 2000. 384 с.

25. Мор Т. Утопія. *Мор Т. Утопія. Кампанелла Т. Місто Сонця* / пер. з лат., вст. слово Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. Київ: Дніпро, 1988. С. 16–114.

26. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2005, 576 с.

27. Орлянський В. С. Конфліктологія. Київ: Центр учбової літератури, 2007, 175 с.

28. Сабадуха М. В. Соціальна справедливість як підґрунтя формування громадянського суспільства: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Житомир, 2018. 235 с.

30. Сковорода Г. Книжечка про читання Святого Письма, названа жінка Лотова. Твори: у 2 т. Київ, 2005. Т. 2. С. 34–60.

31. Сковорода Г. С. Розмова названа Алфавіт, або Буквар миру. Твори: у 2 т. Київ, 2005. Т. 1. С. 413–464.

32. Скрипченко О. В. Психологія молодшого школяра. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Просвіта, 2001, 416 с.
33. Словник української мови. Т. 9. Київ: Наук. думка, 1970–1980. С. 590.
34. Тофтул М.Г. Етика. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. 414 с.
35. Трубніков В. М., Скакун О. Є. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «ПРАВО». 2015. Випуск 20. С. 13–20.
36. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. Андрущенко В. П. та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
37. Французько-український словник. Українсько-французький словник: 220000 + 210000: два в одному томі: 430 000 од. пер. / під заг. ред. В. Бусела. Київ. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2010. 1072 с.
38. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Пер. з нім. П.Таращук. Київ: Основи, 1998.
39. Юркевич П. Філософія права. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Вид. друге. Київ: Укр. Світ, 2000. С. 568–685.
40. Adler A. Superiority and social interest: A collection of later writings. New York: Basic Books, 1964. 432 p.
41. Kelly G. Kelly. The psychology of personal constructs (Vols. 1 and 2). New York: Norton, 1955. P. 8.
42. Mike Yu. Social teachings of the Catholic Church. Experience of historical analysis. Rome - Lublin, 1994. 479 p.

3.10. Солідарність в системі європейських цінностей

Солідарність як європейська цінність закріплена в установчих договорах Європейського Союзу. Первинне законодавство ЄС визначає «солідарність» як таку, яка може виражатися у декількох вимірах – в імміграційній сфері (реалізація спільної імміграційної політики ЄС регулюється принципом солідарності та справедливого розподілу відповідальності, зокрема фінансових наслідків, між державами-членами ЄС); у контексті допомоги в надзвичайних ситуаціях (у таких випадках Рада ЄС може прийняти рішення «в дусі солідарності між державами-членами» щодо заходів, доречних в економічній ситуації, зокрема у разі серйозних ускладнень у постачанні деяких товарів, особливо у сфері енергетики.

Пандемія коронавірусу (COVID-19) на початку 2020 року, повномасштабне вторгнення росії в Україну початку 2022 р. стали новим серйозним викликом як для Європейського Союзу, так і для всього світу. Зважаючи на такі складні та доволі непередбачувані обставини, ЄС разом з його державами-членами з метою мінімізації

негативних наслідків епідемії та війни були вимушені обмежити деякі з фундаментальних свобод внутрішнього ринку ЄС та проявити принципи солідарності.

В історії існує чимало прикладів солідарності, яка досягалась і забезпечувалась здебільшого двома способами: штучним (авторитарним) або природним (відносно демократичним). Проте починаючи з XIX століття і дотепер у сучасному глобалізованому світі суттєвим аргументом і детермінантою солідаризаційних процесів виступає їхня зумовленість насамперед економічною доцільністю. Натомість у пострадянському просторі про солідаризацію йдеться в контексті пошуку шляхів і способів політичного та соціокультурного «звільнення», що супроводжується балансуванням процесів, здебільшого деструктивного полілогу між владою і громадянським суспільством. Причому немає чіткої відповіді, де в цьому дискурсивному полі має місце політична технологія, а де природний процес. Впевнено можна лише вести мову про зумовленість солідарності тісним взаємозв'язком між соціально-психологічною та політичною сферами життєдіяльності соціуму

Поняття солідарності, яке ми використовуємо сьогодні, почало використовуватися лише після Великої Французької революції 1789 р. У той час термін «солідарність» передбачав лише ідентичність держави і суспільства. Термін «Солідарність» походить із французької мови solidarite, яке у свою чергу походить з латинського solidus, що означає стабільний, стійкий [13, с. 37].

«Нація – це велика солідарність» – заявив якось французький історик Ернест Ренан. З часом це виявилося чи не найбільш влучним її визначенням. Дійсно, усвідомлюючи себе нацією, суспільство бачить себе солідарною спільнотою, об'єднаною спільним походженням та історичною долею [10, с. 514].

Історик наголошував, що солідарність виступає феноменом, який забезпечує внутрішню єдність та самоорганізованість соціуму, що проявляється у його здатності до соціальної саморегуляції, самозбереження і саморозвитку та дозволяє максимально використовувати можливості всіх членів суспільства для індивідуального і всезагального блага.

Тому під солідарністю в автентичному її розумінні варто розуміти саме самоорганізаційний рівень її розгляду, що походить із внутрішньої мотивації, інтегрованості норм і практик. Попри те, згідно з теоретичними уявленнями, всі самоорганізаційні порядки

(соціальні структури) завжди процесуальні. Тобто соціальну солідарність варто трактувати не як статичний, доконаний факт, а тільки як постійно динамічний процес, що існує тільки на рівні повсякденних взаємодій, які безперервно відтворюються. А останнім часом ці взаємодії й процеси стали дуже стрімкими і суттєвими, що трактується, за Бауманом, як «плинна сучасність» [11, с. 129].

Починаючи з листопада 2013 року загальне поняття «солідарність» набуло широкого значення. Україна за модерний час ще не була настільки солідарною. Здається, зламалися усі песимістичні прогнози щодо того, що Україна ніколи вже не спроможеться на солідарність. Однак, залишається особливість цієї солідарності, яку можна знайти і в минулих епохах, а саме – українці можуть бути солідарні в час бунту, в час повстання, в час трепетного захисту своєї ідентичності, свого майбутнього, але українцям важко бути солідарними у час щоденного буття. І це є завдання для нас: не тільки спалахнути в солідарності, взятися за руки і співати гарні пісні, але і бути солідарними тоді, коли емоції знову пішли вниз, бути солідарними тоді, коли знову вступають в дію старі закономірності. Адже всі ті, що палахкотіли на Майдані повернулися у свою звичну атмосферу з корупцією, з підозрілістю, недоброзичливістю. І дуже важливо не забути це відчуття, коли ти берешся солідарно за руку з іншим [8, с. 125].

Хоча, коли ми говоримо про Європу загалом, то тут можна задатися запитанням: задля чого потрібна ця солідарність Європі і світу? М Рябчук у своїй підкреслює: «Хіба ми самі спроможні бути солідарними з народами, які потрапляють у біду?». Хто з нас аж так переживав, коли воювали між собою тутсі і хуту – ці африканські племена? Ми собі спокійненько жили без солідарності з ними. І можна далі перелічувати чи в Абхазії, чи в інших місцях конфліктів. Отже, з одного боку, треба дуже чітко розуміти і не переборщувати з критикою Заходу. Але з іншого боку є певний вимір, за яким наші очікування щодо солідарності Європи цілком справедливі. Йдеться про те, що ми маємо бути солідарними у правді – в солідарності заради правди. І велика проблема в тому, що рівень нерозуміння українських реалій Європою є фантастично великим. Європа, не знаючи України, довідуючись про Україну з інших джерел, не розуміє суті справи [11, с. 1].

Коли наше суспільство переживає повені, катаклізми, пожежі, смерчі, пандемію коронавірусу, війну – солідарність стається не лише

одним з метапринципів діяльності, а й просто умовою виживання. Безкорислива допомога, посвята для порятунку інших, щирий альтруїзм, емпатія, відкинення страху і егоїзму – такі приклади в найважчих моментах репрезентували військові, медики, рятівники, служби порядку, фармацевти, а також продавці, вчителі, підприємці і сотні тисячі звичайних громадян. Це завдяки їхній поставі ми могли переконатися, чим є солідарність на практиці [11].

Однак, солідарність є занадто цінною, щоб ми пригадували собі про неї тільки в часи кризи. Її ідеали повинні становити також зміст щоденного життя, які б виражалися кожного дня у привітності, гостинності, відкритості чи розумінні. Щоб їх відкривати, вистарчить, що ми глибоко схилимося над власною екзистенцією, пізнаючи краще всі ці шляхетні риси своєї особистості [7, с. 101].

Кожен, хто знайде в собі дух солідарності, зрозуміє, що він не може обмежуватися тільки до індивідуальної сфери. Солідарність вимагає спільноти, бо вона лише в ній вповні реалізується. Тому ми повинні прийняти її як фундаментальне правило нашого суспільного життя. Ми переконуємося у тому особливо сьогодні, коли мільйони поляків, подібно як мешканці інших країн Європи, солідарні з українцями під час війни [1, с. 19].

Стосунки між європейськими державами, незалежно від їхнього розміру і економічного потенціалу, повинні будуватися за зразком людських відносин. Останні в природній спосіб формуються саме згідно принципу солідарності. Це надійна гарантія побудови кращого майбутнього Європи.

«EU stands with Ukraine» – це гасло можна побачити скрізь у великих містах і маленьких селищах Європейського Союзу (ЄС), а також на урядовому порталі Європейської Комісії. Спираючись на європейські цінності й принципи розвитку, ЄС демонструє свою солідарність і підтримку українцям та Україні загалом. Пріоритетною складовою Європейської стратегії з глобальної конкурентоспроможності є розвиток науки, що реалізується через національні та загальноєвропейські Програми з досліджень та інновацій [6, с. 1].

Основними документами ЄС в яких закріплено поняття «Солідарність» є: Хартія основних прав Європейського Союзу, Європейський корпус солідарності, Доктрина європейського права, Договір про функціонування Європейського Союзу (ДЄС).

Згідно з положенням Хартії основних прав Європейського

Союзу, принцип солідарності поширюється на: право працівників на інформацію та консультацію на підприємстві; право на колективне ведення переговорів та колективні дії; право на доступ до служб працевлаштування; право на захист у разі безпідставного звільнення; справедливі та належні умови праці; заборону дитячої праці та захист молоді, що працює; право на створення сім'ї та професійне життя; право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу; право на охорону здоров'я; доступ до послуг загального економічного інтересу; захист довкілля; захист прав споживачів тощо [12, с. 1].

Ю. Щербакова вважає, що солідарність заради цінностей – це і є той ключовий момент в питанні наших очікувань солідарності від Європи. Поки що в Європі домінує позиція: це конфлікт локальний, це конфлікт не наш – європейський, це так варвари між собою мотлошаться, б'ються, треба їх просто змусити до миру, з тим щоби вони дали нам, Європі, спокійно жити. Насправді ж це конфлікт європейський. Путін запропонував модель, яка є рівноцінною моделі Гітлера. І якщо наприклад звернутися до промови короля Георга 1939 року, коли він оголошував про вступ Британії у війну, можна побачити таку логіку: ми не хотіли цієї війни, ми дбали про безпеку, але нас Гітлер змусив до того, щоб захищати світ наших цінностей від зла. Отже, ми очікуємо, що Європа пам'ятатиме на яких цінностях вона виросла, на яких цінностях вона збудувала свою цивілізацію і ці цінності вона буде захищати [13, с. 98].

Л. Заблоцька описує принцип солідарності як соціальну цінність європейських країн та Європейського Союзу. Солідарність, на її думку, можна визначити як певний принцип організації суспільства, в основі якого є об'єднання ресурсів і можливостей членів суспільства для досягнення спільних цілей, при цьому інтереси кожного із членів знаходяться у рівновазі з інтересами суспільства [7, с. 104].

У контексті питання діяльності ЄС один із найважливих принципів – солідарність базується на взаємній підтримці, і є одним із джерел європейської єдності. Вона проявляється у тих випадках, коли у громадян є усвідомлення взаємопов'язаності. Так, наприклад, проведена ЄС політика перерозподілу базується на розумінні європейським суспільством, що зниження нерівності в доходах йде на благо не тільки бідних, але і багатших регіонів. Поряд із цим статус члена ЄС не тільки надає права, але й наділяє певними обов'язками. Одне з основних прав – право мати свій голос у формуванні майбутньої конфігурації політики ЄС. Для цього уряди напрацьовують

спільну мету на довгостроковий період, формулюючи вільний документ, створений у співпраці багатьох людей – політиків, чиновників та громадськості [12, с. 1].

У Хартії основних прав Європейського Союзу підкреслюється статус країни-члена і її прагнення до постійного зміцнення ЄС. Це означає спільну солідарність країн, єдину позицію і тісне співробітництво з суспільно важливих питань. У руслі викликів сучасності боргова криза є серйозним випробуванням солідарності європейських держав, їх готовності до взаємовиручки. Одночасно документ затвердив у суспільній свідомості той факт, що ЄС вже сьогодні де-факто є солідарним співтовариством [4, с. 15].

У доктрині європейського права, як правило, західні науковці приділяють значну увагу дослідженню та аналізу концепції європейської солідарності. Такі вчені, як Н. Амельченко, М. Баурман, В. Баштанник, С. Добрянський, Л. Заблоцька, С. Пасісниченко, В. Пшибильський, Е. Ренан, М. Рябчук та Ю. Щербакова аналізують зміст, ознаки, структурні елементи та виміри європейської солідарності.

Зокрема, В. Баштанник вважає, що, незважаючи на закріплення даного принципу у вторинному законодавстві ЄС та його подальший розвиток у практиці Суду ЄС, європейська солідарність потребує більш чіткої конкретизації та аналізу. На його думку, європейська солідарність більше схожа на аморфне поняття, значення якого змінюється залежно від задіяних міжнародних акторів [3, с. 56].

На думку Ю. Щербакова, про концепцію солідарності можна говорити лише у тому разі, коли для неї характерні основні чотири складники. Перший елемент передбачає надання взаємної допомоги і підтримки. Другий елемент характеризує солідарність через наявність особливих рис, які відрізняють її від міжнародної солідарності. Третім складником є характерна для солідарності ідентифікація членів певного об’єднання на добровільних началах. Врешті-решт, поняття солідарності містить у собі моральні складники, які мають відповідати загальним стандартам і моралі міжнародного співтовариства [11, с. 84].

У свою чергу М. Баурман [2] і Е. Ренан [10] зазначають, що солідарність має нормативне значення. На їхню думку, концепція солідарності має охоплювати взаємний зв’язок між членами одного об’єднання, що, у свою чергу, надає певної стабільності існуванню цієї групи. Тобто мається на увазі, що члени певної спільноти

очікують на готовність інших членів цього об'єднання надати вчасно підтримку та допомогу.

Н. Амельченко, вважає, що солідарність базується головним чином на розсудливості членів певного об'єднання, а не на засадах моралі. Ми підтримуємо влучне і водночас лаконічне визначення поняття солідарності. Учений характеризує європейську солідарність твердженням «Один за всіх і всі за одного» [1, с. 26].

На нашу думку, в основі концепції європейської солідарності є готовність Євросоюзу та його держав-членів докласти взаємні скоординовані зусилля задля реалізації спільних цілей та завдань, з одного боку, та вирішенні нагальних викликів, що постають перед європейськими державами та ЄС, – з іншого.

Сьогодні принцип солідарності закріплений в установчих договорах Європейського Союзу. Зокрема, у ст. 2 ДЄС зазначається, що цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків. Наступна стаття цього ж договору (ст. 3.3 ДЄС) підкреслює, що Євросоюз підтримує економічну, соціальну та територіальну єдність держав-членів ЄС та солідарність між ними [5, с. 1].

Тому, керуючись установчими документами, можна говорити про солідарність у декількох вимірах, наприклад, коли йдеться про співпрацю держав у імміграційній сфері. Так, у ст. 80 ДФЄС зазначається, що реалізація спільної імміграційної політики ЄС регулюється принципом солідарності та справедливого розподілу відповідальності, зокрема фінансових наслідків, між державами-членами ЄС. У разі необхідності акти ЄС, ухвалені відповідно до установчих договорів, містять належні заходи для впровадження цього принципу [5].

Солідарність також згадується у ст. 122 ДФЄС у контексті допомоги в надзвичайних ситуаціях. У таких випадках Рада ЄС може прийняти рішення «в дусі солідарності між державами-членами» щодо заходів, доречних в економічній ситуації, зокрема у разі серйозних ускладнень у постачанні деяких товарів, особливо у сфері енергетики. Крім того, зазначається, що, якщо держава-член перебуває у складному становищі або їй загрожують серйозні труднощі, спричинені природним стихійним лихом або надзвичайними обставинами поза її контролем, Рада ЄС за пропозицією Комісії може за певних умов надати відповідній

державі-члену ЄС фінансову допомогу Союзу [5].

Окрім установчих документів, принцип солідарності закріплено також у Главі IV «Солідарність» (статті 27-38) Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р., яка за юридичною силою є аналогічною до установчих договорів. Згідно з Хартією ЄС принцип солідарності поширюється насамперед на трудові відносини. Йдеться про право працівників на інформацію та консультацію на підприємстві (ст. 27), право на колективне ведення переговорів та колективні дії (ст. 28), право на доступ до служб працевлаштування (ст. 29), право на захист у разі безпідставного звільнення (ст. 30), справедливі та належні умови праці (ст. 31), заборону дитячої праці та захист молоді, що працює (ст. 32), право на створення сім'ї та професійне життя (ст. 33), право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу (ст. 34), право на охорону здоров'я (ст. 35), доступ до послуг загального економічного інтересу (ст. 36) [3]. Окрім трудових прав, солідарність поширюється на захист довкілля та поліпшення його якості (ст. 37) та захист прав споживачів (ст. 38). Тому, на наш погляд, усі вищеперераховані нами права можна охарактеризувати як солідарні права кожного громадянина ЄС [12, с. 1].

У 2002 р. внаслідок численних повеней Центральній Європі створено Фонд ЄС, який надавав допомогу державам-членам ЄС під час великомасштабних стихійних лих. Цікаво, що у Регламенті (ст. 2) під великомасштабними катастрофами маються на увазі катастрофи, збитки від яких перевищують 3 мільярди євро, або 0,6 % від валового національного доходу країни. У преамбулі регламенту зазначається, що у разі виникнення серйозних і глобальних катастроф ЄС має продемонструвати свою солідарність з населенням держав-членів ЄС, надаючи фінансову допомогу [4, с. 9].

Така допомога має бути спрямована на швидке повернення до нормальних умов життя в постраждалих від стихійних лих державах. Допомога в основному має бути надана у разі природніх стихійних лих. Процедура надання Євросоюзом фінансової допомоги потерпілим країнам розпочинається з подання останніми заяви-звернення до Комісії ЄС протягом 12 тижнів після стихійного лиха. Фінансова допомога, запропонована Комісією, має бути затверджена Радою ЄС та Європейським парламентом [5]. У випадку України з підривом Каховської ГЕС сума прямих збитків, спричинених підривом Каховської ГЕС, складає щонайменше $3 млрд. Йдеться про

втрати житлово-комунального сектора, енергетики, сільського господарства, транспорту, екології, промисловості. Такі дані наведено у першому аналізі, здійсненому фахівцями KSE Institute — аналітичного підрозділу Київської школи економіки, у співпраці з Офісом Президента України, Мінекономіки та Мінінфраструктури.

У 2020 р. після спалаху COVID-19 до вищезгаданих правил були внесені поправки до Регламенту (ЄС) 2020/461 [5], що дозволило фонду надавати фінансову допомогу країнам, які стикаються не тільки з природними стихійними лихами, але й із серйозними ситуаціями та викликами у сфері охорони здоров'я. Наприклад, 26 березня 2020 р. Європейський парламент ухвалив пакет заходів для підтримки держав-членів ЄС у боротьбі з пандемією та усуненні соціально-економічних наслідків епідемії. Зокрема, з бюджету ЄС було виділено майже 800 мільйонів євро Фонду солідарності для надання медичної допомоги потерпілим від пандемії європейським державам та окрему фінансову допомогу у розмірі 38 мільярдів євро останнім [8, с. 120].

Окрім ЄС, держави-члени ЄС також продемонстрували високий рівень прояву солідарності з іншими європейськими країнами у подоланні епідемії коронавірусу.

Сучасна російсько-українська війна теж про солідарність – народи об'єднуються заради відбиття загрози з боку москви. Головний редактор Visegrad Insight Войтех Пшибильський розповів про те, як його видання прогнозує подальший розвиток Центральної Європи. Основні рекомендації, куди рухатися Європі, наступні:

- реформувати європейські позиції щодо стратегічної автономії;
- перед створенням загальної армії інвестувати в публічні сектори, які підтримають свободу дій ЄС;
- бути автономним від росії та Китаю;
- розширення через узгодження цінностей та інтересів.

Все вищезгадане має одну основу під собою – цінності. А це вже про допомогу, підтримку та солідарність. За словами Войтеха Пшибильського «Солідарність» – це чи не головна риса, що визначає Центральну Європу. І це про прагнення бути вільними та робити все, щоб звільнитися від тиранії та окупації [9, с. 1].

У контексті питання діяльності ЄС принцип солідарності базується на взаємній підтримці, і є одним із джерел європейської єдності. Вона проявляється у тих випадках, коли у громадян є

усвідомлення взаємопов'язаності. Так, наприклад, проведена ЄС політика перерозподілу базується на розумінні європейським суспільством, що зниження нерівності в доходах йде на благо не тільки бідних, але і багатших регіонів. Поряд із цим статус члена ЄС не тільки надає права, але й наділяє певними обов'язками. Одне з основних прав – право мати свій голос у формуванні майбутньої конфігурації політики ЄС. Для цього уряди напрацьовують спільну мету на довгостроковий період, формулюючи вільний документ, створений у співпраці багатьох людей – політиків, чиновників та громадськості [2, с. 108].

У Хартії основних прав Європейського Союзу підкреслюється статус країни-члена і її прагнення до постійного зміцнення ЄС. Це означає спільну солідарність країн, єдину позицію і тісне співробітництво з суспільно важливих питань. У руслі викликів сучасності боргова криза є серйозним випробуванням солідарності європейських держав, їх готовності до взаємовиручки. Одночасно документ затвердив у суспільній свідомості той факт, що ЄС вже сьогодні де-факто є солідарним співтовариством [4, с. 10].

Бути європейцем – це значить проявляти солідарність у боротьбі за цінності демократії, верховенство права та прав людини. Це значить займати не позу, а активну позицію. Ще одним документом Європейського Союзу, завдяки якому підтримується молодіжне волонтерство став Європейський корпус солідарності (ЄКС).

Його мета – просувати солідарність як цінність, зокрема й через волонтерство. Програма має на меті посилити залучення молодих людей та організацій у волонтерство, сприяти зміцненню єдності, солідарності, демократії та громадянської активності в Європі. Волонтерська діяльність відповідає на суспільні виклики та сприяє зміцненню громад, тож вона є одним з основних фокусів ЄКС.

Європейський корпус солідарності:

- створює доступні для молоді можливості участі у соціально-корисній діяльності. Волонтерство, своєю чергою, підвищує кваліфікацію та компетенції молодих людей для їх особистого, освітнього, соціального, громадянського, культурного та професійного розвитку;
- забезпечує, високу якість організації волонтерства та дотримання принципів Європейського корпусу солідарності.
- просуває соціальну інтеграцію та рівні можливості для участі

молоді з меншими можливостями.

- сприяє європейській співпраці у молодіжній сфері та підвищує обізнаність про її позитивний вплив [6, с. 1].

Європейський корпус солідарності працює у двох форматах:

- індивідуального волонтерства, яке зазвичай є довготерміновим;

- волонтерських команд, яке є короткотерміновим.

У документі із назвою «Єдині у солідарності з Україною: захист європейських цінностей від війни Путіна» найбільше загальноєвропейське партійне об'єднання Європи висловлює підтримку українському народу. Документ було представлено Головою ЄНП на Конгресі, що проводився в Роттердамі [12, с. 1].

«Жорстока воєнна агресія росії проти України за одну ніч змінила наш світ. Безпідставна війна путіна проти України загрожує європейській безпеці, а також міжнародному порядку загалом і водночас ставить під загрозу мир у всьому світі. Українці не лише воюють та жертвують своїм життям заради своєї Батьківщини й незалежності України; вони хоробро борються за демократію та мир, якими ми в ЄС насолоджуємось», – йдеться в документі [12].

Більшість країн-членів ЄС висловлюють думку про те, що путінська росія є головною загрозою безпеці та стабільності на Європейському континенті. Тому повернення до статус-кво у відносинах з росією неможливе до повного виведення російських військ з України та принципової зміни ставлення росії до сусідів.

За словами Л. Заблоцької: «Солідарність Європи з Україною залишиться непохитною. З першого дня Європа підтримує Україну – зброєю, фінансуванням, гостинністю щодо біженців та найжорсткішими санкціями, які тільки бачив світ [7, с. 99].

Отже, солідарність є важливою європейською цінністю, що означає спільність і підтримку між країнами та народами Європи. Це поняття підкреслює значення взаємодопомоги, взаєморозуміння і спільних дій у складних ситуаціях, таких як кризи, конфлікти або соціальні проблеми. Солідарність у Європі проявляється через спільність цілей і цінностей, співпрацю в економічних, політичних і соціальних сферах, та захист прав людини. Вона підсилює єдність Європейського Союзу і сприяє створенню стабільного та демократичного континенту. Через солідарність, країни Європи взаємно допомагають одна одній в економічному розвитку, кризових ситуаціях або природних лихах. Заснована на принципах

справедливості та рівності, солідарність позитивно впливає на інтеграцію країн та народів Європи, створюючи спільне майбутнє, в якому кожна країна має рівні можливості та права.

Список використаних джерел:

1. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.
2. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / пер. з англ. А. Марчинського. Київ: Критика, 2013. 176 с.
3. Баштанник В. Регламентація захисту прав людини у системі права ЄС: організаційно-правовий аспект. *Право України*. 2016. № 9. С. 56.
4. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу: здобутки та перспективи. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Юридична. 2014. Вип. 59. С. 9–16.
5. Договір про функціонування Європейського Союзу від 30.03.2010 № 994_b06. Офіційний вісник України. 2018. № 25. С. 139–141. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/223491.html (дата звернення: 29.11.2023).
6. Європейський корпус солідарності. *Платформа для швидкого пошуку гуманітарної та волонтерської допомоги в усіх областях України* URL: https://youth.europa.eu/home_en (дата звернення: 29.11.2023).
7. Заблоцька Л. Формування ідеї прав людини в Європейському Союзі. Законотворчість. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом (збірник науково-практичних матеріалів)*. Вип. 4. Київ, 2005. С. 99–108.
8. Пасісниченко В. Європейські цінності: історичні традиції та сучасні теоретичні конструкти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2015. Вип. 2. С. 120–129.
9. Пшибильський В. Солідарність Центральної Європи перемагає російський імперіалізм. URL: https://visegradinsight.eu/ (дата звернення: 29.11.2023).
10. Ренан Е. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
11. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
12. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_524. (дата звернення: 29.11.2023).
13. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 208 с.

3.11. Плюралізм як універсальний атрибут сучасного Європейського Союзу

Трансформаційні зміни, які відбуваються в Україні, актуалізують і суттєво розширюють коло питань, що потребують наукового осмислення. Становлення України як демократичної держави вимагає належного впровадження пов'язаних між собою принципів плюралізму, які закріплені на рівні міжнародного стандарту. Серед всього зазначено випливає проблема плюралізму. Даний феномен має не лише інструментальний характер, а й свою самоцінність.

Інтерес до плюралістичної методології зростає у процесі подальшої розбудови демократичної держави і суспільства. тоталітарні диктаторські режими, як вогню, бояться плюралізму, адже саме уявлення про те, що, окрім їх власної, може існувати інша, протилежна думка чи ідея, виводить їх з рівноваги.

В умовах сучасних націй-держав плюралізм – це не лише природна і необхідна умова існування. Він отримав легітимацію як у соціально-економічному, так і політичному житті. На сьогодні термін «плюралізм» у вітчизняній політичній науці певною мірою використовується як своєрідний неологізм: набуває нового змісту та переосмислюється.

У межах сучасної науки сформувалася традиція, згідно з якою плюралізм розглядається як форма і принцип політичного устрою демократичних суспільств, в основі яких – дифузія влади, різноманітність інтересів, які знаходять свій вияв у політичних партіях та інших інститутах громадянського суспільства, що здатні впливати на політичну владу (роботи західних науковців: Р. Даля, С. Ліпсета, А. Роуза, О. Салміна, Дж. Сарторі, Д. Трумена та інших).

Слід відзначити, що проблема плюралізму концептуально представлена у західноєвропейській філософській думці: Й. Шумпетер, Ф. Хайек, Д. Грей, І. Берлін, Р. Рорті, П. Рікер, Ш. Ейзенштадт, І. Валлерстайн, Ю. Хабермас, П. Штомпка, У. Бек, М. Велькер та інші дослідники, предмет уваги яких – теоретичні аспекти розвитку сучасного суспільства.

Поняття «плюралізм» за різними джерелами визначається як «множинний», «більше». Вперше це явище було використано у філософії. Так, звернення до певних аспектів плюралізму можна виділити у поглядах Х. Вольфа (власне, йому приписують перше

використання терміну «плюралізм» для визначення філософських учень, які обґрунтовують існування більше двох першооснов буття), Ж. Бодена (проблема співвідношення між єдиним і множинним суверенітетом), П. Бейля (релігійний плюралізм), Д. Дідро, Вольтер, Ламетрі (обстоюють ідеї свободи думки і слова як основи плюралізму), Ш. Монтеск'є (принцип розподілу влади), П. Гольбаха (основи соціального плюралізму), Дж. Медісона (обґрунтування ідеї про різноманіття суспільних груп, думок), У. Джемса (світоглядний плюралізм), А. Бентлі (групи інтересів – основа суспільства), Г. Ласкі (сформулював такі поняття як плюралістична теорія держави і політичний плюралізм).

Плюралізм, як термін, був запропонований німецьким філософом Х. Вольфом у 1712 році, як протилежний монізму. Плюралізм є виявом людського мислення, які визначають у процесі пізнання об'єктивного світу, людської діяльності, розвитку суспільства дещо єдине чи множинне, схожість або різницю предметів, явищ, подій та ін.

Арістотель писав про спосіб думок людей, котрі трактували єдине та множинне як такі види сутностей, що перебувають у відношенні протилежності.

Кожен видатний філософ був переконаний у тому, що саме йому вдалось накінець перебороти дискредитуючий філософію плюралізм вчень, заперечивши теорії своїх попередників і створивши істинну філософську систему. це прагнення складає суб'єктивний момент історико-філософського процесу, джерелом якого, зокрема, є, по-перше, прагнення перетворити філософію в науку і, по-друге, обмежене розуміння природи науковості у філософії, її своєрідності.

Вперше принципово по-новому до цього питання підійшов Гегель. Він покінчив зі спрощеним уявленням про історію філософії як послідовну низку випадкових подій, сукупність думок і заблуджень. Історико-філософський процес Гегель проаналізував як суперечливий, послідовний розвиток, в межах якого протилежні та взаємовиключаючі вчення знаходяться у відношенні спадкоємності.

Показовою з погляду застосування методології плюралізму є концепція американського філософа П. Фейєрабенда. Він, намагаючись поліпшити теорію «критичного раціоналізму», висуває принцип «теоретичного плюралізму», або проліферації (розмноження) теорій, що є істотною рисою розвитку наукового знання. На його думку, вчені повинні намагатись створювати теорії,

які б відрізнялись від існуючих та визнаних. Створення альтернативних теорій сприяє їх взаємній критиці, прискорюючи тим самим розвиток науки. Принцип проліферації, за Фейєрабендом, є плюралізм у методології наукового пізнання [9].

Прихильність до плюралістичної методології Фейєрабенда проявилась і в констатації тези про те, що основи науки вкорінені в культурі взагалі. Наукове пізнання відбувається в широкому контексті культурних, ідеологічних, політичних традицій. Отже, характер висунутих теорій визначається не тільки емпіричним базисом, але й цілою низкою суб'єктивних факторів: традиціями того суспільства, в якому народився і виріс учений, його смаками, естетичними поглядами, думкою його колег тощо. слід визнати, як заслугу Фейєрабенда. Проголошення ним так необхідних сучасній науці принципів: плюралізму, толерантності, права на творчий пошук кожного вченого, а не лише обраної наукової еліти.

Невідворотним фактом сучасної методології науки, зокрема гуманітарної, є те, що «плюралізм як реальний феномен і поняття претендує сьогодні на увагу все більш широкого кола соціально-гуманітарних наук (соціології, політології, правознавства, історії, літературознавства, культурології, філософії), методології соціально-гуманітарного пізнання саме тому, що він все помітніше долає кордони відносно вузького політико-правового статусу, набуваючи об'ємного соціокультурного характеру» [2, с. 128]. Більше того, як відзначає Б. Починок, принцип плюралізму «виконує системотворчу і специфікуючу функцію гуманітарної методології, зумовлюючи її доконечно-поліпарадигмальний характер» [7, с. 27].

У сучасних дослідженнях термін «плюралізм» набув позитивного значення нещодавно, позаяк наукове співтовариство не одразу сприйняло позицію, згідно з якою є безліч різних, рівноправних, незалежних і таких, що не зводяться одна до одної форм знання та методологій пізнання, ідею, яка припускає існування конкуруючих теорій, «картин світу», дослідницьких програм і парадигм, суперництво різних методологічних стратегій. Плюралізм пройшов шлях від його заперечення та різкої критики більшістю методологів науки до терпимого ставлення та поступової актуалізації в методології. Хоча, варто сказати, в сучасному науковому дискурсі немає одностайної точки зору щодо його ціннісного потенціалу, а тому ведуться жваві дискусії з цього приводу.

Аналіз наявних досліджень показує, що становлення сучасної

постнеокласичної раціональності пов’язано із розширенням та поглибленням уявлень щодо характеру вихідних принципів і передумов пізнавальної діяльності, з виходом їх аналізу за межі класичних ідеалів наукового знання, включенням у пізнавальну діяльність ціннісних аспектів, обумовленістю пізнавальних схем усім різноманіттям зовнішніх і внутрішніх факторів людської суб’єктивності. Відтак, розширення епістемного горизонту сучасної науки дозволяє утвердити плюралістичну незалежність пізнавального процесу, побудувати діалог замість монологу, розмисли замість механічного, некритичного пізнання, рефлексію замість ідеологічної «критики». Плюралізація пізнавального процесу звільняє науковий простір від фундаменталізму та методологічного редукціонізму для множинного тлумачення культурних смислів, що гарантує можливість критичного осмислення результатів і пошуку альтернативних рішень.

Плюралізм на рівні формування гіпотез – умова більш «демократичної» картини світу, хоча і більш «суб’єктивної», як не парадоксально це звучить. Адже для ідеологічно заангажованого дослідника практично існує лише два шляхи – прийняти або ж заперечити можливу гіпотезу. Тоді як у демократичному суспільстві ситуація дещо складніша, науковцю необхідно здійснити вибір серед численних альтернатив. Для людини, котра не звикла до такого вибору, ситуація видається вкрай некомфортною, звідси нарікання на те, що плюралізм в науці є «порушником спокою». Втім, в умовах постнекласичного типу наукової раціональності та, зокрема, в гуманітарному пізнанні, утвердження людиномірності істини та суб’єктивація пізнавального процесу є цілком прийнятним фактом. Як зазначав відомий український філософ С. Кримський, «людина пізнає буття лише в тій мірі, в якій вона здатна реалізувати в ньому саму себе. Відповідно, пізнання відтворює світ лише настільки, наскільки світ виступає світом людини, дзеркалом її можливостей, тобто у подвійному відношенні освоєння світу та зворотнього віддзеркалення ним людської присутності» [3, с. 130].

Плюралізм – це термін що характеризує концепцію наявності безлічі різних поглядів, позицій, ідей та інтересів в один й той самий час. Етимологічно, слово «Плюралізм» походить від латинського «pluralis», що перекладається як «Безліч». Сам по собі, термін є досить широким у застосуванні. Він може використовуватися у різних галузях, але завжди передавати суть початкової концепції.

Досить часто можна почути його вживання у таких словосполученнях як: «плюралізм думок», «політичний плюралізм» або «принцип правового плюралізму».

Поняття «плюралізм» є основною характеристикою сучасного суспільства, де існує широка (але не достатньо всеохоплююча) низка релігійних та політичних відмінностей і де ідеальне суспільство представлене різноманітними політичними партіями, які можуть бути несумісними одна з одною. Наприклад, громадяни, що належать до радикальної соціалістичної партії, намагаються побудувати суспільство, яке буде цілком неприйнятним та громадян правого крила, капіталістичного переконання. У плюралістичному суспільстві основний вплив багатьох традицій та цінностей, включаючи релігійні переконання, ослаблюється. Люди можуть і повинні працювати над собою, усвідомлюючи, яких цінностей вони дотримуються і як вони хочуть прожити своє життя. Плюралістичні суспільства мають перед собою такий виклик: люди можуть насолоджуватися більшою особистісною свободою, ніж будь-коли, а з іншого боку, їм потрібно докладати більше зусиль, щоб знаходити порозуміння та компроміси, без яких ніяке суспільство не зможе вижити. Постає питання, до якої міри політична система може створювати найкращі умови для організації процесу прийняття рішень у відкритому, плюралістичному суспільстві.

Оскільки термін має досить широке застосування, то перелічити всі конкретні аспекти і ознаки в одному списку, не представляється можливим. Проте, можна винести на передній план основні ознаки плюралізму, та сформувати з них загальний принцип.

По-перше, плюралізм – це не просто різноманітність думок, а спосіб активної взаємодії з усіма існуючими точками зору.

По-друге, плюралізм – це не тільки толерантність стосовно відмінностей, а й активний пошук взаєморозуміння в різних напрямках.

По-третє, це робота з вже наявними обставинами. Це означає, що замість того щоб змінювати чиюсь парадигму, завжди є можливість прийняти її як даність і постаратися вжитися з нею.

По-четверте, плюралізм заснований на діалозі. Мова плюралізму – це діалог та зустріч, компроміс і прийняття, критика та самокритика.

Ст. 15 Конституції України закріплює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та

ідеологічної багатоманітності. Плюралізм (від лат. – множинний) передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у правовій, політичній, економічній, культурній та іншій діяльності. Характерними ознаками розвинених форм плюралізму є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода тощо [11].

Така багатоманітність виявляється в економічній сфері через існування форм власності, їхню взаємодію й здатність конкурувати між собою, у соціальній – через наявність різних соціальних груп, їхніх соціальних інтересів і розшарування (стратифікації) суспільства, у культурній – у розвитку різних напрямів і форм вияву самобутності людей, у формі гласності, свободі висловлювань, дискусій, різноманітності поглядів і думок, у духовній – через відсутність єдиного світогляду, повагу до духовного вибору людини та деідеологізацію суспільства.

Зважаючи на розмаїття видів плюралізму – політичний, релігійний, культурний, ідеологічний, правовий – можна визначити основне змістовне навантаження даного поняття. Це множинність тих чи інших явищ, заперечення моноцентризму, визнання прав носіїв різних поглядів, ідей, концепцій.

Розглянемо більш детально види плюралізму та визначимо їхню суть і особливості.

Політичний плюралізм – це одна з найважливіших рис сучасної демократії. На відміну від тоталітаризму, плюралізм, визнає різноманітність інтересів громадян і вважає за необхідне, щоб всі члени суспільства враховували потреби інших, використовуючи інструмент діалогу.

Політичний плюралізм – це по-перше, нормативне (конституційно-правове) визнання допустимості різних поглядів, підходів, позицій, концепцій в суспільно-політичній сфері; по-друге, здійснення влади при взаємодії і врівноваженні одним одного декількох або значної кількості суб’єктів політичних відносин [6].

Досліджуючи змістовне наповнення поняття політичного плюралізму, варто виділити ті феномени, які, на наш погляд, найбільше розкривають його зміст: інтерес, ідеологія, толерантність; група, партія, партійна система; конкуренція, діалог, партнерство, протистояння, боротьба; інтеграція/дезінтеграція; стабільність/нестабільність, політичний порядок.

Природа політичного плюралізму є такою, що, з одного боку, він сприяє різноманіттю інтересів і поглядів, а з іншого, його метою є

досягнення гармонії, узгодженості, рівноваги і в решті решт – суспільної і політичної стабільності. На перший погляд, політичний плюралізм і політична стабільність – поняття, які здаються несумісними. Проте в реаліях демократії ці явища взаємопов'язані.

В історії політичних вчень важливість політичного плюралізму одними із перших обґрунтували давньогрецькі філософи та обстоювали політичні діячи, які розглядали відмінність політичних позицій як елемент агону (змагання), як основи політичного вибору громадян полісу. Одним із перших авторів, який відстоював необхідність політичного плюралізму був Аристотель; він виводив цей феномен з того, що «кожна спільнота переслідує певне благо».

На думку М. Острогорського розвиток плюралізму гальмують політичні партії, які ставлять кінцевою метою своєї політичної діяльності здобуття влади, а не артикуляцію й агрегування інтересів соціальних груп.

Погляди українських авторів М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського об'єднує ставлення до політики, як до процесу служіння народу. Так, М. Драгоманов, вважав, що необхідно мінімізувати ролі держави у суспільстві та максимізувати свободу індивіда, що створює умови для розвитку політичного плюралізму. Ідеал політичного лідера, за І. Франко, полягає у вмінні трактувати та виражати інтереси народу, вести його за собою [4].

На сучасному етапі однією із найвпливовіших теорій політичного плюралізму та політичного вибору виступає теорія колективної дії Менкура Олсона. Ця теорія, «як один із варіантів раціонального вибору і пізнання та модернізована форма утилітаристського мислення демістифікує групу і повертається до індивіда як найважливішої одиниці аналізу… Уявлення, що приватні організації з'являються спонтанно і довільно як відповідь на нові різновиди необхідності, М. Олсон характеризував як анархічні. Перевага великих груп у плюралістичній моделі не відповідала досвіду Олсона. Уявлення, що урядова політика є результатом групового конфлікту, здавалась йому прикрашанням реальності. Натомість він наголошував на владі малих груп, які завдяки кращим організаційним шансам та вдало задіяному потенціалу визиску можуть здобувати численні переваги за рахунок великих груп. Груповий підхід залишає індивідів поза увагою і тому не розглядає обрахунок приватної вигоди індивидів» [1, с. 314].

Саме виходячи з цієї концепції, демократія вітає наявність

великого числа політичних партій, як і будуть відстоювати інтереси різних груп населення.

Релігійний плюралізм – зазвичай означає, що віра у два або декілька релігійних світоглядів є однаково дійсною чи прийнятною. Релігійний плюралізм допускає не тільки терпимість, а й можливість використовувати багато шляхів до Бога, або богів, і зазвичай протиставляється «ексклюзивізму» – ідеї про те, що існує лише одна істинна релігія або спосіб пізнати Бога.

Релігійний плюралізм стверджує, що жодна релігія не може претендувати на монополію, щоб сповідувати власну абсолютну істину. Релігійні плюралісти відзначають, що майже всі релігійні тексти, являють собою сукупність різноманітних задокументованих людських спостережень. Наприклад: історичні розповіді, поезія, лекції та мораль. Тому релігійні тексти відкриті для тлумачення, і жодна релігія не може всебічно захоплювати і передавати всю правду. Хоча всі релігії намагаються захопити реальність, їх спроби відбуваються в певних культурних та історичнихкрнтекстах, які впливають на точку зору письменника.

Багато релігійних плюралістів стверджують, що члени інших конфесій шукають одні і ті ж істини по-різному і що всі релігійні знання обмежені людською помилкою. Плюралізм не перешкоджає сповідуванню власних ідей або участі в ритуалах та духовному житті однієї конкретної релігії чи спільноти, визнаючи справедливість безлічі інших практик або інтерпретацій.

Теорія релігійної економіки виводить зв’язок між трьома видами релігійного плюралізму:

1) плюралізм релігійних споживачів (людей);

2) плюралізм постачальників (релігійних організацій);

3) плюралізм ресурсів (релігійні переваги і чисельність населення). При цьому плюралізм релігійних споживачів є продуктом плюралізму постачальників, а він, своєю чергою, є продуктом плюралізму ресурсів.

Отже, спрямованість зв’язку між цими видами плюралізму наступна:

1) Чим більш плюралістичні релігійні переваги в певному середовищі, тим вищий плюралізм релігійних постачальників. Різноманітність переваг позначається на багатоманітності ринкових ніш, кожна з яких відкриває двері для нових груп постачальників.

2) Незалежно від плюралізму переваг, чисельність населення

(абсолютна кількість ресурсів) буде позитивно позначатися на плюралізмі релігійних постачальників. Передусім це пов'язано зі збільшенням соціального різноманіття по мірі збільшення чисельності населення (членів групи). На думку Р. Фінке, «чи говоримо ми про автомобільні компанії, чи про релігійні групи, деякі постачальники мають повну монополію в своїй ніші. Однак ці ресурси в ніші збільшуються, виникають умови примноження постачальників. Позаяк основний ресурс будь-якої релігійної групи – це її члени, представлені висновки вказують на важливість розуміння розміру та багатоманітності» [12, с. 9–12].

3) У рамках концепції «релігійних ніш» доводиться також, що плюралізм і обсяг ресурсів дуже сильно впливають на кількість постачальників, але не мають прямого впливу на плюралізм споживачів. Хоча плюралізм постачальників і плюралізм споживачів тісно пов'язані, цей зв'язок не є еквівалентним. Аналіз емпіричних даних свідчить про те, що рівновага може бути досягнута лише з плином часу. По мірі того, як кількість релігійних постачальників буде зростати в регіоні, де існує релігійний попит, споживання (рівень участі), в кінцевому рахунку, врівноважить попит.

Культурний плюралізм – характеризує співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, і т о жодна з них не є панівною.

Термін «культурний плюралізм» потрапив у широкий загально-гуманітарний обіг з понятійного апарату суспільних дисциплін, бо використовується в ситуаціях, коли невелика соціальна група здатна зберігати власну культурну ідентичність у значно більшій спільноті, а її цінності та звичаї.

Динамічні процеси діалогу та взаємопроникнення культур, що відбуваються в сучасному світі, сприяють формуванню єдиної світової спільності. Окремі культурні регіони, що володіють унікальною культурою, відмінні один від одного, можуть жити єдиним економічним життям, використовувати однакову сучасну техніку і технології, володіти певною сумою знань, які забезпечені вільним доступом до електронних банків інформації, вирішувати глобальні проблеми тощо. Людство приходить до усвідомлення того, що пріоритетним напрямком розвитку сучасної цивілізації стає формування нового світопорядку, що сприяє сполученню єдності світу у розмаїтті його складових: багатогранність, всебічність, що притаманно культурі в цілому. Ці тенденції культурного розмаїття

називають культурним плюралізмом і розглядають як універсальну якість сучасної культури.

В теперішній ситуації інтенсивного діалогу і взаємодії культур можна говорити про культурний універсум як культурної цілісності, що складається з безлічі культурних світів. Час переважання ізольованих локальних культур пройшов. Європейський континент активно засвоює досвід інших культур, відбуваються процеси міграції, консолідації, інтеграції. Ще Г. Гердер вказував на початкову культурну поліфонію європейської універсальності, він же одним з перших засудив європоцентризм. Сучасний європейський мислитель П. Рікер також відмічає першопочатковий універсалізм і неоднорідність європейської культури, припускає, що під європейською універсальністю слід розуміти розмаїття її складників, плюралізм культур.

Зважаючи на це, визначається рівність культур, безвідносно до їхнього потенціалу, адже право на особливий спосіб буття мусить бути покладений в основу вимог до сучасних цивілізацій. Тому, окрім світоглядного принципу культурного різноманіття, поняття «культурний плюралізм» має враховувати ще й низку заходів, які спрямовані на заохочення й упорядкування означеної багатоманітності.

Зрозуміло, що жодна культура, будучи законсервованою, повік не може стати самодостатньою. Адже культурний розвій уможливлює тільки взаємодію з іншими культурами, спричиняючи оновленню, зростанню та творчості.

Ідеологічний плюралізм. В основі ідеологічного плюралізму є ідейний та світоглядний плюралізм, який пов’язується з правом людини мати власну думку і є юридично непідсудним у демократичних країнах. Тобто людину не можуть засудити і покарати лише за те, що вона має власну думку, яка може не збігатися з «офіційною лінією». Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природніх прав. Подібна ситуація є характерною для тоталітарних і авторитарних режимів.

Світогляд є цілісним, узагальненим образом світу й людини в ньому; формується у свідомості суб’єкта діяльності і являє собою своєрідну інтегровану єдність ціннісного, нормативного та пізнавального структурних компонентів. Варто зазначити, що ідеологія є феноменом, пов’язаним як із суто раціонально-

свідомісною, так і з ментально-психологічною сферами життя соціуму. Тому її належить розглядати не просто як елемент суспільної свідомості, а й у ширшому соціокультурному контексті – як безпосередній продукт і суспільно-політичної, і водночас духовно-культурної діяльності суспільства.

На відміну від світоглядного, *ідеологічний плюралізм* пов'язується вже з певними системами ідей, цінностей, поглядів, має вияв у політичних ідеологіях та може закріплюватися юридично. Як правило, ідеологічний плюралізм закріплюється через визнання і гарантування політичних, громадянських прав і свобод людини. Загалом у конституціях демократичних країн більше уваги приділяється правам і свободам громадян, основам суспільного ладу, організації влади, управління і суду згідно з принципом поділу влади, організації держави, ніж економічним, соціальним та духовно-культурним аспектам. У Конституції України 1996 року у ст. 15 офіційно наголошується на існуванні різних ідеологічних течій, при чому жодна з них не може претендувати на статус державної, зокрема зазначається: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [2].

Ідеологічний плюралізм не відкидає боротьби ідеологій і вказує лише на те, що держава залишає «площадку ідеологічної боротьби», перестає явно підтримувати будь-яку з конкуруючих ідеологій. З іншого боку, ідеологічний плюралізм не означає і «кінець ідеології». Він передбачає створення нового типу ідеологічного концепту – «загальнонародної», «загальнонаціональної» ідеології або «ідеології загальних інтересів», «ідеології національної згоди», «інтегративної ідеології» тощо.

Отже, національна ідея повинна бути ідеологічним ядром для формування і стратегії суспільного розвитку, стати необхідним ціннісним й ідейно-культурним змістом, який зможе наповнити діяльність органів влади та інститутів громадянського суспільства в Україні в умовах ідеологічного плюралізму, створити для них потужні нематеріальні стимули й орієнтири та відчуття власної місії; стати соціальним алгоритмом, комунікативною мовою у діалозі й плідному партнерстві державного, приватного й громадського секторів.

Правовий плюралізм. Концепція правового плюралізму пройшла тривалий шлях свого розвитку, протягом якого знайшла як відданих

апологетів, так і послідовних критиків подібного підходу. Узагальнюючи аргументи науковців, які звертають увагу на такі реалії існування і розвитку соціуму, як множинність правового досвіду, наявність різних осередків формування правових норм, можна виокремити наступні аспекти обґрунтування поліюридизму.

Сутнісно-правовий аспект обґрунтування правового плюралізму знаходиться у площині праворозуміння. Саме від того, як ми розуміємо право, залежить відповідь на безліч інших важливих питань, зокрема: за якими критеріями право відмежовується від суміжних категорій; які джерела ми будемо визнавати правовими тощо. Разом з тим, значна кількість науковців вказують на те, що позитивістський, моністичний підхід до права є симптомом спрощеного уявлення про закономірності правового регулювання суспільних відносин, а ігнорування інших, крім державно-владного, механізмів правоутворення призводить до надмірної стандартизації соціального життя. На противагу цьому, плюралістичне сприйняття права дозволяє не протиставляти різні нормативні регулятори як «нижчі» і «вищі», а інтегрувати їх в одну правову матрицю, що складається з взаємозв'язаних і взаємообумовлених правових сфер.

Культурно-психологічний аспект обґрунтування правового плюралізму пов'язаний з фактом існування у соціумі різних культурних традицій. Ще Освальд Шпенглер аргументовано спростував популярну міфологему лінійного прогресивного розвитку та вказав, що кожна культура є «живим організмом із власною історією», а існування загальнолюдської культури – це лише «заколисуюча химера», бо всесвітня історія – не більше, ніж механічна сукупність автономних історичних процесів окремих замкнених у своєму розвитку культур [8, с. 13]. Тому у сучасних наукових дослідженнях звертається увага на соціокультурний релятивізм права, який полягає у тому, що ідея права в реальному житті носить відносний характер, має різноманітні змістовні характеристики і форми об'єктивації, що обумовлено унікальністю і різноманіттям правових культур [8, с. 148].

Глобально-історичний аспект обґрунтування правового плюралізму відображає сучасні тенденції розвитку суспільства, держави і права. Процеси глобалізації призводять до істотних змін як у середині держави, так і за її межами. У сучасному державно-організованому просторі відбувається переформатування співвідношення різних інституційно-правових комплексів. Якщо

раніше держава характеризувалося як організація публічно-політичної влади, що безпосередньо управляє усіма людьми, що населяють певну територію, та має монополію на засоби регулювання і примусу [9, с. 130], то під впливом глобалізації та інформатизації змінюються сутність і функції держави. Державна діяльність набуває сервісного спрямування, усе більше політичної влади передається в руки децентралізованих регіональних інститутів. Розвивається так званий «соцієтальний конституціоналізм», що передбачає диференціацію, плюралізацію, регіоналізацію окремих соціальних сфер; заміну управління з боку бюрократичних організацій інструментами неофіційної координації [13, с. 56].

Прагматичний аспект обґрунтування правового плюралізму зорієнтований на забезпечення дієвості, ефективності правового регулювання. Реальність є такою, що централізоване державно-владне регулювання не завжди забезпечує належного досягнення цілей права. За словами Г.В. Мальцева, правовий нігілізм найчастіше виникає як реакція на невиправдані очікування, вражаючі наслідки завищених сподівань і факти явного безсилля закону у випадках, де все вже «організовано» і «врегульовано» іншими факторами, що виявилися сильнішими, ніж право. Особливо це стосується суспільств, що перебувають у перехідному стані [5, с. 6]. У деяких регіонах планети без використання можливостей поліюридизму досягти правового порядку практично неможливо.

Отже, правовий плюралізм являє собою не штучно вигадане окремими науковцями поняття, а конкретний феномен, що відображає реалії та потреби політико-правового розвитку суспільства у новітніх історичних умовах. Його необхідність переконливо доводиться з сутнісно-правових, культурно-психологічних, глобально-історичних і прагматичних позицій. Кожен з вказаних аспектів є достатньо аргументованим, а всі разом вони утворюють надійний «каркас» наукового обґрунтування необхідності правового плюралізму у сучасному світі. Подальше наукове дослідження теоретичних засад правового плюралізму та міжнародного досвіду втілення можливостей поліюридизму у практику дозволить сформулювати методологічно вивірені і науково обґрунтовані рекомендації щодо перспектив його розвитку в Україні.

Таким чином, можна зробити висновок, що плюралізм є актуальною європейською цінністю, в ній починає домінувати різні види плюралізму, що є підґрунтям для більш тісної взаємодії всіх

народів Європи. Динаміка розвитку сучасної Європи потребує активного діалогу, різних позицій, різноголосся ідей, щоб відтворити складний і нестабільний світ.

Список використаних джерел:

1. Байме К. Політичні теорії сучасності. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
2. Конституція України / Верховна Рада України. Офіц. вид. Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 р. № 30. Ст. 15.
3. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.
4. Кузьмін П. В. Політична діяльність: теоретичні засади та практика сучасної України: дис. … д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2008. 433 с.
5. Мальцев В. Г. Соціальні основи права. Норма, 2007. 800 с.
6. Політичний плюралізм. Історія и сучасні проблеми: Міжвузівський збірник / за ред. Л. В. Сморгунова. 1992. 120 с.
7. Починок Б. Плюралізм як принцип пост позитивістської філософії науки (стаття перша). *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць.* Вип. 706–707. Філософія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 27–30.
8. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
9. Фурс В. Н. Глобалізація життєвого світу в сфері соціальної теорії. *Суспільні науки і сучасність*. 2000. № 6. С. 128–139.
10. Червона Л. Плюралізм в соціально-гуманітарному пізнанні. *Суспільні науки і сучасність*. 2002. № 2. С. 127–135.
11. Юридична енциклопедія: в 6 тт. / за редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. URL: http://leksika.com.ua/14191125/legal/plyuralizm. (дата звернення: 28.11.2023).
12. Finke, R., Scheitle, C., 2009. Pluralism as Outcome: The Ecology of Religious Resources, Suppliers, and Consumers. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. Volume 5.
13. Sciulli D. Theory of Societal Constitutionalism. Foundations of Non-Marxist Critical Theory. Cambridge: Cambridge Univ. Press. 1992. 380 p.

3.12. Науковий дискурс європейської цінності «гендерна рівність»

Беззаперечною слід визнати тезу, що основною засадою функціонування і розвитку сучасного громадянського суспільства та демократичної, правової, соціальної держави є права і свободи людини, які на конституційному рівні визнаються найвищою соціальною цінністю, а їх забезпечення та захист є головним

обов’язком держави. Права і свободи людини, як відомо, реалізуються в межах багатоманітних суспільних відносин, які можна досліджувати з урахуванням різних критеріїв. Серед таких критеріїв за останні десятиліття особливої значущості набув так званий гендерний підхід, який являє собою всеохоплюючу стратегію суспільного розвитку, що спрямована на досягнення більш високого рівня гендерної рівності за допомогою залучення гендерних перспектив до всіх важливих сфер життєдіяльності людини, зокрема, в освіту, науку, торгівлю, охорону здоров’я, транспорт тощо. Власне, у сучасному соціогуманітарному дискурсі одним із найважливіших маркерів розвитку демократичного співтовариства визнається саме концепція прав людини та гендерної рівності.

Слід зазначити, що у найзагальнішому значенні систему гендерних відносин у суспільстві можна визначити як сукупність соціальних взаємозв’язків та інститутів (наприклад, сім’я, освіта, розподіл праці тощо), а також культурних норм, традицій, ціннісно-ідеологічних орієнтацій, які визначають поведінку, діяльність, соціальні ролі та свідомість індивідів залежно від їхньої приналежності до певної статі. Гендерні відносини в сучасному суспільстві, як і будь-які інші, є продуктом історичного розвитку та відповідних соціокультурних контекстів, які обумовлюють динаміку трансформації уявлень про роль і призначення чоловіків та жінок у соціальному житті

Таким чином, звичне для українських соціокультурних реалій поняття гендерної рівності як рівності чоловіка та жінки незалежно від їх біологічної статі, що визначається відповідно до первинних статевих ознак, підмінюється терміном «гендер». З цього визначення випливає, що людина може собі вільно обирати «гендер» та відповідну соціальну роль [1], породжуючи тим самим трансгресивний характер традиційних фундаментальних прав людини, серед яких можна назвати, наприклад, право людини на життя, на вільний розвиток своєї особистості, на повагу до її гідності, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду, на охорону здоров’я тощо

Ґендерна рівність – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [4].

В останні десятиліття в світі гендерні питання стали підійматися

все частіше, на різних рівнях, в різних галузях – від соціології до збройних сил. Соціальна рівність чоловіків та жінок закріплена на законодавчому рівні в багатьох країнах, включаючи Україну. Разом з тим, реальна ситуація з гендерним паритетом у всіх сферах життя поки що є далекою від ідеалу, адже частина прав жінок потурається тим чи іншим способом, так само як і чоловіки теж страждають від порушення їхніх прав у деяких аспектах життя.

Україна поки що посідає 59 місце в світі з півтори сотні країн, що беруть участь в цьому рейтингу, за показником «гендерний розрив», що готується Світовим економічним форумом та вимірює величину гендерного розриву у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво та сфера здоров'я. Поки що у всіх перелічених сферах жінки програють за представництвом, особливо у керівних органах. Жінки отримують менш відповідальні посади, вони отримують меншу зарплату, вони менше представлені у різних органах влади.

Можна виокремити такі основні причини гендерної нерівності в Україні: стереотипи (стосовно того, що жінка – це домашня істота, берегиня родини, не повинна займати важливі посади); гендерні установки (патріархальні, тобто, жінка повинна підкорятися чоловікові, та феміністичні, тобто несприйняття існування в сім'ї та суспільстві суворо закріплених чоловічих і жіночих ролей). Основними напрямами державної гендерної політики в Україні є: державно-правове регулювання гендерних відносин; сприяння розвиткові гендерної демократії та гендерної культури в суспільстві [7].

Проблематикою гендерних питань в останні роки займалося немало науковців з різних сфер: серед них є психологи, філософи, юристи, економісти, політологи та вчені інших напрямів досліджень. Серед найбільш ґрунтовних досліджень можна виділити наступних науковців: І. Грицай, А. Орєшкову, О. Ядловську, К. Степаненко, В. Боняк, В. Кононець, Л. Сірко, А. Гаркушу, Л. Кормич, О. Дрозда, А. Політову, С. Лишанича, В. Чернея, О. Гузьмана, Н. Полішко, О. Бакуменко, О. Мартиненко, О. Смірнова та інших.

Цінність демократичних принципів і фундаментальних прав людини вимагає забезпечення справедливої гендерної рівності. На формування і розвиток державної політики безперечно і прямо впливають особисті, суб'єктивні чинники, ціннісні орієнтації та

моральні переконання тих посадових осіб, які безпосередньо перебувають в ешелонах влади.

В Україні основним Законом є Конституція, і саме вона гарантує громадянам права та свободи, включаючи гендерну рівність. Так, стаття 24 звучить наступним чином: Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Наступним кроком у напрямі розширення гендерних прав жінок в українському законодавстві стало ухвалення в 2005 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким визначено основні вектори реалізації гендерного паритету на всіх рівнях. В статті 1 цього Закону визначено, що до основних напрямів державної ґендерної політики можна віднести наступні: утвердження ґендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; запобігання та протидія насильству за ознакою статі; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі. Відомо, що багато жінок стикалися із гендерною нерівністю на робочому місці, ще й досі чоловіки сприймають жінок як обслуговуючий персонал, наприклад, як таку особу, що може зробити чай або каву при цьому не вважають, що жінки можуть бути рівноцінними партнерами чоловіків на робочому місці. Також багато жінок стикалися із сексуальними домаганнями на робочому місці, а враховуючи недосконале законодавство в цьому напрямі і малу ймовірність того, що жінка зможе доказати факт насильства, то вона зазвичай вимушена замовчувати ганебні факти залицянь колег-чоловіків. Так, статтею 4 цього Закону передбачено проведення ґендерно-правової експертизи чинного законодавства та проєктів нормативно-правових актів. Мається на увазі, що поки що у нас в країні є закони, що стримують права жінок і потрібно уважно подивитись на ці закони та надати пропозиції як їх покращити. А відповідно до статті 15 цього Закону політичні партії та виборчі блоки під час висунення кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі передбачають представництво жінок і чоловіків у відповідних виборчих списках [4].

Гендер у перекладі з англійської мови означає біологічні,

соціальні, культурні особливості людини залежно від статі. У вітчизняній літературі, виходячи з історичного розвитку даної ідеї, під гендером розуміють соціальні ролі, які виконують чоловіча та жіноча статі. Тобто, коли говорять про гендерну рівність, мають на увазі рівність статусів чоловіка та жінки в різних сферах соціального буття [1, с. 187–188].

Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як принципу демократичної побудови суспільства. Право розуміється сьогодні як рівна міра свободи всіх і кожного – чоловіків і жінок. Конструкція гендерної рівності розкривається через категорію прав людини як універсального стандарту рівності, який є єдиним для обох статей [13, с. 104].

Коли йдеться про рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку, під цим поняттям можуть розумітися: а) формальна рівність (рівність юридична, закріплена законодавчо); б) рівність можливостей (надання певної законодавчо закріпленої переваги певній соціальнодемографічній групі для створення однакових з іншими групами умов на старті); в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідації для конкуруючих сторін перешкод, які можуть бути зумовлені попередньою дискримінацією) [7, с. 10].

У країнах світу відбувається процес наповнення гендерним змістом національного законодавства. Врахування рівних прав і можливостей у законодавстві різних країн відбувається залежно від сили впливу інших соціальних норм – традицій, звичаїв усталеної моралі, політичних норм тощо. Релігії справляють значний вплив на формування традиційних норм у національних суспільствах. По-різному відбувається процес освоєння гендеру нового часу й відображення його в чинному законодавстві різних галузей права. Навіть Європа не є гендерно однорідною та має певні особливості щодо гендерного втілення в праві в північних і південних країнах, Центральної Європи, країн Балтії, Східної Європи, країн СНД тощо. Та попри всі особливості існує тенденція до зближення гендерних процесів в юридичному їх вираженні, а саме формування гендерного компонента в системі законодавства [9, с. 42–43].

Вочевидь, питання гендерної рівності набуло на сьогодні неабиякої актуальності і представляє неабияку цінність для права. Виходячи з цінності гендерного виміру права відповідним чином має проводитися робота з діючим вітчизняним законодавством, яке,

незважаючи на проголошення Україною рівності прав чоловіків і жінок, ще містить значні дискримінаційні гендерні викривлення.

Виправити таку ситуацію може створення предметного законодавства, орієнтованого на розв'язання практичних гендерних проблем, детальне регулювання окремих аспектів становлення гендерної рівності, законодавче визначення всього спектра прав та можливостей, що містять поняття «гендерна рівність» [10, с. 75–76].

На сьогодні законодавець має нелегке завдання: потрібно законодавчо визначити такий механізм правового регулювання, який не лише відповідатиме досконалій правовій формі та матиме високу прикладну оцінку, а й буде культивувати правосвідомість громадян, закладати світоглядні основи гендерну. При цьому, слід враховувати такі споконвічні правові та моральні цінності, як справедливість, свобода, рівноправність. Адже на них ґрунтується правова свідомість громадян, яка миттєво реагує на викривлення цих категорій, неадекватне їх застосування.

Декларований у вітчизняному законодавстві принцип рівності передбачає, що всі громадяни є рівними як представники людства, як носії загальнолюдських прав і свобод. Водночас, об'єктивним фактором є існування нерівності за здібностями, нахилами, чеснотами тощо. Безперечно, справедлива рівність можлива лише як рівність можливостей у реалізації здібностей, як надання рівних прав для розвитку тих природжених і набутих якостей, якими люди наділені, як справедливий розподіл прав і обов'язків, тобто як доступність справедливості [6, с. 59].

Отже, сучасну молодь слід виховувати на ідеалах ґендерної рівності. Розширення спектра професійних та соціальних знань гендерними озброює молодого фахівця, допомагає пізнати себе та інших, підвищити самооцінку. Тобто особистісний компонент збагачується через самопізнання й бачення себе в іншій людині, формується гендерна відповідальність у стосунках однієї людини з іншою, формується імунітет щодо гендерних стереотипів.

У законодавстві України у сфері освіти теж підкреслюється важливість такої цінності як гендерні права. Зокрема, в Законі України «Про освіту» (2017 р.) зафіксовано, що доступ до освіти є рівним, незалежно від національності, віку, соціальної приналежності, статі тощо: спеціальних законах, інших актах законодавства та міжнародних договорах України, укладених в установленому законом порядку. «В Україні створюються рівні

умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак» [13, ст. 3, Р. І].

Базовим документом, який визначає напрямки впровадження ґендерної рівності в сферу освіти, є Стратегія впровадження ґендерної рівності та недискримінації у сфері освіти «Освіта: ґендерний вимір – 2020», перша презентація якої відбулася у березні 2017 р. Наразі урядовий комітет з питань соціальної політики та гуманітарного розвитку підтримав проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження ґендерної рівності та недискримінації у сфері освіти «Освіта: ґендерний вимір – 2021».

Метою стратегії є забезпечення комплексного впровадження принципів ґендерної рівності у сферу освіти та визначення шляхів реалізаціїї ґендерного підходу в зазначеній сфері відповідно до світових демократичних засад. В цьому контексті у Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року визначено такі цілі:

Стратегічна ціль 1. Комплексне впровадження принципів, політики і заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності та недискримінації у нормативно-правових документах у сфері освіти як одне з ключових питань фундаментальних прав і пріоритетів у контексті євроінтеграції.

Стратегічна ціль 2. Посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти, запобігання та протидії насильству і дискримінації та вдосконалення освітнього процесу на засадах рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності, недискримінації, інклюзивності та протидії насильству, зокрема за ознакою статі.

Стратегічна ціль 3. Посилення компетенції і можливості професійної спільноти фахівчинь і фахівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, розширення міжнародного співробітництва у напрямі забезпечення рівних прав та

можливостей жінок і чоловіків.

Стратегічна ціль 4. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації, впровадження практик інклюзивності у сфері освіти як основи для подолання наслідків військових дій і післявоєнної відбудови України. Гендерна рівність є фундаментальним правом та необхідною умовою досягнення цілей зростання, соціальної єдності та демократії [8].

У Стратегії Ради Європи з питань ґендерної рівності на 2018–2023 рр. основну увагу теж зосереджено на шести стратегічних напрямках: 1) запобігання ґендерним стереотипам та сексизму й боротьба з такими явищами; 2) запобігання та боротьба з насильством щодо жінок і домашнім насильством; 3) забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя; 4) досягнення збалансованої участі жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних та суспільних рішень; 5) захист прав жінок-мігрантів, жінок-біженців та жінок-шукачів притулку; 6) реалізація стратегії досягнення ґендерної рівності в усіх політиках та заходах [15].

Отже, інтеграція ґендерної рівності як демократичної складової та ресурсу соціально-економічного розвитку, реалізується через низку як державних, так і міжнародних законодавчих актів, які визначають стратегічний напрям розвитку освіти в державі на найближчі роки.

Лідери країн Групи сім свої наміри зафіксували у відповідній декларації. Додатком до декларації є план дій країн G7 (Канада, ЄС, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Велика Британія та США) та інших країн, які вже приєднались до партнерства (Австралія, Чилі, Індія, Сенегал, Руанда), заклик до інших країн щодо дій у подоланні дискримінації щодо жінок та гендерної рівності і пакет рекомендацій для дій в рамках партнерства, який стосується:

1) протидії гендерно зумовленому насильству;

2) доступу до інклюзивного, справедливого та якісного забезпечення охорони здоров’я та освіти;

3) розширення економічних можливостей жінок;

4) припинення дискримінації в політиці та громадському житті і забезпечення участі жінок. Країнам рекомендується взяти зобов’язання насамперед щодо змін у законодавстві, в разі потреби прийнятті нового законодавства для усунення дискримінації та досягнення гендерної рівності.

Хочемо також констатувати, що Україна отримала статус

учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей. Це приєднання було започатковане першою леді в грудні 2019 р. Неодноразово підкреслювалося, що це ще один крок для встановлення рівності в широкому сенсі – незалежно від статі, віку, культури або ментальних відмінностей. Також наголошуємо, що українська влада взяла на себе зобов'язання в п'яти сферах:

– розвиток безбар'єрного публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення;

– навчання дітей принципам рівності жінок і чоловіків;

– запобігання насильству;

– зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків;

– створення більших можливостей для чоловіків піклуватися про дітей.

Таким чином, нагальною потребою сьогодення є посилення правових норм, які б забезпечили розвиток статей як рівних, та гендерних відносин, як рівноправних, оскільки правове становище жінки на рівні суспільства і сім'ї є показником розвинутості політичного, соціального і правового державного устрою. Запровадження ефективної політики рівноправності передбачає наявність правової бази забезпечення фактичної рівноправності жінок і чоловіків, механізму захисту від дискримінаційного ставлення до себе як жінками, так і чоловіками.

Список використаних джерел:

1. Богінич О. Л. Гендерна політика в Україні: сучасні виміри. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 187–197.

2. Буяк Б. Б. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ, 2018. 34 с. URL: https://cutt.ly/JffArat. (дата звернення: 16.11.2023).

3. Дубовик С. Г. Управління закладами вищої освіти: формування гендерної компетентності і культури випускника ЗВО: веб-сайт. URL: http://repo.snau.edu.ua/xmlui/handle/ (дата звернення: 10.11.2023).

4. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text (дата звернення: 15.11.2023).

5. Інтегрування гендерного підходу в державну політику України. Київ: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2013. 128 с.

6. Гендерний підхід у державній політиці України. Київ: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 112 с.

7. Калько І. Особливості реалізації гендерного підходу в навчально-виховний процес вищої школи: веб-сайт. URL: http://oldconf.neasmo.org.ua/ (дата звернення: 16.11.2023).

8. Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. Київ: Логос, 2004. 320 с.
9. Оніщенко Н. М. Європейський правовий вимір гендерно-чутливої політики: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. 144 с.
10. Про вищу освіту: Закон України від 1 лип. 2014 р. No 1556-VII. Офіційний портал Верховної Ради України: веб-сайт. URL: https://cutt.ly/dfmlEnP (дата звернення: 18.11.2023).
11. Про освіту: Закон України від 5 вер. 2017 р. No 2145–VIII. Офіційний портал Верховної Ради України: веб-сайт. URL: https://cutt.ly/KfoyAz6. (дата звернення: 18.11.2023).
12. Руднєва О. Гендерна рівність як принцип законодавства. *Право України.* 2002. № 4. С. 103–108.
13. Світайло Н. Формування у молоді ґендерно-відповідальної поведінки (на прикладі українських ВНЗ): навчальний посібник. Суми, 2013. 210 с.
14. Стратегія ґендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки. URL: https://stu.cn.ua/media/files/pdf/gender-strat.pdf. (дата звернення: 18.11.2023).

3.13. Громадянськість крізь призму європейських цінностей

З огляду на те, що системі вітчизняної освіти властива випереджувальна роль у розбудові державності, національній консолідації та у вихованні української нації, нагальним її завданням постає громадянське виховання особистості, її громадянської культури, національного самоствердження.

Площина й вектор розгляду проблеми громадянського виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогічній думці постійно змінювалися, залежно від тих соціально-політичних процесів, які відбувалися в суспільстві, політики держави в галузі освіти, все це спонукало до постійного її перегляду, наповнення новим змістом.

Сьогодні важливу роль відіграє питання виховання громадянина, формування його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі.

Особливу роль у формуванні громадянськості відіграють ті процеси, що пов’язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній простір, процеси, що відбуваються на світовій арені сьогодні, серед яких: зміни на геополітичній мапі світу; відродження демократій; встановлення нових, демократичних урядів та політик; зміни у суспільній свідомості; виокремлення загальнолюдських

демократичних цінностей; реформи у суспільному, економічному, політичному житті; реформи в освітніх системах тощо.

На сучасному етапі Україна утверджує європейські цінності і стандарти у політиці, економіці, соціальній сфері. У цьому, насамперед, запорука суспільної стабільності і сталого розвитку нашої держави. В обраному для дослідження геостратегічному просторі розташовані країни, що мають значний досвід і усталені традиції спільного вирішення педагогічних проблем формування громадянськості учнівської та студентської молоді, продуктивного взаємообміну думками, ідеями, науковими і практичними результатами.

Повноцінний аналіз теоретичних і практичних проблем формування громадянськості як стрижневих, основоположних, що закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, опиратимуться на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, готовності до змін, неможливо реалізувати без вивчення праць вітчизняних і зарубіжних фундаторів освіти (А. Адлер, І. Беха, Г. Ващенка, К. Вейнберга, Р. Вудса, К. Джанга, Г. Кершенштейнера, А. Макаренка, Х. Мюнклера, Ч. Паттерсона, О. Овчарук, О. Пометун, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської та ін.).

Важливим науковим джерелом є наукові статті польських педагогів, присвячені проблемам освітньої політики громадянства на національному рівні Е. Бачія, Е. Ящишин, Е. Якубовська, К. Сієллава-Колбовська, формуванню громадянської компетентності неурядовими організаціями Польщі В. Бокайло, Р. Дахрендорф, К. Дзюбко, О. Напіонтек, Ф. Пацесцькій), В. Точинський.

Формуванню критичного ставлення до державного та суспільного ладу, активності громадянської позиції в Німеччині присвячені праці німецьких учених: Вольфрам Стендер, Денні Крьогер. Так, М. Дрейер наголошує на доцільності викладання предмету «суспільствознавство» (Sozialkunde (Gemeinschaftskunde)), де вивчається історія, політика, економіка, соціологія, учнів вчать бути громадянами з активною життєвою позицією, брати участь у політиці та суспільних справах держави, де значна увага також приділяється й країнам Європейського союзу.

Варто звернути увагу на наукові праці учених Данії М. Голі та

С. Резай, які досліджують закономірності громадянської активності іммігрантів, адже дана країна посідає досить високі місця у рейтингах щодо розвитку демократії та захисту прав і свобод громадян.

На сьогодні громадянське виховання в Європі характеризується змінами цілей, змісту та способів організації діяльності суб'єктів освітнього процесу. Площина й вектор розгляду проблеми громадянського виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогічній думці постійно змінювалися, залежно від тих соціально-політичних процесів, які відбувалися в суспільстві, політики держави в галузі освіти, все це спонукало до постійного її перегляду, наповнення новим змістом.

Варто підкреслити, що формування громадянськості має на меті виховання особистості, спрямованої на розвиток особистісних рис характеру та якостей, світогляду, почуттів, вчинків та норм поведінки, способу мислення, направленим на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства. Саме на формуванні таких особистісних якостей громадянина, вихованні демократичного світогляду, що є основною метою громадянського виховання, наголошується в державних нормативно-правових документах країн об'єднаної Європи та України.

До проблеми виховання громадянськості Г. Кершенштейнер звернувся ще на початку XX століття, розробляючи теорію громадянського виховання, насамперед у праці «Державно-громадське виховання німецької молоді» (1915), мета якої – «…виховання гідних для держави громадян, а це означає – прививати громадянам держави такі звички, щоб вони могли прямо або побічно і свідомо прийняти участь у державному житті, приблизити державу, до якої вони належать, до ідеалу правової чи культурної держави… Розвиток почуття справедливості та згоди, відповідальності та моральної мужності, національності й авторитарності складає необхідну приналежність громадянського виховання» [18, с. 267].

Великий внесок і значення праць закордонних учених, їхні намагання створити модель «ідеальної держави», «ідеального суспільства», розв'язати проблему співвідношення особистості та її місця в суспільстві, а головне –«визначити якості, чесноти, що притаманні справжньому громадянину, всі ці спроби розробки теорії громадянського виховання будуть продовжені й у наш час.

Як зазначає О. Сухомлинська у статті «Ідея громадянськості й школа в Україні» (1999) сьогодні в Україні можна спостерігати

обидві тенденції розвитку ідей громадянськості – з одного боку процеси державотворення вимагають єднання на основі формування громадянських якостей спільноти, проявів громадянськості та відповідних вчинків відносно ідеї державності, а з іншого – простежується підхід до громадянськості як абсолютної якості, риси індивіда [34, с. 21]. Вона вважає, що ці тенденції можуть розвиватися двома шляхами – протистояння, непримиримості або ж діалогу, конструктивного підходу до вирішення проблем. Ця думка є надзвичайно важливою в контексті інтеграції національних і європейських цінностей.

Громадянськість як комплексне поняття розглядається у вітчизняній та зарубіжній науці з різних сторін конкретними науками – правознавством, етикою, психологією, соціологією, педагогікою, історією, політологією, адже кожний із цих окремих підходів стає ефективнішим при врахуванні можливостей і результатів інших.

У словнику української мови подано таке визначення носія громадянськості: «Особа, що належить до постійного населення конкретної держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави» [27, с. 345]. Такого юридичного визначення недостатньо для розуміння сутності громадянськості як глобального, всеохоплюючого поняття.

У політології понятійний зміст категорії «громадянськість» розглядається як «…готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; сукупність високорозвинених моральних якостей суб'єкта, що передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» [27, с. 122].

З точки зору філософської думки, громадянськість трактується: «…рівень моральної культури суспільства, моральний імператив, що оцінює ступінь наближення суспільства до таких ідеалів, як обов'язок, відповідальність, гідність, совість, патріотизм, небайдуже ставлення до життєвих проблем, гуманність» [25, с. 33].

Правовий компонент громадянськості передбачає сформованість таких якостей особистості, як: законослухняність, відповідальність, правовий обов'язок; соціальний компонент сформований ініціативністю, нормативністю, комунікативністю особистості; як професіонал, фахівець має бути затребуваним, творчо співпрацювати

в команді однодумців; поведінковий компонент характеризується громадянською активністю, громадянською позицією та громадянським вчинком; «Я-моральне» віддзеркалює емпатію, толерантність, доброчинність, гуманність.

В культурології громадянськість визначається як «…історично сформована система громадянських моральних цінностей, у відповідності з якими формується певний світогляд, образ життя, закони; відбувається соціальна регуляція стосунків між громадянами, державою та громадянським суспільством» [3, с. 34].

Психологічну інтерпретацію громадянськості можна давати по-різному, залежно від концептуальних позицій авторів. У глобальному плані громадянськість, на думку психологів, містить у собі три складові: знання, мотиви, поведінка (вчинки). Співвідношення складових громадянськості можна образно подати у вигляді лійки, найширша частина її представлена знаннями громадянського змісту [34, с. 24].

Громадянськість як якість особистості включає внутрішню свободу та повагу до держави, любов до Батьківщини й прагнення до миру, почуття власної гідності, прояв патріотизму та культури міжнаціонального спілкування; формування електоральної культури особистості. Результат громадянського виховання – самоідентифікація молоді зі зразками громадянської поведінки і, як наслідок цього процесу, – формування громадянськості. Означений результат неможливо досягти без формування таких важливих характеристик особистості як стійкі емоційні відношення до дійсності, що засновані на громадянсько-патріотичних ідеалах і цінностях, почуттях гідності, самоповаги й відповідальності.

Зокрема, фрейдівський психоаналіз, показуючи людину рабом неусвідомлених потягів і бажань, підкреслює, що держава, практикуючи заборони й обмеження прояву цих потягів і бажань, може стати ворожою для особистості та приглушити її громадянськість. І лише тоді, коли між індивідом і державою буде знайдено компроміс стосовно переведення енергії інстинктів і лібідо в суспільно-державну діяльність, громадянськість стане виразною та конструктивною. В такому тлумаченні громадянська форма поведінки виступає в цілому як прояв біологічно несвідомого, хоча і дещо скоригованого соціальними чинниками [11, с. 19].

У визначенні сутності громадянськості важливими є думки іншого відомого представника психоаналізу К. Юнга, який, усупереч

З. Фрейду, вважав: крім індивідуального підсвідомого, існує також колективне підсвідоме. В останньому зафіксовані так звані архетипи, тобто образи, символи, в яких акумулюється досвід попередніх поколінь [11].

З позиції класичного біхевіоризму (засновник – американський психолог Д. Уотсон) громадянські дії та вчинки особистості здійснюються механічно, як реакція на спеціально дібрані державою та суспільством стимули. Коли такі реакції адекватні державним вимогам, тобто є вірнопідданськими, вони заохочуються, якщо не є такими або взагалі «антигромадянські» – за це карають. Мати при цьому чітку громадянську свідомість і громадянську мотивацію абсолютно непотрібно [35].

Представники інтеракціонізму (американські психологи Ч. Кулі, Д. Мід) вважають, що громадянськість виникає у процесі рольової взаємодії членів групи за допомогою відповідних стимулів. Процес громадянизації в суспільстві з позицій інтеракціонізму є нічим іншим, як продуктом комунікації між людьми, наслідком їх пристосування один до одного, взаємних компромісів і злагоди [32].

Згідно з концепцією самоактуалізації (засновник – американський психолог А. Маслоу) громадянськість інтерпретується як потреба реалізації власного особистісного потенціалу в соціальній, державній творчості [26].

Отже, громадянськість – це різновид базової соціальної установки, суть якої полягає в готовності особистості свідомо приймати й відповідально, добровільно виконувати закони та вимоги своєї держави.

У глобальному плані громадянськість містить у собі три складові: знання, мотиви, поведінка (вчинки). Якщо знання не набудуть мотиваційного підкріплення, тобто не будуть сформовані відповідні мотиви, то для фактичного закріплення отриманих знань і позитивно сформованої мотиваційної сфери необхідна практична діяльність (поведінка) [11, с. 24].

На основі структурного аналізу з точки зори різних підходів поняття «громадянськість» як невід'ємну складову характерологічних якостей особистості, що відповідає за певний компонент структури, який перебуває в чіткому співвідношенні з іншими. Так, виокремлюємо п'ять ключових компонентів: перший – правовий (якості: законослухняність, відповідальність, правовий обов'язок); другий – соціальний (нормативність, ініціативність,

комунікативність); третій – професійний (професійна затребуваність, співпраця і творчість); четвертий – поведінковий (громадянський вчинок та активність); п'ятий – «Я-моральне» (доброчинність, гуманність і толерантність). Отже, схарактеризовані вище компоненти визначають внутрішню структуру громадянськості, на яку впливають такі чинники: переконання, процес самореалізації, самовиховання, ЗМІ, сім'я, норми права.

У структурі громадянськості особистості науковці визначають її зовнішнє оформлення, що представлено взаємозв'язком трьох складових: громадянською самосвідомістю, громадянською позицією та поведінкою, на формування яких впливає мотивація особистості, суспільство, активна діяльність. Як зазначає М. Боришевський, громадянськість виступає складною характеристикою, що інтегрує в собі взаємопов'язані утворення у свідомості та самосвідомості особистості, які виникають на підставі оволодіння людиною системою громадянських цінностей, котрі стали для неї значущими внутрішніми регуляторами поведінки, діяльності. Критерії громадянської свідомості та самосвідомості молоді дозволяють виокремити цінності як основний елемент становлення громадянськості [6].

Активна громадянська позиція особистості виробляється у процесі взаємодії з соціальним середовищем. Позиція (від лат. positio – положення, розташування) визначається як вибудована система відносин людини до певних сторін дійсності, що проявляється в поведінці та вчинках; соціальне утворення особистості, що розвивається; зрілість її характеризується несуперечністю та відносною стабільністю.

К. Чернишова стверджує, що громадянську позицію особистості слід розуміти як, по-перше, ціннісно-правовий зв'язок людини й суспільства, заснований на знанні й дотриманні певних прав та обов'язків; по-друге, особистісне прийняття молодою людиною основних проблем мети українського суспільства, здатність бути членом соціального співтовариства й упевненість у захищеності своїх прав з боку суспільства в епоху національного й економічного відродження; по-третє, готовність особистості погоджувати перспективи й мету свого розвитку з перспективою й метою розвитку українського суспільства [35]. Отже, громадянська позиція – системне явище, що відображає ступінь інтеграції відносин людини до суспільства, держави, в якій вона проживає, на емоційному,

раціональному й поведінковому рівні [7].

Процес розвитку громадянської позиції у здобувачів освіти ґрунтується на соціальному досвіді, який представлено практичними навичками участі в суспільному житті й вихованні громадянських якостей особистості. Такий досвід набувається як під час освітнього процесу, так і у процесі професійної роботи. Гармонійне та систематичне поєднання навчальної і виховної роботи у закладі освіти й громадянської діяльності дітей і молоді в суспільстві сприяє зростанню загального рівня сформованості громадянськості, в якій громадянська позиція є однією зі структурних складових [2].

Поведінка – властива живим істотам взаємодія з середовищем, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) та внутрішньою (психічною) активністю [7]. Громадянська поведінка – це громадянська позиція, яка проявляється в активних діях і вчинках, є результатом соціальної активності особистості. Поведінка громадянина може виступати у таких формах: дотримання поведінкових (моральних, правових, соціальних) норм суспільства, їх виконання й використання під час практичної діяльності. Разом з тим, сприйняті свідомістю поведінкові норми переломлюються через: потреби особистості кожного громадянина; його інтереси; особистий досвід; реальні життєві обставини й відношення до суспільства та держави. Отже, громадянська поведінка особистості розглядається нами як структурний компонент громадянськості на основі аналізу низки психологічних підходів, який є результатом прояву громадянської позиції та сформованої самосвідомості громадянина.

У системі соціальних і громадянських норм особливе місце посідають норми права. Норма права – це обов’язкове, формально визначене, цілісне, логічно завершене правило загального характеру, що відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується ними, включаючи можливість застосування примусу [1].

Нормами права регулюються правові почуття, в яких переживається ставлення особистості до вчинків. Вони тісно пов’язані з моральними, але не тотожні їм. Правові почуття включають повагу до закону, почуття справедливості та послуху перед законом, які визначаються вимогами суспільства.

Суспільство – це навколишнє середовище молоді, що впливає на

формування громадянської позиції студента в структурі громадянськості, саме воно зумовлює перебіг таких процесів, як соціалізація, комунікація й соціальна орієнтація.

Засоби масової інформації впливають на формування світогляду, громадянської самосвідомості студентської молоді, сприяють виробленню певної моделі поведінки, забезпечують розвиток соціального компоненту особистості та є однім із механізмів управління ланками освіти.

Отож, громадянськість є важливою не тільки європейською, а й національною цінністю, яка має свою внутрішню структуру, що формується завдяки таким складовим: сім'я, школа, громада, переконання, самовиховання, норми права. При формуванні громадянськості учнівської та студентської молоді в освітньому процесі необхідно враховувати всі засоби впливу. Відтак, стратегічними орієнтирами у визначенні системи громадянського виховання особистості є реалізація історичної традиції, тенденцій вільної та гуманістичної освіти; створення умов для суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посібник; [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний, А. О. Осауленко]; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОПОС. Ліпкан, 2010. 260 с.
2. Бабакіна М. І. Культурологічний підхід до формування громадянської позиції особистості в соціальному середовищі. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал*. 2007. № 1. С. 155–162.
3. Барабаш В. Інтегрована форма громадянськості в новій парадигмі виховання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* зб. наук. праць. 2009. Випуск 14. Кн. І. С. 32–40.
4. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Рідна школа*. 1996. № 7. С. 2–5.
5. Борисов В. Педагогічні умови підвищення ефективності системи громадянського виховання особистості. *Педагогічний альманах.* 2011. № 10. С. 15–18.
6. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості. *Педагогічна та психологічні науки в Україні.* Київ: Педагогічна думка, 2007. Т. 3. С. 93–102.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
8. Вербицька П. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету*: Випуск 43.

Педагогічні науки. 2009. С. 39–43.

9. Вишневський А. Сучасне українське виховання. Педагогічні описи. Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут; Львівська обласна педагогічна спільнота імені Г. Ващенко, 1996. 238 с.

10. Вища освіта в Україні: навч. посіб. за ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка. Київ: Знання, 2005. 327 с.

11. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання [П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарєва, Л. Крицька]. *Шкільна бібліотека*. 2003. № 8. С. 3–19.

12. Гегель Г. Філософія права. Київ. 1990. 526 с.

13. Гельвецій К. А. Твори: [в 2 т.]. Київ. 1974. Т. 1. 647 с.

14. Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття». Київ: Райдуга, 1994. 62 с.

15. Євтух М. Б. Організація навчально-виховного процесу у педагогічних навчальних закладах. *Енциклопедія освіти*. АПНУ гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 613–614.

16. Закон України «Про освіту» (2023). URL: https://urst.com.ua/act/pro_osvitu (дата звернення: 16.09.2023).

17. Закон України «Про вищу освіту» (2023) 2023 рік №1556-VII від 01.07.2014, редакція від 01.01.2022. URL: https://urst.com.ua/download_act/pro_vyshchu_osvitu (дата звернення: 18.10.2023).

18. Кершенштейнер Г. Громадянське виховання юнацтва: обрані твори Київ, 1915. 320 с.

19. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Верховна рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018%D1%80/sp:max15?sp=:max15&lang=ru (дата звернення: 06.11.2023).

20. Концепції Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2022-2025 рр. (2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text (дата звернення:19.10.2023).

21. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. Київ: Знання, 2005. 486 с.

22. Лозова В. І. Формування педагогічної компетентності викладачів вищих навчальних закладів. *Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конфер. Харків: ОВС, 2002. С. 3–8.

23. Моральне та громадянське виховання. Харків: Вид. група «Основа» : «Тріада+», 2007. 256 с.

24. Оржеховська В. М. Нові підходи до виховання учнів у сучасній школі. Нові технології навчання: наук.-метод. зб. Київ, 1997. Вип. 19. С. 52–60.

25. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посібник для здобувачів вищої освіти вищ. навч. закладів. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.

26. Панчук А. П. Громадянське виховання здобувачів вищої освіти педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності:

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2012. 21 с.

27. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Чумаченка. Київ: Пед. думка, 2001. 514 с.

28. Психологія: навч. посіб. / за наук. ред. О. В. Винославської. Київ, фірма «ІНКОС», 2005. 352 с.

29. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. Н. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. Вид. 2-ге, доповн. і переробл.]. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

30. Рацул О. А. Формування громадянськості у здобувачів вищої освіти вищих навчальних закладів України в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2005. 20 с.

31. Сергієнко В., Костін В. Проблеми виховання студентської молоді. *Вища школа.* 2010. № 7/8. С. 75–79.

32. Сухомлинський В. О. Бесіди про громадянськість. Вибрані твори : [в 5 т.]. Київ, 1976. Т. 1. 651 с.

33. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори : [в 5 т.]. Київ, 1977. Т. 3. 649 с.

34. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні. Шлях освіти. 1999. № 4. С. 20–25.

35. Чернишова К. Г. Формування громадянської позиції майбутніх економістів у навчально-виховному процесі університету: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2009. 22 с.

РОЗДІЛ 4
ДІАГНОСТИКА ЦІННОСТЕЙ УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

4.1. Методи і методики діагностування вихованості цінностей

Перед будь-якою державою, а, особливо, перед тією, що намагається розбудувати свою незалежність стоїть безліч різноманітних проблем: політичного, економічного, соціального характеру. Але є одне завдання, без якого усі інші втрачають сенс, бо саме воно і є вирішальним фактором існування країни. І завдання це – виховання, духовно багатої особистості, гідного громадянина-патріота не тільки своєї держави, а й об'єднаної Європи.

Для педагогічної науки досить важливим завданням є вивчення рівня вихованості таких цінностей. Це має забезпечити педагогічна діагностика – особливий вид діяльності, що полягає у встановленні ознак, які характеризують стан і результати виховання та дає змогу на цій основі прогнозувати можливі відхилення, визначити шляхи їх попередження, а також коригувати педагогічний процес з метою підвищення якості виховання та освіти [1, с. 6].

Діагностика забезпечує зворотній зв'язок та виконує ряд важливих функцій, а саме [2]:

– забезпечення зворотного зв'язку (не контролюючи своїх дій, педагог не може управляти педагогічним процесом і ефективно впливати на розвиток особистості);

– оцінювальна (оцінювання ефективності педагогічної діяльності ґрунтується на порівнянні досягнутих педагогічних результатів з визначеними критеріями і показниками);

– інформаційна (інформування учасників педагогічного процесу про результати педагогічної діагностики або збереження педагогічної таємниці);

– корекційна (внесення змін, корекція педагогічного процесу);

– прогностична (прогнозування, визначення перспектив розвитку суб'єктів і складових педагогічного процесу).

Термін «педагогічна діагностика» доволі широко використовується в сучасній педагогіці. Однак до останнього часу

відсутнє єдине загальноприйняте трактування його сутності.

Вперше дагностика, як поняття, було запропоноване для використання у педагогічній науці в 1968 році німецьким ученим К. Інгенкампом, який розумів діагностичну діяльність як «процес, у ході якого (з використанням діагностичного інструментарію або без нього), дотримуючись необхідних наукових критеріїв якості, вчитель спостерігає за учнями та проводить анкетування, опрацьовує дані спостережень й опитувань і повідомляє про отримані результати з метою опису поведінки» [3, с. 8].

Педагогічна діагностика здійснюється на всіх етапах освітньо-виховного процесу і передбачає отримання й використання з педагогічною метою достовірної інформації про його учасників, умови і результативність.

Педагогові важливо оперативно отримати орієнтовну інформацію, яка дає змогу з'ясувати особистісні характеристики вихованців, оцінити результати навчання і виховання, виявити тенденції розвитку педагогічних явищ за мінімуму витрат зусиль і часу. Для вирішення деяких педагогічних проблем достатньо буває простої бесіди або спостереження. Інформацію, яка викликає сумніви, педагог може перевірити за допомогою інших методів, або ж звернувшись до психолога.

У будь-якому випадку діагностика нерозривно пов'язана з практичною діяльністю педагога і є її невід'ємною складовою. Загалом, можна виокремити декілька особливостей педагогічної діагностики, які характеризують її специфіку [1]:

– педагогічна діагностика є невід'ємною складовою педагогічної діяльності, забезпечує її зворотним зв'язком;

– педагогічна діагностика не є самоціллю, а виконує службову функцію всередині процесів навчання і виховання; якщо в психологічній діагностиці особистість вивчається «сама по собі», то в педагогічній діагностиці тільки в педагогічному процесі;

– педагогічна діагностика здійснюється не заради тільки вивчення об'єкта діагностування, а, передусім задля його перетворення; педагог виступає одночасно і в ролі діагноста і в ролі виконавця його рекомендацій;

– педагогічна діагностика спрямовується на визначення вихідного рівня вихованості і розвитку вихованців, а також змін, зумовлених процесами навчання і виховання;

– педагогічна діагностика здійснюється в звичних умовах

педагогічного процесу і має оперативний характер, її результати негайно реалізуються в педагогічній діяльності;

– педагогічна діагностика, на відміну від психологічної, значно вільніша у виборі методів та способів фіксації результатів і ґрунтується на розумінні поведінки діагностованого, а не на його тестуванні;

– на відміну від психологічної діагностики, яка може мати характер одноразового обстеження, педагогічна діагностика зазвичай розтягнута в часі і складається з великої кількості часткових оцінок;

– у процесі педагогічної діагностики вивчаються передумови, умови і результати педагогічної діяльності з метою її оптимізації;

– результат педагогічної діагностики – не абстрактне вивчення особистості, а необхідна умова продуктивної взаємодії суб'єктів педагогічного процесу.

Основними принципами педагогічної діагностики є [2]:

– цілеспрямованість діагностики – необхідність співвіднесення організаційних форм, засобів і методів її реалізації з кінцевою метою;

– об'єктивність діагностики – використання наукового підходу до оцінювання фактів і формулювання висновків, відсутність упередженого ставлення до об'єкта, що діагностується, багатократна перевірка будь-якого факту, висока вимогливість діагноста до себе;

– адресність діагностики – визначається мірою диференціації її форм і змісту залежно від індивідуальних або групових особливостей суб'єктів педагогічного процесу, зумовлених статевими відмінностями, статусом, предметною і соціальною спрямованістю, рівнем освіти тощо;

– доступність діагностичних методик і процедур – вимагає застосування різноманітних форм наочності під час використання діагностичних методик, забезпечення природності умов діагностування і мотивації обстежуваних;

– процесуальність діагностики – вивчення педагогічних явищ і суб'єктів у динаміці їх розвитку; педагогічна діагностика не обмежується тільки фіксацією певних показників і не зводиться до констатувального оцінювання, не розглядає свій об'єкт як щось застигле, а має розгорнутий в часі характер і вивчає педагогічний процес і його суб'єктів у процесі розвитку;

– принцип єдності діагностування і виховання – педагогічна

діагностика повинна органічно вписуватися в структуру педагогічного процесу; потрібно максимально використовувати його можливості з метою вивчення суб'єктів;

– системність і безперервність – забезпечення багатоаспектного і неодноразового діагностування із застосуванням різноманітних методів, що розкривають різні сторони досліджуваного явища в динаміці

Педагогічна діагностика має розгорнутий в часі характер і у процесуальному плані складається з низки етапів:

1) формулювання педагогічної проблеми, опис діагностичної ситуації;

2) визначення об'єктів і завдань діагностики (у конкретному випадку);

3) визначення критеріїв і показників діагностування об'єкта (явища);

4) підбір (розробка й адаптація) методик для вирішення завдань діагностики;

5) збір інформації за допомогою діагностичних методик;

6) аналіз отриманих результатів;

7) формулювання педагогічного діагнозу як висновку про стан об'єкта (явища), що діагностується, і причини, які цей стан зумовили;

8) визначення педагогічного прогнозу щодо розвитку об'єкта (явища);

9) розробка корекційних заходів у формі певного плану педагогічних впливів на об'єкт (явище) для приведення його у бажаний стан (з погляду завдань педагогічного процесу). Вказані етапи педагогічної діагностики повторюються в одній і тій же послідовності незалежно від предмета діагностування і утворюють повний діагностичний цикл.

Одне із завдань педагогічної діагностики є встановлення рівня вихованості та розвитку особистості. У тлумачному словнику «вихований – той, який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність. Вихований – це ввічливий, чемний, ґречний, тактовний, привітний, коректний, делікатний...» [9]. Отже, бути вихованим – означає не тільки дотримуватися норм поведінки, а й по-доброму, з розумінням ставитися до інших, дотримуватися внутрішніх моральних правил, які не дозволяють нам чинити зле щодо інших.

Розглядаючи основні підходи до визначення та вивчення

результатів виховання особистісних цінностей, І. Бех, Л. Проколієнко, Д. Ніколенко, І. Зверєва, Л. Коваль, П. Фролов та ін. зазначають, що феномен вихованості відрізняється великою складністю, і його можна досліджувати у різних аспектах [4]. Вихованість є найважливішою психолого-педагогічною та соціально-психологічною характеристикою особистості, вона неподільно пов'язана з усіма її сторонами, відбиває ступінь її всебічності та гармонійності.

Дійсно, аналіз літератури з проблем педагогічної діагностики свідчить, що «вихованість» трактується багатозначно, більшість авторів розуміє як моральний розвиток особистості, інші – як відповідність її поведінки і переконань моральним нормам і цінностям суспільства. Тобто «вихованість» найчастіше трактується як соціальна зрілість, відповідність людини інтересам і вимогам суспільства.

Звичайно, цінності мають бути не просто добіркою хороших та гідних правил життєдіяльності у суспільстві, а наочним набором внутрішніх щоденних принципів, які допоможуть здобувачу освіти у дорослому житті не лише обрати професію, знайти своє покликання, але й реалізувати свій творчий потенціал, стати гідним громадянином, сім'янином. Важливо, щоб кожен учасник освітнього процесу, і здобувач освіти зокрема, усвідомлював, що цінності – це не є щось апріорі правильне, якась божественна складова, красива на папері, проте така, що не проявляється у житті.

Математично цінність виміряти неможливо, адже принципи, якими послуговується людина при прийнятті рішень у повсякденному житті, спонукають її до певної суспільно корисної або суспільно шкідливої поведінки, визначають її долю. Часто людина практикує цінність не тим, що вчиняє щось, а тим, що утримується від певної недоброї поведінки. Сторонній людині це може бути непомітно, адже певний вчинок не підлягає достеменній калькуляцій, проте його значення для самої людини та суспільства буває неможливо переоцінити.

Про ступінь вихованості цінностей індивіда судять шляхом використання сукупності методів і методик. Зазначимо, що єдиної та загальноприйнятої методики діагностування цінностей не існує. Це пояснюється неоднозначністю виділених ознак та проявів, комплексністю та багатоаспектністю феномену. Тому для вивчення цінностей застосовують суттєво різні методи. Коротко опишемо

методи дослідження, які можуть бути використані під час вивчення вихованості цінностей учнівської і студентської молоді.

У першу чергу, це так звані емпіричні методи дослідження, спрямовані на пізнання дійсності. До цієї групи методів належать педагогічне спостереження, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), аналіз змісту педагогічної документації і результатів діяльності, експертна оцінка тощо. Розглянемо особливості їх використання для вивчення рівня вихованості національних та європейських цінностей у здобувачів освіти.

Педагогічне спостереження – це спеціально організоване, цілеспрямоване сприйняття педагогічного процесу в звичайних умовах. Об'єктом спостереження є дії та вчинки учнів і студентів. Спостереження дає змогу вивчати емоції та почуття, вольові, моральні якості респондентів. Воно результативне, якщо зовнішній характер поведінки та внутрішній світ людини співвідносяться на основі наукових знань.

Спостереження повинно мати чітку мету, план, проводитися систематично, у різних умовах діяльності. Воно, на відміну від експерименту, припускає невтручання, тому є трудомістким, тривалим і результативним. Спостерігач бачить явища в природних умовах, що дає змогу точніше їх сприйняти і охарактеризувати. При вивченні деяких питань метод спостереження виявляється єдино-можливим, наприклад, вивчення переживань здобувачів освіти, що брали участь у різних видах діяльності та ін.

Педагогічне спостереження проводять за дотримання певних правил, вимог і послідовності:

– визначення завдань і мети;

– вибір об'єкта, предмета і педагогічної ситуації;

– вибір способу спостереження, що найменше впливає на досліджуваний об'єкт і забезпечує збір необхідної інформації;

– вибір способів реєстрації того, що спостерігається (як вести записи);

– оброблення та інтерпретація отриманої інформації (який результат) (О. Цокур) [12, с 158].

З огляду на статус дослідника, спостереження класифікують на включене (дослідник стає членом тієї групи, у якій ведеться спостереження), і невключене (збоку); за способом проведення – на відкрите і приховане (інкогніто); за тривалістю його проведення – на короткочасне (проводиться протягом нетривалого часу), безперервне

(передбачає постійне, детальне вивчення педагогічного процесу для одержання цілісного уявлення про нього) і дискретне (з перервами і регулярними повторами через певний проміжок часу).

У педагогіці також поширений метод самоспостереження, який дає змогу проникнути у внутрішню сферу життєдіяльності особистості. Його застосування потребує відповідної інструкції. Результати самоспостереження, що мають суб'єктивне забарвлення, завжди порівнюють із більш об'єктивними даними педагогічного спостереження, а також із дослідними матеріалами, добутими іншими науковими методами (опитування, експеримент тощо).

Як і кожний метод наукового дослідження, спостереження має свої особливості. Позитивним є те, що воно дає фактичний матеріал про природний перебіг педагогічних процесів. Однак цей метод характеризується певним суб'єктивізмом інтерпретації отриманої інформації, а також доступністю лише вибіркової перевірки. Для перевірки правильності зроблених висновків щодо спостереження застосовують такі прийоми:

– проведення кількох спостережень із зіставленням добутих даних;

– порівняння результатів спостереження з думками педагогів;

– дискусійне обговорення результатів спостереження;

– сувору фіксацію процесу дослідження.

До методів опитування належать бесіда, інтерв'ю, анкетування. Для них характерна спільна ознака: за їх допомогою можливо дізнатися про судження здобувачів освіти стосовно національних і європейських цінностей та їх видів, мотивів вивчення, потреб, інтересів, позицій, поглядів респондентів.

У процесі бесіди прагнуть уточнити окремі думки здобувачів освіти, виявити їх усвідомленість і важливість керуватися в житті національними і європейськими цінностями. Бесіда, як діалог проводиться у формі спілкування між опитуваним і дослідником, під час якого відбувається обмін думками. Бесіда проводиться у довільній формі. Дослідник лише визначає загальну тему, основні етапи та межі її обговорення, окреслює стрижневі питання і висуває припущення щодо можливих результатів опитування.

На відміну від бесіди, інтерв'ю є системою заздалегідь підготовлених запитань, які дослідник ставить опитуваному, утримуючись від власних коментарів, не впливаючи на думку свого співрозмовника. За кількістю учасників виділяють індивідуальне (одна особа) і групове (кілька осіб) інтерв'ю. За формою інтерв'ю

буває стандартним (відбувається за суворо розробленим текстом), творчим (передбачає певну свободу запитань і відповідей на них), глибоким (межує з особистісно-довірливою бесідою). Певна ситуація передбачає використання відповідного різновиду інтерв'ю:

а) діагностичне інтерв'ю (спосіб отримання інформації про цінності особистості, який допомагає проникнути у її внутрішній світ та зрозуміти проблеми);

б) фокусоване інтерв'ю (короткочасна бесіда, яка передбачає отримання інформації про конкретну проблему, процес, явище, реакцію респондента на задану дію);

в) панельне інтерв'ю (багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу) [2].

Проводячи дослідження слід використовувати фокусоване інтерв'ю, тобто короткочасну бесіду з окремими респондентами та педагогами, яка передбачає отримання інформації про конкретні вчинки, активність учнів або студентів, реакцію вихованців на її результати.

Анкетування проводиться у формі письмового опитування. За кількістю охоплення опитуваних виокремлюють повне і вибіркове анкетування; за характером спілкування – особисте та заочне; за формою здійснення – групове та індивідуальне; за способом вручення анкет – поштове і роздавальне.

Структура анкети, як правило, складається із трьох частин: вступної, основної, демографічної. У вступній частині вказують наукову установу, що проводить дослідження, завдання анкетування, гарантії анонімності відповідей, правила заповнення анкет. Основна частина складається із запитань, які дають інформацію про певні факти, події, мотиви, думки, оцінні судження респондентів у галузі досліджуваної проблеми. Демографічна частина містить паспортні характеристики опитуваних: вік, ступінь освіти, кваліфікацію тощо.

Анкети поділяють на відкриті (довільні відповіді на запитання), закриті (можливий вибір відповідей обмежується заздалегідь підготовленими варіантами), напіввідкриті (крім запропонованої відповіді, можна висловити власну думку), полярні (передбачають одну з полярних відповідей: «так» – «ні», «добре» – «погано»). Для отримання точніших даних користуються анкетами закритого типу. Особливість їх у тому, що відповіді легше зіставити і статистично обробити.

Під час використання цього методу опитування враховуються

принципові вимоги до розроблення анкет:

– апробація («пілотаж») анкети з метою перевірки і оцінювання її обґрунтованості, пошуку оптимального варіанта і обсягу питань;

– роз'яснення цілей і значення дослідження;

– гарантування анонімності відповідей;

– відсутність двозначних питань, постановка їх ланцюговим (кожне подальше питання розвиває, конкретизує попереднє) і перехресним (за допомогою відповіді на одне питання перевіряють достовірність відповіді на інше питання) способами, що створює в опитуваних сприятливу психологічну установку і впливає на щирість відповідей;

– побудова анкети за принципом від простіших питань до складніших.

Як свідчить досвід, респонденти дають змістовніші і повніші відповіді, коли в анкету включено невелику кількість питань (не більше 8–12). Перевантаження її великим переліком питань утруднює створення в опитуваного необхідної психологічної установки, збільшує вірогідність формальних відповідей.

Перевага анкетування полягає в тому, що воно є порівняно економним методом збору даних, дає змогу їх аналізувати й обробляти за допомогою статистики. Особливо ефективний він при масових опитуваннях.

Аналіз змісту педагогічної документації, зокрема різного роду планів, звітів, використовується з метою аналізу змісту, форм і методів виховання національних і європейських цінностей.

До педагогічних документів також належать рукописи, друковані видання, стерео- і відеозаписи про досвід виховання системи цінностей у здобувачів освіти.

Аналіз документів може бути якісним (передбачає опис документів, їх класифікацію та інтерпретацію) і кількісним (визначається поняттям «контент-аналіз», або «кількісна семантика»).

Експертна оцінка, що теж є доречним методом діагностування, що дає змогу вивчити педагогічні проблеми, які не піддаються формалізації. Цей метод поєднує опосередковане спостереження і опитування із залученням до оцінювання явищ найкомпетентніших фахівців. Експертна оцінка рівня вихованості цінностей може здійснюватися за методикою А. Прихожан [8, с 56].

Метод незакінченого речення теж є доречним для діагностування цінностей. Так, у педагогічній практиці частіше за

інші використовується варіант методу «незакінчених речень» Сакса і Сіднея. Він містить у собі низку незакінчених речень, в яких доповнення, здійснювані обстежуваним, регламентовані й залежать від змісту початку фрази. Вони можуть бути розділені на групи по 4 речення в кожній, що характеризують тією чи іншою мірою розуміння, наприклад, суті національних і загальноєвропейських цінностей. Деякі групи речень мати відношення до відмінностей між цінностями, їх особливостями тощо.

В інструкції зазначається: «Нижче наведено незакінчені речення. Прочитайте кожне речення і закінчіть його, записуючи перше ж судження, яке спало вам на думку. Виконуйте завдання швидко, не задумуючись довго над кожною фразою; якщо не можете закінчити яке-небудь речення відразу, обведіть його номер колом і поверніться до нього пізніше».

Пропонуються такі речення:

1. Свобода – це європейська цінність , яка …
2. Відповідальність пов’язують із свободою тому, що…

Дана методика застосовується як до дорослого контингенту, так і до учнів старшого і середнього шкільного віку. У цілому вона застосовується до здобувачів освіти будь-яких вікових груп [6].

Крім описаних методів доречним є використання різних діагностичних методик. На даний час найбільш поширеною є методика вивчення цінностей М. Рокича, що грунтується на прямому ранжуванні списку цінностей [13].

М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

– термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

– інструментальні – переконання в тому, що якийсь спосіб дій або властивість особистості є кращими у будь-якій ситуації.

Цей розподіл відповідає традиційному розподілові на цінності-мети і цінності-засоби.

Респондентові пропонують два списки цінностей (по 18 у кожнім) або на аркушах паперу за алфавітом, або на картках. У списках випробуваний привласнює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає в порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку дають набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція. «Зараз Вам буде запропонують набір із 18 карток із позначеними цінностями. Ваше завдання – розкласти їх у порядку

значущих для Вас принципів, якими Ви керуєтеся у житті.

Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки і оберіть ту, котра для Вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім оберіть другу за значущістю цінність і помістіть її за першою. І так з усіма картками, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи Ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен виявити Вашу справжню позицію».

Достоїнством методики є універсальність, зручність і економічність у проведенні обстеження й обробці результатів, гнучкість – можливість варіювати як матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Істотним її недоліком є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Тому особливу роль у цьому випадку відіграє мотивація діагностики, добровільний характер тестування і наявність контакту між психологом і випробуваним. Методику не рекомендується застосовувати з метою добору й експертизи.

Методика М. Рокича дещо модифікована Д. Лєонтьєвим [5]. Його концепція базується на тому, що система цінностей визначає змістовну сторону спрямованості особистості і становить основу її взаємодії з довкіллям, іншими людьми, самою собою. Водночас вона утворює серцевий пласт світогляду, центральну ланку мотивації життєвої активності, оскільки особистісне самовизначення має суспільно активну, ціннісно-смислову природу.

Методика передбачає безпосереднє ранжування списку цінностей: від найбільш до найменш значущих та від найбільш до найменш реалізованих у своєму житті. Вона містить два списки, кожний з яких фіксує 16 вартостей – термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби). Останні характеризують засоби, що вибираються для досягнення цілей життя і є інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні (глобальні) цінності.

Як правило, індивідуальна ієрархія цінностей представляє собою послідовність певних «блоків». Для термінальних цінностей виділені наступні блоки:

1) цінності професійної спрямованості (цікава робота, розвиток, пізнання, творчість, активне діяльне життя, суспільне визнання, впевненість у собі);

2) цінності особистого життя (здоров’я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя, життя, сповнене розваг);

3) індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, свобода, самостійність, краса).

Інструментальні цінності в свою чергу поділяються на:

1) цінності інтелектуально-професійної спрямованості (освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах, дисциплінованість, широта поглядів);

2) етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність);

3) індивідуалістичні цінності (високі домагання, сміливість, тверда воля, терпимість, нетерпимість до недоліків, життєрадісність).

Компонентами сенсу життя він називає:

1) смисложиттєві орієнтації – мета в житті, насиченість життя та задоволеність самореалізацією;

2) локус контроль – внутрішній локус контроль, впевненість в здатності здійснювати контроль свого життя. Смисложиттєві орієнтації формуються за умови оптимальної взаємовідповідності об'єктивної реальності навчального середовища у закладі освіти.

Методика «Що важливіше?» В.Івашкіна, В.Онуфрієва [8] спрямована на визначення цінностей здобувачів освіти. Із запропонованих цінностей потрібно вибрати лише 5, які, на думку респондента, є необхідними і найбільш важливими. Досліджуваним пропонується анкета, кожні 5 цінностей якої характеризують ставлення до людей, стиль поведінки і діяльності, знання, моральні якості, навчально-орієнтаційні вміння, ставлення до себе.

Інструкція для учасників дослідження. Виберіть із запропонованого списку 5 цінностей, найбільш важливих для європейців:1. Працьовитість; 2. Свобода; 3. Плюралізм; 4. Демократія; 5. Веселість; 6. Справедливість; 7. Акуратність; 8. Толерантність; 9. Чесність; 10. Активність; 11. Старанність; 12. Щирість; 13. Верховенство права; 14. Наполегливість; 15. Організованість; 16. Чарівність; 17. Чуйність; 18. Правдивість; 19. Солідарність; 20. Конкурентоспроможність; 20. Діловитість.

Обробка та інтерпретація результатів. Обчисліть кількість виборів (Н), які зробив кожен з досліджуваних. Підрахуйте кількість виборів, що припадають на кожну окрему цінність. Підрахуйте кількість виборів, що припадають на п'ять найпопулярніших цінностей (Н). Підрахуйте кількість виборів, що припадають на п'ять найбільш непопулярних цінностей (М). Розрахуйте коефіцієнт ціннісно-орієнтаційної єдності (С) за формулою: С=(Н-М)/60*100 % Аналіз отриманих результатів відбувається за такими критеріями

оцінки: а) С > = 50 % – ЦОЄ висока (оцінка 3 бали); б) 30 % – ЦОЄ середня (оцінка 2 бали); в) в інших випадках – ЦОЄ низька (оцінка 1 бал).

Методика «Розуміння цінностей» полягає у виявленні рівня розуміння цінностей досліджуваними. Респондентам пропонується анкета, яка містить три групи завдань, що стосуються змісту суспільно-державних та європейських цінностей. Перша група завдань – потрібно із запропонованих варіантів обрати той, який підходить до поданого поняття; друга група – до поданого слова добрати слово синонім; третя група – до поданого слова підібрати слово, яке протилежне за змістом.

У результаті проведення анкетування ми отримуємо три рівні розуміння цінностей: високий (правильне розуміння усіх цінностей), середній (інтуїтивне розуміння), низький (недостатнє розуміння змісту цінностей).

Методика «Скільки голів, стільки умів» В. Івашкіна, В. Онуфрієва [2], за допомогою якої встановлюється рівень ціннісно-орієнтаційної єдності групи.

Досліджуваним пропонується ряд прислів'їв, біля яких вони повинні зазначити: погоджуються чи не погоджуються вони з їх змістом.

Методика для виявлення реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С. Бубнова [2] передбачає презентацію респондентам 66 запитань, на які потрібно відповісти «так» або «ні». За допомогою ключа визначається 11 видів ціннісних орієнтацій особистості. За результатами індивідуальних даних будується графічний профіль, який відображає вираженість кожної цінності.

Можуть бути використані й інші методи і методики, за допомогою яких здійснюватиметься діагностика вихованості цінностей особистості.

Список використаних джерел:

1. Галузяк В. М. Педагогічна діагностика: курс лекцій. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 164 с.

2. Григор'єв А. Й. Психолого-педагогічна діагностика. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2006. 488 с.

3. Інгенкамп К. Педагогічна діагностика: пер. з нім. Київ: Педагогіка, 1991. 241 с.

4. Звєрєва І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. Діагностика моральної вихованості школярів: метод. посіб. Київ: ІСДО,1995. 156 с.

5. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций.

Москва: «СМЫСЛ», 1992. 17 с.
6. Климов Е. А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиоведа. Психол. журнал. 1993. Т. 14. № 4. С. 130–136.
7. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 10.11.2023).
8. Прихожан А. М. Диагностика личностного развития детей подросткового возраста. Москва: АНО «ПЭБ», 2007. 56 с.
9. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1974. 776 с.
10. Професійна освіта: словник / уклад. С. У. Гончаренко та ін. / за ред. Н. Г. Ничкало. Київ: Вища школа, 2000. 149 с.
11. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1974. 776 с.
12. Цокур О. С., Колесніченко Н. Ю. та ін. Проблеми формування професіоналізму особистості та діяльності майбутнього фахівця в контексті вимог євроінтеграції: монографія. Одеса: ОНУ, 2012. 158 с.
13. Ядов Л. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: адаптированный вариант методики М. Рокича для диагностики ценностных ориентаций личности. Ленинград, 1979. 34 с.

4.2. Перші результати діагностування цінностей сучасної студентської молоді

З метою виявлення пріоритетних цінностей та орієнтирів у житті студентської молоді нами було проведене анкетування серед здобувачів вищої освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Анкетування передбачало отримання інформації про розуміння європейських та національних цінностей, значущість цінностей у житті сучасної студентської молоді, вивчення думки студентської молоді щодо загроз та викликів глобалізації для духовної культури українського народу тощо.

В анкетуванні взяли участь 248 здобувачів вищої освіти денної та заочної форм навчання десяти факультетів. Проведення дослідження передбачало також індивідуальні та групові бесіди з респондентами після опрацювання результатів анкет студентів з метою уточнення окремих моментів, коли не зовсім було зрозуміло, чому очевидна відповідь із можливих варіантів на питання анкети студентами була не вибрана.

Анкетування проходило в умовах дистанційного навчання, з використанням Google Форми. Респонденти відповідали на поставлені запитання, виходячи із логіки міркувань та враховуючи

власний досвід і уявлення про європейські та національні цінності, а також інформації, почерпнутої з різних джерел.

З метою з'ясування розуміння студентами поняття духовних цінностей суспільства, було поставлене питання: «Що таке духовні цінності суспільства?» Відповіді на питання розділилися таким чином (діаграма 4.2.1).

Як видно із діаграми, значна частина студентської молоді (42,2 %) під духовними цінностями суспільства розуміють його духовні потреби, 26,6 % респондентів вважають, що духовні цінності суспільства – це принципи життя суспільства на даному етапі його розвитку.

Діаграма 4.2.1. Розуміння студентами поняття «духовні цінності суспільства»

Майже стільки ж респондентів (23,4 %) вважають, що духовні цінності суспільства – це ідеали, до яких воно прагне і для реалізації мети (досягнення ідеалу) суспільство створює систему суспільних інституцій. 7,8 % респондентів до духовної культури суспільства віднесли інше (комплекс духовних потреб, ідеалів, принципів життя, прагнень, мрій тощо) тощо.

Наступне питання мало на меті з'ясувати, як здобувачі вищої освіти оцінюють значущість кожної цінності людини в порядку спадання. Результати представлені у діаграмі 4.2.2.

Результати діаграми свідчать про те, що незалежність, волелюбність, хоробрість та відданість для студентської молоді мають найважливіше значення. Здобувачі вищої освіти розуміють, що в умовах повномасштабної війни ці якості вкрай необхідні для збереження Української держави, перемоги над ворогом. В процесі бесіди студенти пояснювали, що всі інші якості, такі як чуйність,

ввічливість, толерантність, творчість теж мають значення, але вони не мають доленосного впливу на перемогу над агресором.

Результати опрацювання наступного питання «Що Ви цінуєте найбільше у своєму житті?» підтвердило позицію студентської молоді щодо найважливішої цінності: свобода та незалежність, яку студенти розмістили на першій сходинці (діаграма 4.2.3).

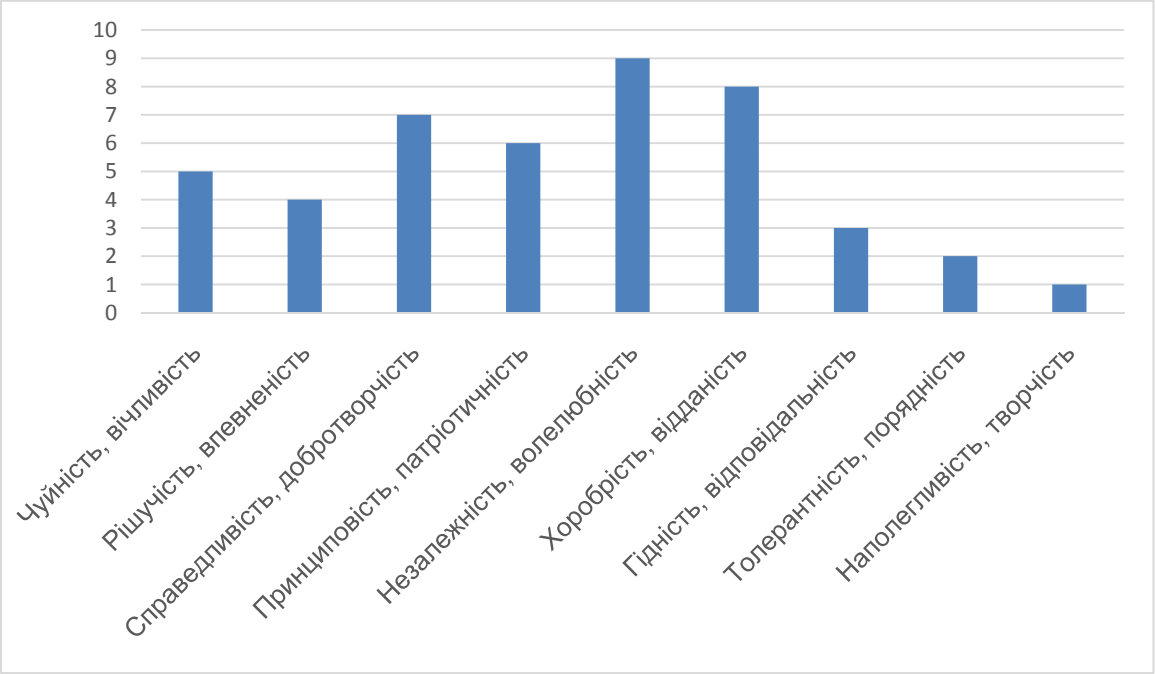

Діаграма 4.2.2. Оцінка духовних цінностей людини

Очевидно, що наступну сходинку займає цікава робота та професійний розвиток. Любов та романтичні стосунки в студентські роки теж цінується достатньо високо. Теплі відносини і взаєморозуміння, творчість та захоплення знаходяться посередині. Матеріальне благополуччя та комфорт на шостому місці, а дотриманням фізичної форми та гарним самопочуттям молоді люди поки що не переймаються. На останньому місці знаходиться популярність. Звісно, що з часом пріоритети студентської молоді можуть змінитися під впливом різноманітних умов та обставин.

У своєму дослідженні ми намагалися з’ясувати, хто або що вплинуло на формування духовних цінностей сучасної молоді. Виявилося, що найбільший вплив на формування духовних цінностей, на думку студентів, здійснює сім’я (48,4 %) та найближче оточення: друзі, рідні, приятелі (39,1%) (діаграма 4.2.4).

Діаграма вказує на те, що освітні заклади відігравали незначну роль у формуванні духовних цінностей респондентів: лише 1,6 %

відсотків вказали на те, що у їх житті освітній заклад мав позитивний і значний вплив на формування їх духовних якостей.

Незначну частку також займали релігійні переконання, авторитетні люди, засоби масової інформації.

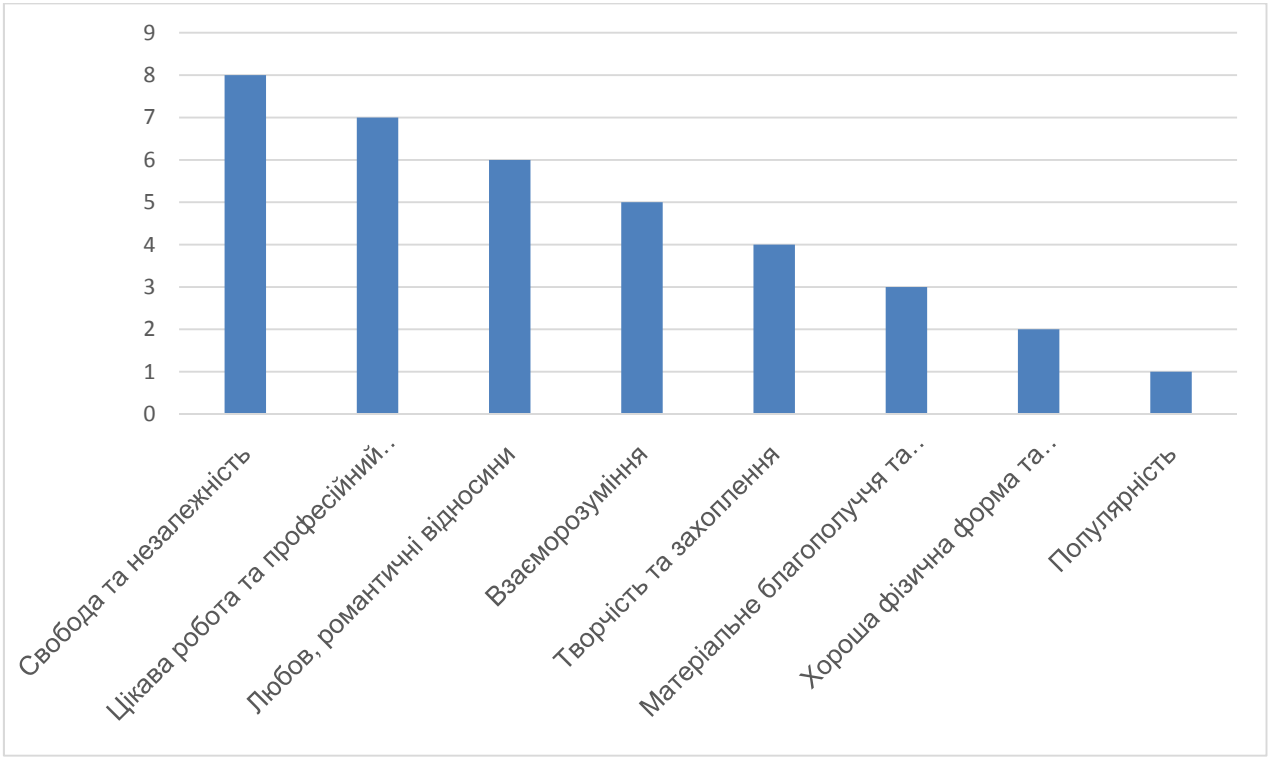

Діаграма 4.2.3. Оцінка цінностей у власному житті

Діаграма 4.2.4. Фактори, які вплинули на формування духовних цінностей

Для того, щоб з’ясувати, як студенти розуміють таку базову національну цінність як соборність, їм була надана можливість

вибрати один із пропонованих варіантів. Відповіді розподілилися так (діаграма 4.2.5):

Діаграма 4.2.5. Що означає соборність для сучасної України?

Як видно із діаграми, більше половини респондентів (56,3 %) вважає, що соборність – це єдність усіх українців навколо головних ідей Українського суспільства. 31,3 % студентської молоді вважають, що соборність полягає у єдності боротьби проти агресора. В обох варіантах вибрано єдність. Інші варіанти: 4,7 % респондентів – інтеграція у Євросоюз, така ж кількість респондентів (4,7 %) – протидія ворожій ідеології і 3,1 % респондентів переконані, що соборність – це українізація російськомовного населення України.

На наступній діаграмі 4.2.6 представлені відповіді здобувачів вищої освіти щодо розуміння поняття «євроінтеграція»:

Діаграма 4.2.6. Що ви розумієте під євроінтеграцією?

Аналіз діаграми 6 свідчить про те, що 28,1 % опитаних під євроінтеграцією розуміють інтеграцію у європейські політико-економічні процеси, 26,6 % респондентів – процес взаємного ментального зближення народів Європи з народом України, майже така ж кількість респондентів (25 %) вважають, що євроінтеграція – це приєднання до європейських структур, які уособлюють цінності. 17,2 % респондентів переконані, що євроінтеграція полягає у дотриманні високих стандартів у різноманітних галузях Євросоюзу. Незначна частина студентів (3,1 %) помилково вважають, що євроінтеграція передбачає інтеграцію у європейське співтовариство без збереження національної ідентичності. Очевидно, що з цими студентами бажано більш активно працювати, вести роз'яснювальну роботу.

З метою з'ясування наскільки здобуваі вищої освіти обізнані з базовими цінностями Євросоюзу, їм було поставлене питання: «Які базові (основні) цінності Євросоюзу Ви знаєте?». Треба було виділити шість базових цінностей (повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права, повага до прав людини) серед 12-ти цінностей. Відповіді респондентів представлені на діаграмі 4.2.7.

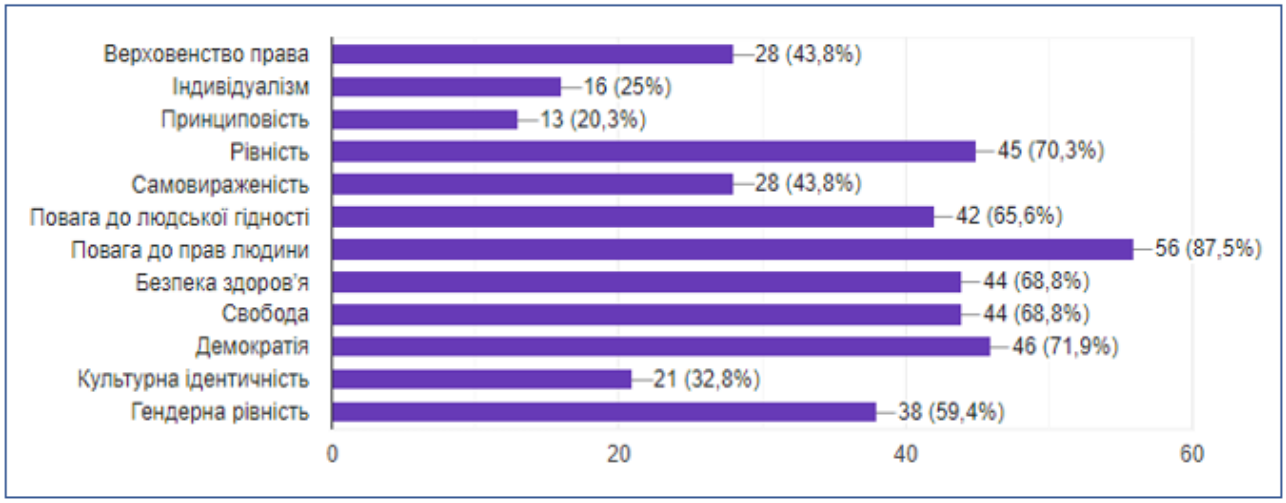

Діаграма 4.2.7. Які базові (основні) цінності Євросоюзу ви знаєте?

Як видно із діаграми, до найбільш вагомих цінностей студенти віднесли такі: повага до прав людини (87,5 % респондентів), демократія (71,9 % респондентів), рівність (70,3 % респондентів), свобода (68,8 % респондентів), повага до людської гідності (65,6 %

респондентів), безпека здоров'я (68,8 % респондентів), що є безумовно цінністю, але не належить до базових. Результати анкетування свідчать, що не всі студенти ознайомлені з базовими цінностями Євросоюзу і необхідною інформацією не володіють в повному обсязі.

Результати наступного питання представлені у діаграмі 4.2.8.

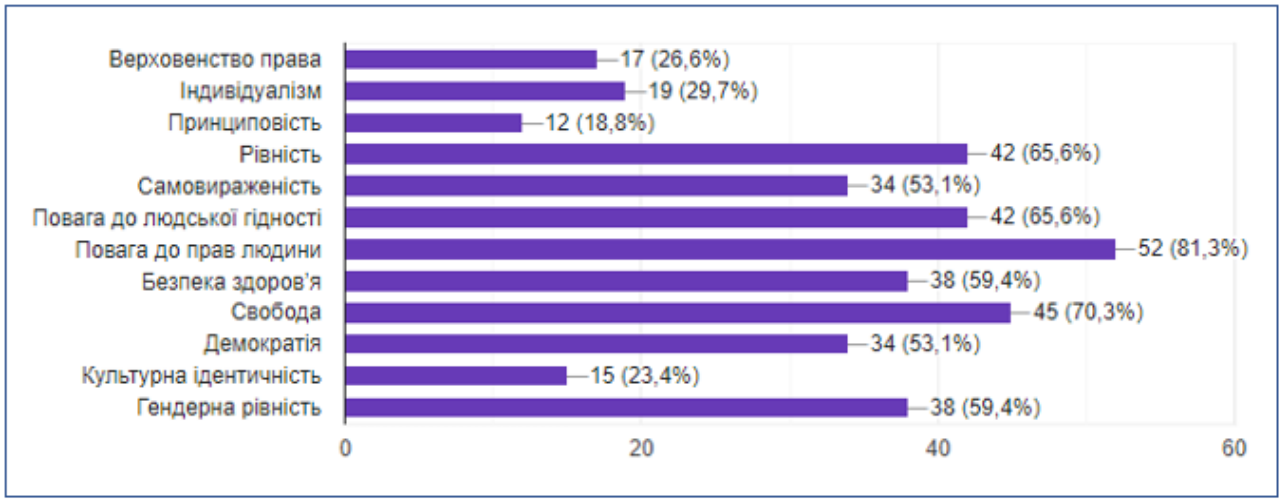

Діаграма 4.2.8. Які, на Вашу думку, найважливіші цінності для європейців?

Відповіді на поставлене питання дещо відрізняються від відповідей на попереднє питання. Так, 81,3 % респондентів на перше місце ставлять повагу до прав людини, свобода займає 2 місце (70,3 % респондентів), 3 місце розділили рівність та повага до людської гідності (по 65,6 %), 4 місце – безпека здоров'я та гендерна рівність, 5 місце – демократія і самовираженість (53,1 %), наступні місця по спаданню: індивідуалізм (29,7 %), верховенство права (26,6 %, що досить дивно), культурна ідентичність (23,4 %), принциповість (18,8 %).

Аналогічне питання було поставлене здобувачам вищої освіти, але з метою виявлення їх думки щодо доречності європейських цінностей для України. Результати представлені у діаграмі 4.2.9.

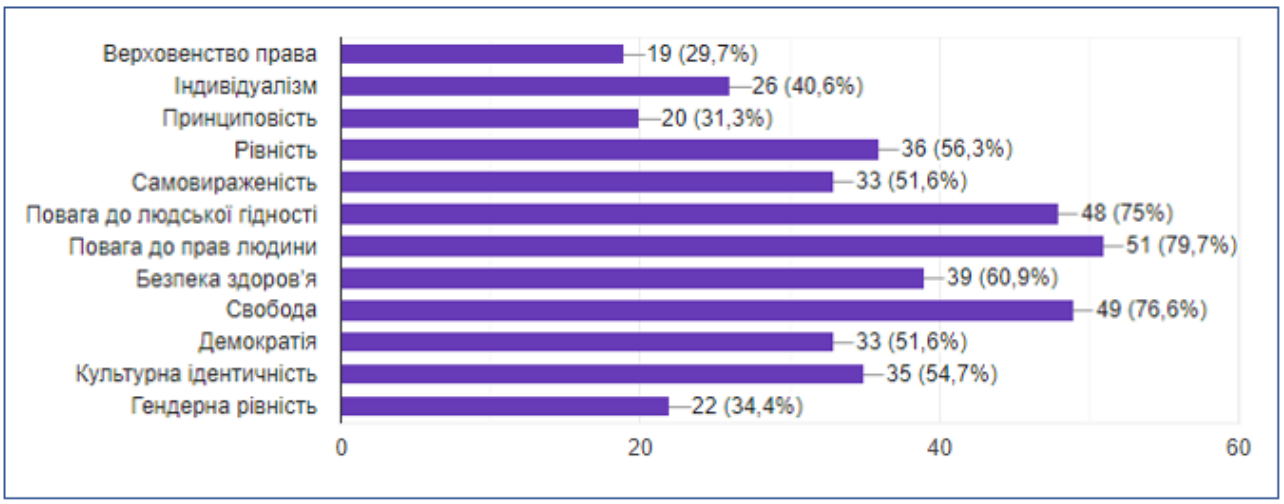

Діаграма 4.2.9. Які європейські цінності є доречними для України?

Аналіз діаграми показує, що 79,7 % респондентів вважають, що повага до прав людини є най більш доречною цінністю для України. Свободу як цінність вибрали 76,6 % респондентів. Повагу до людської гідності доречною для України вважають 75 % респондентів. Безпека здоров'я, безумовно, є значущою цінністю для 60,9 % респондентів. Наступні цінності розділилися так: рівність (56,3 % респондентів), культурна ідентичність (54,7 % респондентів), демократія та самовираженість (51,6 % респондентів), індивідуалізм (40,6 % респондентів), гендерна рівність (34,4 % респондентів), принциповість (31,3 % респондентів), верховенство права (29,7 % респондентів).

В обох питаннях така цінність, як верховенство права, яка входить до базових цінностей Євросоюзу, чомусь не посідає чільного місця серед цінностей сучасної студентської молоді. Очевидно, що це питання належить вияснити і звернути увагу студентів на дану цінність, пояснити її роль та значення для демократичного суспільства.

Заключне питання мало на меті з'ясувати думку студентів щодо загроз та викликів глобалізації для духовної культури українського народу. Результати представлені в діаграмі 4.2.10.

Як видно з діаграми, часткову загрозу (якщо не будуть вироблені механізми захисту) для духовної культури українського народу вбачає досить значна частина респондентів: 70,3 %. Не бачать загрози і нічого катастрофічного у зближенні культур, яке неминуче настане 15,6 % респондентів. Майже така ж сама частка (41,1 % респондентів) переконані, що існує серйозна загроза втрати різноманіття, унікальності української культури.

Діаграма 4.2.10. Чи вбачаєте ви загрози та виклики глобалізації для духовної культури українського народу?

Таким чином, аналіз проведеного анкетування дав змогу визначити розуміння студентською молоддю ключових духовних цінностей, їх важливість для утвердження української культури та входження в європейський культурний і духовний простір, а токож зосередити увагу на більш повному ознайомленні здобувачів вищої освіти із системою національних і європейських цінностей та обгрунтуванні ефективних форм, методів і технологій їх виховання.

РОЗДІЛ 5
ЗМІСТ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ В УЧНІВ І СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

5.1. Виховання національних цінностей майбутніх педагогів у процесі викладання навчальних дисциплін

Виховання національних цінностей у студентів є важливим завданням для розвитку суспільства і збереження культурної спадщини українського народу. Цінності визначають, які переконання і пріоритети мають люди в питаннях етики, моралі, культури і інших аспектах життя.

У Концепції «Нова українська школа» зазначається: «Життя в новій українській школі буде організовано за моделлю поваги до прав людини, демократії, підтримки добрих ідей. Нова школа плекатиме українську ідентичність. Виховний процес буде невід'ємною складовою всього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність)» [3].

Враховуючи те, що Концепція націлює на формуванні морально-етичних цінностей, ми проаналізували освітні програми 37-ми спеціальностей, за якими здійснюється підготовка майбутніх учителів в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, з метою виявлення відображення формування духовних цінностей у самих студентів та готовності майбутнього учителя до здійснення такої роботи у закладах загальної середньої освіти.

Аналіз профілів освітніх програм дав змогу виявити, що у загальних, фахових та предметних компетентностях, а також у програмних результатах навчання приділяється увага формуванню морально-етичних цінностей, зокрема, національної гідності студента, як складової формування майбутнього фахівця.

Так, у профілі освітньої програми зі спеціальності 014.09 Середня освіта (Інформатика) до загальних компетентностей відноситься формування здатності реалізувати свої права і обов'язки

як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина України, здатність спілкуватися державною мовою, як усно, так і письмово [6]. (рис. 5.1.1)

Загальні компетентності (ЗК)	***Загальні компетентності* (ЗК)**
	ЗК1. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина України. ЗК2. Здатність узагальнювати основні категорії предметної області в контексті загальноісторичного процесу. ЗК3. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями. ЗК4. Здатність працювати в команді. ЗК5. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово. ЗК6. Здатність спілкуватися іноземною мовою. ЗК7. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. ЗК8. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій. ЗК9. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів). ЗК10. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації.

Рис. 5.1.1. Фрагмент профілю освітньої програми зі спеціальності 014.09 Середня освіта (Інформатика)

У профілі освітньої програми зі спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), спеціалізація: правознавство важливою загальною компетентністю є здатність засвоювати та використовувати комплекс знань із світової та національної культури; залучатися до культури через процес духовного спілкування та відчуттів; засвоювати культуру у співтворчості; виробляти моделі поведінки орієнтовані на загальнолюдські цінності [5]. (рис. 5.1.2)

Загальні компетентності(ЗК)	1. **Загальнокультурна та гуманітарна** – здатність засвоювати та використовувати комплекс знань із світової та національної культури; залучатися до культури через процес духовного спілкування та відчуттів; засвоювати культуру у співтворчості; виробляти моделі поведінки орієнтовані на загальнолюдські цінності. 2. **Мовна і комунікативна** – володіння рідною та іноземною мовами, сучасними засобами зв'язку та основами комп'ютерної грамотності для ефективного забезпечення інформаційної підтримки проведення наукового дослідження, уможливлення міждисциплінарних та професійних комунікацій. 3. **Міжособистісна компетентність** – здатність до спілкування, роботи в команді, самокритики, самодисципліни, використання різних кодів і засобів спілкування.

Рис. 5.1.2. Фрагмент профілю освітньої програми зі спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), спеціалізація: правознавство, спеціалізація: географія

В освітній програмі зі спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), спеціалізація: Географія серед фахових компетентностей виділяється компетентність історичної пам’яті, як здатність до світоглядного самовизначення, усвідомленого ставлення до історичної пам’яті як частини культурного капіталу, формування на її основі соціально моральної позиції особистості; а програмні результати навчання передбачають, формування вміння складати етнопсихологічну характеристику українців, характеризувати перебіг етнічних процесів в Україні та прогнозувати їх розвиток, аналізувати українську історію крізь теорію Великого Фронтиру, визначати основні риси історії і культури українського козацтва, що може слугувати засобом формування духовних цінностей майбутнього педагога.

У профілі освітньої програми зі спеціальності 014 Середня освіта (Хореографія) [4] до фахових компетентностей віднесено усвідомлення художньо-виховного, здоров’язберігального, національно-світоглядного, творчо-розвивального потенціалу мистецтва танцю для дітей та молоді, а також здатність екстраполювати національні, етнічні, регіональні соціокультурні цінності та традиції в освітнє середовище засобами хореографічного мистецтва. Програмними результатами навчання буде використання гуманістичного (художньо-виховного, здоров’язберігального, національно-світоглядного, творчо розвивального) потенціалу українського танцювального мистецтва у формуванні ціннісної сфери юного покоління громадян України. Ці компетентності безумовно

сприятимуть вихованню ціннісних орієнтацій у студентської молоді засобами українського народного мистецтва.

Профіль освітньої програми зі спеціальності 014.10 Середня освіта (Трудове навчання та технології) чітко вказує (у практичних навичках з предметної області) на формування здатності здійснювати формування національної свідомості школярів; забезпечувати їх духовний розвиток, орієнтацію на загальнолюдські цінності, реалізуючи завдання морального, трудового, естетичного і правового виховання учнів [10].

В освітній програмі за спеціальністю 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) одним із програмних результатів навчання є формування умінь використовувати гуманістичний потенціал української літератури для формування духовного світу юного покоління громадян України [9]. На наш погляд, дана спеціальність містить найбільший потенціал для формування національної свідомості майбутніх педагогів, але в освітній програмі це не відображено як результат підготовки майбутніх педагогів для здійснення такої діяльності у закладах загальної середньої освіти.

У профілі освітньо-професійної програми бакалавра та магістра освіти (вчитель фізичної культури) передбачено однією із професійних компетентностей формування моральних якостей громадянина, культури поведінки, відповідального ставлення до навчання, праці, поваги до прав людини; а програмним результатом навчання є вироблення вміння здійснювати формування національної свідомості школярів; забезпечувати їх духовний розвиток, орієнтацію на загальнолюдські цінності, реалізуючи завдання морального, трудового, естетичного і правового виховання; сприяти духовному відродженню України, вести активну громадську роботу [7].

Дотичними компетентностями, які можуть сприяти формуванню духовних цінностей студента та євроінтеграції, є фахові компетентності в освітньо-професійній програмі спеціальності 014.05 Середня освіта (Біологія): здатність засвоювати наукові та культурні досягнення світової цивілізації у відношенні до різних культур, релігії, прав народів, ідей збереження миру, загальнолюдських цінностей; критично оцінювати політичні, економічні та інші події і явища; здатність реалізувати настанови толерантності та гуманності у контексті сучасної мультикультурності на основі загальнолюдських цінностей та критичного оцінювання соціально політичних, економічних та інші подій і явищ [8].

Таким чином, аналіз освітньо-професійних програм дав змогу встановити, що 8 програм із 37 чітко вказують на вироблення у майбутніх вчителів компетентностей щодо здатності формувати духовні цінності, національну свідомість та національну гідність у своїх майбутніх вихованців.

Разом з тим, аналіз навчальних програм навчальних планів підготовки майбутніх педагогів дав змогу виявити, що більшість освітніх компонентів усіх освітньо-професійних програм мають високі потенційні можливості для формування духовних цінностей, національної гідності студентів, зокрема ті, які закладені в циклі педагогічних дисциплін: «Педагогіка», «Історія педагогіки» та інших.

Так, у дисципліні «Педагогіка» розглядаються теми, спрямовані на формування національної свідомості, гідності та готовності майбутнього педагога до виховної роботи у закладах освіти з метою виховання підростаючого покоління Української держави з притаманними йому рисами та ментальними особливостями, які відображені у темах (табл. 5.1.1).

Таблиця 5.1.1

Потенційні можливості для формування національних цінностей студентів під час вивчення навчальної дисципліни «Педагогіка»

Тема	Зміст теми	Національні цінності
Тема 3. Особливості педагогічної професії та формування особистості вчителя національної школи.	Сучасні вимоги до особистості вчителя нової української школи. Основні напрямки професійної діяльності вчителя. Організація вчителем навчально-виховного процесу в новій українській школі. Самоосвіта та самовиховання майбутнього педагога.	Формування національної свідомості і самосвідомості, національної гідності і честі, патріотизму, готовність служити українському народу, захищати його інтереси, шанобливе ставлення до державних символів України, знання традицій та звичаїв українського народу, вільне володіння державною мовою
Тема 4. Проблема мети виховання у педагогіці. Мета виховання в	Генезис мети виховання в Україні. Відповідність мети виховання потребам і умовам сучасного етапу соціального	Формування культурно-національних цінностей: добротворчості, працелюбності,

сучасній школі.	розвитку Української держави. Державні документи про мету національного виховання. Різнобічний розвиток особистості як соціальна мета виховання. Мета сучасного виховання в національній школі.	соборності, волелюбності, суверенності, щедрості, вірності традиціям і т. ін., громадянська і особистісна гідність, совість і честь, національний склад мислення, психіки, національний характер і світогляд, національна свідомість і самосвідомість
Тема 6. Закономірності та принципи виховання. Принципи виховання в національній школі	Закономірності процесу виховання. Об'єктивний характер закономірностей виховання. Поняття про принципи виховання. Загальні принципи виховання: цілеспрямованість, опора на позитивне у вихованні, зв'язок з життям; єдність свідомості і поведінки; виховання у праці і колективі тощо. Принципи сучасного виховання: національної спрямованості, культуро відповідності, гуманізації, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, цілісності, особистісної орієнтації, життєвої смислотворчості, полікультурності, технологізації, соціальної відповідальності, превентивності.	Формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості усіх народів, що населяють Україну. Встановлення органічного зв'язку з історією народу, його мовою, культурними і побутовими традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, забезпечення духовної єдності та спадкоємності поколінь. Виховання особистості як типового носія національної культури, продовжувача справи батьків.
Тема 7. Зміст виховання в сучасній українській школі.	Поняття змісту виховання в новій українській школі. Традиційні підходи до визначення змісту виховання: за напрямами виховання (розумове, фізичне, моральне, естетичне тощо) та	Формування морально-духовної життєво компетентної особистості Формування високих моральних якостей - совісті, патріотизму, людяності, почуття

	видами культури (моральна, естетична, економічна, трудова). Сучасне розуміння змісту виховання як системи загальнокультурних та національних цінностей. Зміст виховання як єдність ціннісного ставлення особистості до держави, людини, природи, праці тощо. Зміст Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей.	громадянської і власної гідності, творчої ініціативи. Ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством. Врахування особливостей національного менталітету, історії народу, його світогляду, ставлення до духовної спадщини зокрема мистецтва, релігії, різноманітної творчої і доброчинної діяльності.
Тема 8. Засоби, форми організації та методи виховання.	Поняття про засоби, форми, методи і прийоми виховання. Характеристика засобів виховання. Форми організації виховання учнів. Традиційні методи виховання в педагогіці, їх класифікація та характеристика. Інноваційні методи виховання. Народно-педагогічні методи виховання. Педагогічна майстерність використання різноманітних методів виховання учнів, їх оптимального поєднання. Технології сучасного виховного процесу в новій українській школі.	Формування народно-педагогічними методами почуття обов'язку перед суспільством, національної гідності, свідомості, вільне володіння словом рідної мови (мовлення), відповідальне ставлення до своєї Батьківщини, готовність захищати її суверенітет тощо.
Тема 12.Духовний розвиток особистості. Моральне та естетичне виховання школярів.	Поняття про духовність і духовний розвиток, духовні цінності. Система національних цінностей: соборність, гідність, воля, самобутність. Загальнолюдські європейські цінності: свобода, демократія, рівність, верховенство права, толерантність,	Формування культурно-національних цінностей , усвідомлення духовних цінностей українського народу, відповідальності за його долю та своєї належності до українського народу; пізнавальний інтерес до оволодіння знаннями з історії українського

	відповідальність, справедливість тощо. Шляхи виховання духовних цінностей. Поняття про мораль та моральне виховання. Естетичне виховання як складова духовної культури. Шляхи і засоби естетичного виховання у навчальній, позакласній і позашкільній роботі. Естетичне виховання на народних традиціях, національному мистецтві, фольклорі тощо.	народу, держави; ставлення до національних багатств культури та мистецтва, прагнення оволодіти культурно-національними надбаннями українського народу.
Тема 13. Виховання громадянської культури в учнів нової української школи .	Громадянськість як інтегральна цінність особистості. Завдання громадянського виховання в новій українській школі. Виховання ціннісного ставлення до держави як мета громадянського виховання. Національна самосвідомість. Зміст громадянського виховання. Шляхи формування громадянської культури у навчальній та виховній діяльності. Засоби, форми і методи виховання громадянської культури школяра. Національно-патріотичне виховання учнів в школі. Мета, завдання та засоби національно-патріотичного виховання школярів. Зміст, форми і методи виховання зростаючих патріотів України.	Формування почуття відповідальності перед українським народом, виховання любові до Батьківщини, свого народу, турботі про його благо, сприянні становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовності відстояти її незалежність, служити і захищати її, відстоювати її честь, розділити свою долю з її долею, повазі до українських звичаїв і обрядів, усвідомленні спільності власної долі з долею Батьківщини, досконалому володінні української мовою.

У курсі «Педагогіка» ми виділили 7 тем, які найбільше сприяють формуванню у студентів духовності та національної гідності, але слід зауважити, що дисципліна «Педагогіка», зокрема,

розділ «Теорія виховання» має найбільші потенційні можливості для формування духовних цінностей у студентів, наприклад, теми: «Розвиток, соціалізація і виховання особистості» має потенціал: формування духовних якостей через взаємозв'язок розвитку виховання та формування особистості); «Фізичний розвиток школяра та зміцнення його здоров'я» (потенціал: формування духовних якостей засобами козацьких єдиноборств, національними іграми «Козацькі забави», тощо); «Інтелектуальний розвиток особистості школяра. Формування основ наукового світогляду» (потенціал: формування духовних цінностей через знайомство з видатними українськими діячами, вченими, мислителями, письменниками, митцями, які виборювали свою честь і відстоювали гідність у складних політичних і життєвих ситуаціях; показати шляхи формування національного світогляду); «Соціальний розвиток особистості школяра. Виховання особистості в колективі» (потенціал: формування духовних цінностей через усвідомлення соціалізації особистості в українському середовищі, розуміння своєї соціальної ролі в період розбудови Української держави, боротьби проти її ворогів, бажання захистити національні святині); «Виховання в учнів ціннісного ставлення до праці. Система профорієнтації учнів у школі» (потенціал: формування духовних цінностей через знайомство з трудовими звичаями і традиціями українського народу, бережливе ставлення до рідної землі, її природних багатств, готовності до праці в ім'я України); «Родинне виховання особистості школяра. Співпраця сім'ї і школи» (потенціал: формування духовних цінностей за допомогою знайомства з особливостями національного родинного виховання, пошани до людей старшого покоління, формування почуття обов'язку перед родиною); «Позакласна і позашкільна виховна робота» (потенціал: формування духовних цінностей через усвідомлення та виховання у підростаючого покоління національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю.

У розділі «Дидактика», на наш погляд, потенційні можливості для формування духовності, національної свідомості та гідності у студентів має тема «Зміст освіти в сучасному закладі загальної середньої освіти», де можна розкривати зміст освіти в новій української школі через призму реалізації мети освіти; формування

освічених українців, відповідальних громадяни і патріотів з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини.

Формуванню національної гідності студентів сприяє також вивчення дисципліни «Методика виховної роботи» (табл. 5.1.2).

Таблиця 5.1.2

Потенційні можливості для формування національних цінностей студентів у змісті навчальної дисципліни «Методика виховної роботи»

Тема	Потенційні можливості для формування національної гідності
Тема 1. Виховання у національній школі України. Становлення та розвиток, виховання. Суть процесу виховання у новій українській школі.	Формування культурно-національних цінностей, форм поведінки, необхідних для ефективної та конструктивної участі у громадському житті Української держави, в сім'ї, на роботі. Повага до закону, дотримання прав і свобод людини і підтримка соціокультурного різноманіття.
Тема 3. Сучасне розуміння змісту виховання як системи загальнокультурних та національних цінностей. Зміст виховання як єдність ціннісного ставлення особистості до держави, людини, природи, праці тощо. Зміст Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей.	Формування ціннісних орієнтацій, ідей та ідеалів патріота України, почуття обов'язку та відповідальності за майбутнє своєї держави.
Тема 6. Методика та методи виховної роботи у колективі. Виховання особистості. Поняття методу, прийому і засобу виховання	Формування соціальних та особистісних цінностей, соціальних мотивів поведінки, громадянської активності, відстоювати честь як особисту так і колективу.
Тема 7. Учнівське самоврядування. Виховний вплив дитячих та молодіжних організацій. Виховна робота з педагогічно занедбаними дітьми.	Формування життєвої позиції, здатність брати на себе відповідальність, пропагувати та поширювати національну ідею, відстоювати національні інтереси, почуття та прагнення, сприяння

	консолідації українців у єдину націю.
Тема 8. Специфіка роботи класного керівника. Основні функції та обов'язки. Професійна орієнтація учнів у системі діяльності класного керівника. Система роботи вчителя з батьками учнів.	Формування нової генерації учителів з високими духовними цінностями, здатними реалізувати мету виховання у новій українській школі.

Зауважимо, що у процесі вивчення дисципліни «Методика виховної роботи» формування духовності та національної свідомості здійснюється не лише у студентському середовищі, але й відбувається підготовка майбутнього учителя до використання форм, методів та засобів для здійснення національно-патріотичного виховання школярів та формування національної гідності у молодого покоління.

Не менш потужним потенціалом для формування духовності, національної свідомості та гідності студентської молоді педагогічних освітніх закладів є вивчення курсу «Історія педагогіки», зокрема теми розділу 2. Історія вітчизняної школи і педагогіки: тема 2.1: «Народна мудрість виховання дітей та молоді. Освіта, школа і педагогічна думка до княжої і княжої доби IX – XVI століття», тема 2.2: «Розвиток освіти і педагогічної думки в епоху українського Відродження (XVI – середина XVIII століття)», тема 2.3: «Українська школа і педагогіка у другій половині XVII – кінці XVIII століття», тема 2.4: «Школа і педагогічна думка в Україні (перша половина XIX століття)» тема 2.5: «Освіта та педагогічна думка в Україні другої половини XIX – початку XX століття)», тема 2.6: «Школа і педагогіка України у радянський період», тема 2.7: «Утвердження освіти в Україні на сучасному етапі духовного і національного відродження».

Безумовне значення для формування духовності українського студентства має вивчення курсів «Історія України» та «Історія української культури» в процесі засвоєння яких студенти з'ясовують походження українського народу; специфіку і змістову своєрідність української історії і її культури; основні періоди історичного шляху України та української культури; фундаментальні культурні цінності різних епох як цілісні системи; пізнають духовну сферу життя українського народу та основні напрями розвитку духовної культури та мистецтва; знайомляться з відродженням та оновленням національних традицій у сучасній художній культурі України;

вникають у проблеми творення, збереження, поширення та засвоєння духовних набутків нації; опановують культуру повсякденного життя; соціальну культуру: політичну і правову; переймаються гордістю за науково-технічні досягнення українців, видатних постатей в історії України і української культури та їх духовною спадщиною; усвідомлюють самобутність української нації і національної культури та її взаємозв'язок з культурами інших народів; визначають місце української культури у світовій культурі.

Вивчення дисциплін «Історія України» та «Історія української культури» дає змогу орієнтуватися в історичних процесах, подіях, фактах, проблемах і перспективах історичного процесу, проблемах міжнаціональних відносин, аналізувати й оцінювати явища політичного розвитку українського суспільства в контексті світової історії, щиро гордитися видатними іменами в історії України, насолоджуватися художніми витворами українських митців минулого та сучасності; знайти шляхи творчої самореалізації в безмежному просторі української культури.

Викладання таких дисциплін, як «Сучасна українська мова», «Ділова українська мова» спрямоване на формування шанобливого відповідального ставлення до мови, до її історичних коренів, до пам'яток духовної культури українського народу і сприяє формуванню почуття національної гідності, як складової духовної культури, адже це почуття є невіддільною ознакою мовної особистості: «*… можна українізувати вищу школу і виховати національно свідомих фахівців і патріотів України з високим почуттям національної гідності мовою іншого народу».*

Слід зазначити, що дисципліни гуманітарного спрямування мають більший потенціал для формування духовності українського студентства, на відміну від дисциплін технічного чи фізико-математичного циклу, хоча при вмілій постановці проблеми формування національної свідомості та гідності студентів, такий потенціал можуть мати і окремі теми даних циклів. Аналіз практики формування духовного світу майбутніх педагогів свідчить про те, що на даний час існує певний досвід щодо реалізації національно-патріотичного виховання у педагогічних закладах вищої освіти (з врахуванням того, що майбутні фахівці організовуватимуть такий вид діяльності у закладах загальної середньої освіти), однак цей досвід не завжди використовується в повному обсязі викладачами точних дисциплін.

Вивчення педагогічної діяльності професорсько-викладацького складу свідчить, що значна його частина викладачів ототожнює організацію формування духовного світу студентської молоді, національно-патріотичного виховання та формування національної гідності студентів лише з роботою в позанавчальний час.

Результати формування духовності українського студентства, насамперед, залежать від творчого і вмілого підходу професорсько-викладацького складу, його професіоналізму, постійного пошуку найбільш ефективних форм і методів, творчості й ініціативи у використанні нових, сучасних технологій для формування духовного світу, патріотичних почуттів студентської молоді. Спираючись на цікаві історичні приклади становлення України, сучасні досягнення у галузі науки, літератури, культури, мистецтва, в процесі викладання навчальних дисциплін викладачі зможуть формувати свідомого громадянина Української держави з високим почуттям гідності, відданості своїй Батьківщині та відповідальності за сучасне і майбутнє України.

5.2. Зміст та форми роботи з виховання національних цінностей студентів в позааудиторній діяльності

У формуванні духовності та суспільно-державних цінностей здобувачів вищої освіти важлива роль належить спеціально організованій позааудиторній виховній діяльності зі студентською молоддю.

Форми організації позааудиторної роботи у закладі вищої педагогічної освіти є традиційними: масові, групові та індивідуальні, але їх наповнення в умовах війни має чітке національне забарвлення та спрямоване на утвердження національної ідеї, наприклад, проведення тематичних заходів, присвячених пам’яті загиблих, які віддали своє життя за незалежність і територіальну цілісність України, проявили героїзм у бойових діях під час повномасштабного вторгнення Російської федерації на територію України.

Масові форми позааудиторної роботи передбачають широку участь в ній студентів. До масових форм належать святкування державних та релігійних свят, знаменних подій у житті закладу вищої освіти, проведення конференцій різного рівня, тематичних вечорів, вечорів запитань та відповідей, місячників, зустрічей з видатними людьми, воїнами ЗСУ, конкурсів, виставок тощо.

Утвердженню патріотичних почуттів, формуванню національної гідності, причетності до важливих та доленосних подій сприяє участь студентів у відзначенні Дня Незалежності, Дня Конституції, Дня захисника Вітчизни, Дня Героїв Небесної Сотні, Дня Соборності України, зародження Народного руху, подіям Революції Гідності; вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя у боротьбі за мир та незалежність України та ін.

Масовими є загальноуніверситетські вечори, присвячені, наприклад, вшануванню Героїв Крут, факультетські заходи – зустрічі з волонтерами, учасниками антитерористичної операції (АТО), операції об'єднаних сил (ООС) та війни, яку Російська Федерація розв'язала і веде проти України, військовими, які захищають нашу Батьківщину, істориками, видатними діячами, людьми, які зробили вагомий внесок у розбудову Української держави та охороняють її національні інтереси. Важливо, щоб такі заходи проходили в атмосфері особистої причетності кожного студента до проблем, що хвилюють кожного свідомого українця, щоб студенти були організаторами й учасниками таких заходів: готували виступи, запрошували гостей, проводили виставки, демонстрували фільми.

Особливе місце у формуванні ціннісних орієнтацій, духовності, національної свідомості та гідності належить безпосереднім контактам студентів з воїнами ЗСУ, видатними людьми, волонтерами. Вони надають таким зустрічам емоційного характеру, мають істотний вплив на патріотичні почуття студентів.

Групові форми позааудиторної роботи. Серед них найпоширеніші «круглі столи», гуртки за інтересами, обговорення найактуальніших проблем, пов'язаних із сьогоденням, різноманітні акції, пошукова діяльність, екскурсії, походи, віртуальні подорожі та ін.

«Круглі столи» охоплюють широкий спектр питань різноманітного змісту, на які студенти прагнуть знайти відповідь, використовуючи при цьому можливості спілкування з викладачами, воїнами-захисниками нашої держави, громадськими діячами, залучаючись до спільного обговорення з ними проблем відносин суспільства та сучасної людини, військової тематики, розвитку партнерства з ЄС, дотримання прав і свобод особистості, євроінтеграції та глобалізації, задоволення громадянських інтересів, потреб тощо. «Круглі столи» сприяють розширенню кругозору, формуванню світогляду, загальнолюдських та національних

цінностей.

Творчий потенціал студентів реалізовується в об'єднаннях за інтересами в області культури, мистецтва або спорту, а також для здійснення благодійних та волонтерських ініціатив, спрямованих на допомогу тим, хто потребує допомоги в місцевих громадах або навіть в глобальному масштабі. Важливим завданням таких об'єднань є: формування національно свідомого патріота-громадянина України; виховання фізично й морально здорової людини; усвідомлення моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм; формування естетичних смаків; створення атмосфери емоційної захищеності, любові; збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу, звичаїв, обрядів свого народу і народів, що населяють Україну; вивчення мови й шанування української та зарубіжної культури, національної літератури, мистецтва, преси, радіо і телебачення.

Популярними у закладах вищої освіти є гуртки народного і сучасного танцю, спортивні секції, фольклорні колективи, студії вокалу та художніх ремесел, театральні, поетичні клуби, клуби журналістів, фотоклуби та ін.

У позааудиторній роботі ефективним є використання нових форм, таких як ток-шоу, які дають змогу студентам диференціювати справжні і штучні ідеали, усвідомити загальнолюдські цінності, незмінні протягом тисячоліть, а також культурно-національні цінності та ідеали.

У процесі позааудиторної діяльності доцільно практикувати обговорення публікацій з найпопулярніших видань, які приваблюють студентів своїми аналітичними матеріалами щодо політичної, військової, економічної, культурної ситуації в Україні. Формуванню національної свідомості та національної гідності студентської молоді сприяє їх активна участь у створенні університетських краєзнавчих музеїв, призначених для вивчення, збереження та використання пам'яток природи рідного краю, матеріальної і духовної культури українського народу. Розмаїття експонатів дає студентам можливість зрозуміти багатство й щедрість душі минулих поколінь, їх прагнення до краси, збереження національних звичаїв та обрядів. Пошуково-краєзнавча діяльність студентів при створенні таких музеїв впливає на їхні внутрішні переконання, сприяє утвердженню патріотизму, оскільки дає змогу урізноманітнити напрями їхньої активної участі у громадському та науковому житті закладу вищої освіти.

Ефективними виховними заходами з формування національної свідомості та гідності є також історико-етнографічні експедиції з вивчення історії свого міста, села, області, краю та топоніміки цієї місцевості, дослідження історичних пам'яток, збирання предметів старовини, легенд, народних традицій, звичаїв тощо. Результатами такої роботи можуть бути наукові реферати, журнальні і газетні статті, доповіді, виступи на радіо і телебаченні, у дискусійних клубах тощо.

Індивідуальна позааудиторна діяльність зумовлена індивідуальними особливостями студентів, через які переломлюється будь-який виховний вплив на особистість, тому, важливим є вивчення індивідуальності студента, встановлення довірливих, доброзичливих стосунків між викладачами і студентами. Цьому значно сприяє авторитет викладача, його уміння швидко орієнтуватися в ситуації, передбачати наслідки своїх дій.

Формуванню ціннісних орієнтацій, духовності та національної гідності студента сприяють такі форми індивідуальної роботи: читання художньої та спеціальної літератури, перегляд фільмів національної спрямованості, написання есе на тему «Що таке для мене національна гідність і честь?», консультування студентів щодо прав і обов'язків громадян України тощо.

Особливе місце у формуванні національної свідомості, патріотичних почуттів та національної гідності у студентської молоді займає волонтерська діяльність, яка активізувалася у період повномасштабного вторгнення Російської федерації в Україну:

- студенти можуть допомагати в лікуванні поранених і хворих, відвозити їх до лікарень і медичних пунктів;
- допомагати в організації та проведенні евакуацій населення з районів, що зазнали нападу або небезпеки;
- займатися збором, розподілом і доставкою необхідних ресурсів, таких як їжа, одяг, ліки, аптечки, а також гігієнічні засоби;
- надавати допомогу військовослужбовцям і цивільному населенню, які пережили травматичні події війни;
- допомагати у пошуку житла для біженців, працевлаштуванні;
- працювати в області комунікацій, створюючи і розповсюджуючи інформацію про небезпеки, права і можливості для населення;
- надавати допомогу ветеранам війни, допомагаючи їм з інтеграцією в цивільне життя, роблячи реабілітаційні програми та

організовуючи заходи для підтримки духовного і фізичного здоров'я;

- займатися збором грошей для потреб армії або гуманітарних організацій, а також надходженням та розподілом ресурсів для потреб військових і постраждалих;
- організувати акцію написання листів або електронних повідомлень військовослужбовцям, ветеранам та біженцям, щоб підняти їх дух і надати моральну підтримку;
- взяти участь в проектах з відновлення природних ресурсів та допомоги вирішенню екологічних проблем, які виникають внаслідок війни.

Ці форми волонтерської діяльності в період війни можуть бути надзвичайно важливими для забезпечення допомоги і підтримки тих, хто переживає війну. Вони можуть бути організовані як самостійно, так і через волонтерські групи та організації.

Волонтерська діяльність студентів в цей період може бути надзвичайно важливою для допомоги постраждалим та виявлення громадянської активності.

Усі форми позазаудиторної діяльності з формування духовності, національної свідомості та гідності взаємопов’язані між собою. Жодна з них не є універсальним засобом виховного впливу на особистість, формування її духовних якостей, якою б досконалою не була. Тому професорсько-викладацький склад повинен володіти технологією їх використання і вміло поєднувати їх, враховуючи особливості кожного студента чи студентської групи загалом.

У роботі зі студентською молоддю щодо формування ціннісних орієнтацій та їх духовного світу слід надавати перевагу активним формам роботи, що передбачають самостійну або спільну роботу в позаурочний час: громадська, волонтерська діяльність, засідання дискусійних клубів, робота прес-центрів, флеш-моби, акції та інші види діяльності, які матимуть чітко спрямовану орієнтацію на виховання патріотизму, формування національної свідомості, почуття вірності та любові до Батьківщини; зацікавлення студентської молоді службою у Збройних силах України; збереження стабільності у суспільстві, сприяння соціальному та економічному розвитку країни, зміцненню її обороноздатності та безпеки.

Зміст позааудиторної роботи у закладах вищої освіти з проблеми формування духовності українського студентства повинен відповідати вимогам розвитку української державності, культурного та духовного відродження нашого народу. Вплив позааудиторної

виховної роботи на формування ціннісних орієнтацій тим сильніше, чим більше різних видів діяльності вона містить, поєднуючи та спонукаючи до роботи кожного студента.

Поєднання різних форм позааудиторної роботи, які забезпечують комплексні виховні заходи, надають можливість цілеспрямовано спланувати виховну діяльність професорсько-викладацького складу на формування духовних якостей майбутнього фахівця, використовуючи для цієї мети весь наявний набір педагогічних засобів, так, щоб пізнавальна активність та інтерес студента до цього виду діяльності мали природний характер і сприяли формуванню українського світогляду.

Організація позааудиторної роботи в різноманітних формах надає можливість розгорнутися таким видам діяльності студентів, які сприяють створенню необхідного комунікативного та освітньо-виховного середовища, забезпечити необхідні умови для формування духовного світу майбутнього педагога.

Список використаних джерел:

1. Бех І, Чорна К. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України Київ, 2014. 48 с.
2. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 р. № 527. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf. (дата звернення: 13.11.2023).
3. Концепція Нової української школи. Рішення Колегії МОН України від 27.10.2016 р. URL: https://bit.ly/3FTagmS (дата звернення: 13.11.2023).
4. Освітні програми факультету мистецтв. URL: https://mpf.udpu.edu.ua/osvitni-prohramy. (дата звернення: 14.11.2023).
5. Освітньо-професійна програма (за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія), спеціалізація: правознавство). URL: https://history.udpu.edu.ua/images/dokyment/navchalnui/Oc_magistrpdf-compressed.pdf. (дата звернення: 08.11.2023).
6. Освітньо-професійна програма (за спеціальності 014.09 Середня освіта (Інформатика). URL: https://fmf.udpu.edu.ua/images/inf_pac_2017/osv_pr/bac/inf/inf_bak2.pdf. (дата звернення: 11.11.2023).
7. Освітньо-професійна програма першого рівня вищої освіти (бакалавр). Спеціальність: 014.11 «Середня освіта. Фізична культура». https://ffv.udpu.edu.ua/?page_id=5205. (дата звернення: 11.11.2023).
8. Освітньо-професійна програма першого рівня вищої освіти. 014.05 Середня освіта (Біологія) Освітня кваліфікація – Бакалавр освіти. URL: https://pgf.udpu.edu.ua/?page_id=13720. (дата звернення 08.11.2023).

9. Освітньо-професійна програмі (за спеціальністю 014.01 Середня освіта. Українська мова і література). URL: https://ff.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/Ukrajinska-mova-i-literatura-Psyholohiya-.pdf. (дата звернення: 08.11.2023).
10. Освітньо-професійна програма (за спеціальністю 014.10 Середня освіта. Трудове навчання та технології). URL: https://1ll.ink/rZCbl (дата звернення: 11.11.2023).

5.3. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства як цінності

Батьківство – це історично обумовлена суспільна форма відносин, що соціально санкціонує і впорядковує фізичний (біологічний) процес продовження роду людської спільноти. Батьківство, як й інститут сім'ї загалом, є поєднанням формальних і неформальних норм і правил стосунків між батьками і дітьми.

Вкрай необхідним в сучасних умовах є становлення відповідального батьківства, важливої соціальної та особистісної цінності, що сприяє розвитку і стабільності суспільства, духовному збагаченню та самореалізації індивідів. Відповідальне батьківство є одним із основних чинників належної соціалізації молодого покоління, засвоєння культурних норм, ефективного розвитку, самореалізації. Без батьківської відповідальності не сформуються гуманні дитячо-батьківські стосунки, що будуються на повазі, розумінні, підтримці один одного.

Проблема відповідального батьківства в сучасний період набуває особливої актуальності через зростання внутрішньо сімейної конфліктності і агресії, зниження якості сімейного виховання і відповідальності батьків за своїх дітей. Природна батьківська любов, що характерна для багатьох батьків, поєднується з їх педагогічною неграмотністю, з їх невмінням повноцінно вибудовувати взаємини з власними дітьми. Значна частина батьків, не бажаючи обтяжувати себе, перекладають виховні обов'язки на школу. У ставленні до власних дітей батьки нерідко виявляють байдужість і жорстокість, що призводить до розірвання внутрішньо сімейних зв'язків, утраті контролю над дітьми, погіршення процесів їх соціалізації, зниження психічного благополуччя молодого покоління.

У таких умовах батькам недостатньо стихійних педагогічних знань. Їм необхідне усвідомлення батьківства як цінності, оволодіння смислами батьківства. Вироблення ставлення до батьківства як

важливої цінності можливе, якщо робота над підготовкою до батьківства буде проводитися задовго до його реального настання.

Слід зазначити, що в сфері сімейних взаємин в Україні відбуваються процеси, які негативно впливають на становлення повноцінного батьківства і виховання дітей. Це, зокрема, сімейне насильство. Незважаючи на високу замовчуваність домашнього насильства, масштаби проблеми залишаються в Україні доволі значними. Після повномасштабного вторгнення Росії кількість зареєстрованих випадків домашнього насильства в Україні спочатку скоротилася, оскільки мільйони людей виїхали в результаті бойових дій. Та тепер домашнє насильство знову різко зростає. Як свідчать дані Національної поліції, за перші п’ять місяців цього року зареєстровані випадки зросли на 51 % порівняно з тим же періодом 2022 року. Ці цифри більш як на третину вищі за попередній рекорд 2020 року, який експерти пов’язували з карантинами через пандемію. Так, із січня по травень 2023 року поліція зареєструвала 349 355 випадків домашнього насильства, порівняно з 231 244 за той же період у 2022 році та 190 277 за перші п’ять місяців 2021 року [11].

Важливість формування готовності старшокласників до відповідального батьківства важлива і з точки зору демографічних процесів в Україні. В Україні поступово формується нова модель вікової народжуваності за взірцем багатьох розвинутих країн Європи, де більш пізня народжуваність зазвичай пов’язана із відкладанням народжень до моменту набуття економічної самостійності й незалежності. Вкрай негативно позначилася на народжуваності російсько-українська війна. В Україні з січня по липень 2023 року народилося 96 755 дітей, що на 28 % менше порівняно з відповідним періодом у 2021 році, коли на світ з’явилося 135 079 немовлят. У 2023 році в середньому на місяць народжується 16,1 тисячі дітей. Для порівняння, у попередні роки до повномасштабного вторгнення кількість немовлят коливалась на межі 21-23 тисячі на новонароджених на місяць [12].

Не сприяє становленню відповідального батьківства і розлучуваність. На жаль, Україна входить у групу країн Європи з найвищими показниками розлучуваності населення. У 2019 році Україна лідирувала за кількістю розлучень серед європейських країн – 3,6 на тисячу осіб [13]. А розлучуваність вкрай негативно позначається на дітях, які гостро переживають розлучення своїх батьків.

Трансформаційні процеси у сім'ї, які відбуваються в останні десятиріччя, поширення ринкових відносин, послаблення духовно-моральних орієнтирів приводять до таких явищ, як відмова певної частини жінок від материнства (чайльд-фрі), випадки залишення вже народжених дітей, навіть їх вбивство. У значної частини молодих жінок, які вже народили, спостерігається байдуже ставлення до дітей, відсутність навичок емоційно-позитивного спілкування з ними. Несприятливо впливає на становлення матері та дитини раннє материнство, зокрема через фінансову, матеріальну, психологічну та духовно-моральну неспроможність юної матері [22].

Одним із шляхів покращення такої несприятливої ситуації у сфері батьківства є цілеспрямована, грамотно вибудована психолого-педагогічна підготовка майбутніх батьків до сумлінного, відповідального виконання батьківських обов'язків, до сприйняття ними батьківства як цінності, що відображається в сформованості уявлень старшокласників про сферу батьківства і націленість на їх реалізацію, в емоційній готовності до виконання батьківських функцій, а також в оволодінні необхідними для цього вміннями, навичками.

Доцільність формування у старшокласників готовності до відповідального батьківства зумовлено й соціально-психологічним розвитком школярів цього віку. Саме в старшому шкільному віці (15-18 років) завершується статеве дозрівання і водночас початкова стадія фізичної зрілості.

Старший школяр стоїть на порозі вступу в самостійне життя. Це створює нову соціальну ситуацію розвитку. Завдання самовизначення, вибору свого життєвого шляху постає перед старшим школярем як завдання першорядної важливості. Школярі старших класів звернені в майбутнє. А в майбутньому їх чекає на тільки освоєння нової професії, а й створення власної сім'ї, народження дітей. Тому, як зазначав видатний педагог В. Сухомлинський, «важливим завданням сім'ї і школи є формування у вихованців моральної готовності до батьківства і материнства. Без цієї готовності неможливо уявити всебічний розвиток людини» [14, с. 86–87]. В. Сухомлинський був глибоко переконаний, що підготовку особистості до шлюбу, до відповідального батьківства необхідно здійснювати, використовуючи різні форми та методи роботи з учнями, адже «формування моральної готовності до кохання, шлюбу, народження і виховання дітей, материнства і

батьківства – це піклування школи про особисте щастя дитини» [14, с. 192].

З метою розробки науково-методичного забезпечення підготовки старшокласників до відповідального батьківства лабораторією інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України було організоване наукове дослідження «Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства» (2020-2022 рр.) [16; 17]. Мета дослідження полягала в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов й змістового та методичного забезпечення формування готовності старшокласників до відповідального батьківства в різних соціально-виховних інститутах.

Наукове дослідження передбачало, насамперед, визначення ключових понять [21]. Подаємо їх стислу характеристику.

Батьківство – це специфічна соціальна діяльність батьків і матерів щодо виховання і соціалізації дітей, що передбачає переживання батьками повноцінного комплексу батьківських почуттів та здатність до гармонійної взаємодії з власними дітьми, підготовку їх до належного функціонування в соціальному та природному середовищі.

Відповідальне батьківство – інтегральне утворення особистості, що включає сукупність ставлень, установок і очікувань індивіда як батька, батьківські почуття, здатність до позитивних когнітивних, емоційних, поведінкових взаємин в сім'ї, оволодіння педагогічними компетенціями, що дають можливість здійснювати повноцінне сімейне виховання та сприяти позитивній соціалізації дітей.

Позитивне ставлення до батьківства визначається як особистісне утворення, що свідчить про сформованість уявлень про сферу батьківства і спрямованість на їх реалізацію, про стан емоційної готовності до виконання батьківських функцій.

Батьківська любов – почуття батька (матері) до своєї дитини, особливе переживання кровної спорідненості і продовження себе в дитині, відповідальності за її долю, що транслюється через ставлення до неї, яке може динамічно змінюватися в процесі здійснення батьківства.

Репродуктивна культура – сукупність знань, умінь, цінностей, що регулюють репродуктивну поведінку людини як систему дій та відносин з відтворення людського роду в межах наявних біологічних і соціальних можливостей.

Готовність до відповідального батьківства старшокласників – психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність певних ознак, притаманних старшокласникам як майбутнім батькам відповідно до узвичаєних у соціумі норм, стандартів, вимог, які забезпечують у майбутньому здатність свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей, а також свідомий прояв відповідальності за дитину та ефективне виконання подружніх і батьківських ролей. Готовність до відповідального батьківства старшокласників передбачає сформованість у них комплексу якостей, що поєднує позитивне ставлення до батьківства, наявність знань, навичок і вмінь з основ репродуктивної культури і сімейної педагогіки, емоційну розвиненість та усвідомлення відповідальності, як майбутнього батька, перед дітьми, сім'єю, суспільством

У процесі наукового дослідження виокремлено ідеї в українській педагогіці, які мають суттєве значення у формуванні готовності до відповідального батьківства сучасних старшокласників: в основі відповідального батьківства – батьківська любов та батьківський авторитет, який базується насамперед на прикладах гідної поведінки батька і матері, що виключає будь-які форми насильства над дитиною; сімейне (батьківське) виховання є складною, напруженою діяльністю, яка потребує обов'язкової підготовки молодих людей, що має здійснюватись як у сім'ї, так і в закладах освіти [19].

Важливим етапом дослідження стало з'ясування стану готовності старшокласників до відповідального батьківства, для чого було розроблено критерії, показники та рівні такої готовності: *когнітивний* (знання про функції сучасної сім'ї; щодо сутності відповідального батьківства; з основ репродуктивного здоров'я), *емоційно-ціннісний* (позитивні мотиваційні установки на створення сім'ї, на народження дитини; здатність до емпатії; потреба у спілкуванні та міжособистісній взаємодії), *поведінково-діяльнісний* (вміння гармонійної взаємодії з іншими людьми; набуття вмінь, спрямованих на зміцнення репродуктивного здоров'я; здатність до самовдосконалення себе як майбутнього батька / матері). Визначено рівні готовності старшокласників до відповідального батьківства: належний (високий); некритичний, перебільшено оптимістичний (середній); індиферентний (низький) [18].

На основі проведеного констатувального етапу експерименту було з'ясовано сучасний стан сформованості готовності до

відповідального батьківства старшокласників. *Належний (високий)* рівень готовності старшокласника до відповідального батьківства характеризується позитивним ставленням до батьківства, розумінням необхідності мати відповідні знання та вміння, зокрема з основ сімейної педагогіки і психології, здатністю до аналізу батьківства інших людей, до гармонійної взаємодії з іншими людьми, насамперед молодшими за себе, належним піклуванням про власне репродуктивне здоров'я, розумінням важливості підготовки до майбутнього батьківства задовго до його реалізації. До належного рівня сформованості до відповідального батьківства за результатами дослідження віднесено 13% старшокласників.

Некритичний (середній) рівень властивий старшокласнику, який має позитивне ставлення до батьківства, проте розуміє його занадто полегшено, оптимістично, не передбачаючи необхідність вирішення складних проблем у взаємодії з дітьми, що потребує ґрунтовних знань і вмінь у сфері сімейного виховання, розуміє значення належного репродуктивного здоров'я для народження здорових дітей, проте ще не надає належної уваги зміцненню та збереженню власного репродуктивного здоров'я, оцінює батьківство насамперед з точки зору емоційного зв'язку з дитиною, а не практичної підготовки її до життя в соціумі. До групи старшокласників середнього рівня сформованості до відповідального батьківства віднесли 45 % учнів.

Індиферентний (низький) рівень характеризується тим, що майбутнє батьківство для старшокласника на нинішньому етапі життя ще не є цікавим, учень не усвідомлює значення належної підготовки до батьківства, оволодіння з цією метою відповідними знаннями і вміннями, не осмислює значення репродуктивного здоров'я, не може охарактеризувати себе як майбутнього батька. До групи індиферентного (низького) рівня віднесено 42% учнів старшої школи.

Констатувальний етап педагогічного експерименту було також здійснено на базі інтернатних закладів освіти [9]. Його результати свідчать, що 39,8 % старшокласників шкіл-інтернатів виявило низький рівень готовності до відповідального батьківства. Вони мають фрагментарні знання щодо функцій сучасної сім'ї; сутності відповідального батьківства; з основ репродуктивного здоров'я; характеризуються відсутню мотивації на батьківство та народження дітей, нерозвиненою емпатією, виявляють агресивність у спілкуванні з іншими людьми, не виявляють вміння щодо збереження репродуктивного здоров'я, здатності до самовдосконалення як

майбутнього батька/матері.

Значний відсоток старшокласників шкіл-інтернатів (34,4 %) виявило середній рівень готовності до відповідального батьківства. Їм притаманні достатні знання щодо функцій сучасної сім'ї, сутності відповідального батьківства, основ репродуктивного здоров'я. Вони характеризуються зовнішньою мотивацією на батьківство та народження дітей; середнім рівнем розвитку емпатії, ситуативною потребою у спілкуванні та міжособистісній взаємодії, ситуативним прагненням до гармонійної взаємодії з іншими людьми, недостатньо сформованими вміннями щодо зміцнення репродуктивного здоров'я, ситуативною здатність до самовдосконалення як майбутнього батька/матері.

Високий рівень готовності до відповідального батьківства виявило 25,8 % старшокласників шкіл-інтернатів. Для них характерними є ґрунтовні знання щодо функцій сучасної сім'ї; сутності відповідального батьківства; основ репродуктивного здоров'я. Учні характеризуються позитивною внутрішньою мотивацією на батьківство та народження дітей, розвиненою емпатією, потребою у спілкуванні та особистісній взаємодії. Ці учасники експерименту виявляють вміння гармонійної взаємодії з іншими людьми, здатність до самовдосконалення себе як майбутнього батька/матері.

Можемо стверджувати, що доволі суттєвих розбіжностей щодо рівнів готовності до відповідального батьківства у старшокласників загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів та між юнаками і дівчатами не виявлено.

На основі здійсненого констатувального етапу експерименту сформульований висновок, що заклад освіти і сім'я не приділяють формуванню готовності старшокласників до відповідального батьківства належної уваги. Стан сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства є низьким і вимагає підвищення рівня усвідомлення цієї проблеми педагогами та їх належну професійну компетентність, оволодіння ефективними педагогічними інструментами формування готовності старшокласників до відповідального батьківства (змістом, формами, методами). Також більш усвідомленою має бути позиція батьків щодо підготовки дітей старшого шкільного віку до майбутнього батьківства в сім'ї, покращення характеру батьківсько-дитячих взаємин, підвищення рівня довіри між ними, належна підтримка дітей

в період дорослішання, розуміння інтересів і потреб дітей старшого шкільного віку. Це зумовлює необхідність розширення знань педагогів і батьків щодо формування готовності дітей старшого шкільного віку до батьківства, вироблення у них ставлення до батьківства як до цінності, що стане запорукою їх щасливого життя в майбутньому.

Для ефективного формування готовності старшокласників до відповідального батьківства обґрунтовано педагогічні умови:

1. Розширення знань старшокласників про сутнісні елементи батьківства та способи його здійснення, спираючись, на виховний потенціал навчальних дисциплін та позаурочної діяльності.

2. Підвищення здатності педагогів до ефективного формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, зокрема шляхом співпраці зі сім'ями вихованців. 3. Впровадження у позаурочну діяльність закладів освіти системи занять, спрямованих на оволодіння старшокласниками елементами психології та педагогіки сім'ї.

Визначено принципи формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: принцип позиціонування емоційної привабливості батьківства; принцип вибудовування ціннісної пріоритетності батьківства; принцип стимулювання позитивних особистісних очікувань батьківства; принцип артикулювання свободи сімейного вибору; принцип оволодіння основами сімейної психолого-педагогічної і репродуктивної культури; принцип гендерної рівності.

Для реалізації педагогічних умов і принципів запропоновано і впроваджено в педагогічну практику різноманітні форми, технології, методи виховної роботи.

Насамперед вважаємо доцільним введення в освітній процес закладу освіти факультативного курсу для старшокласників «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства («Я – майбутній батько, я – майбутня матір») [17]. Метою курсу є розширення знань старшокласників про різні аспекти батьківства, висвітлення основ батьківської взаємодії з дітьми різного віку, правових основ батьківства, особливостей репродуктивного здоров'я майбутніх батьків, основ педагогіки і психології, способів створення позитивного психоемоційного клімату сім'ї та набуття певних вмінь і навичок щодо догляду і виховання дитини. Програма факультативного курсу містить 11 тем, серед яких: «Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості»; «Гармонійні взаємини між

подружжям як чинник становлення відповідального батьківства»; «Репродуктивна культура батьків»; «Узгодження позицій батьків щодо сімейного виховання»; «Сімейне виховання дитини раннього віку (до 3-х років)»; «Підготовка старшокласниць до материнства» тощо.

Впровадження програми варіативного курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства («Я – майбутній батько, я – майбутня матір») у практику закладів загальної середньої освіти здійснено з використанням як традиційних форм і методів виховної роботи з старшокласниками, так і форм і методів проблемно-пошукового характеру (рольові ігри й вправи, інсценування ситуацій, різноманітні творчі завдання, мозковий штурм, спрямовуюча дискусія, робота в малих групах, аукціон ідей, ігрові методики, розв'язання ситуацій морального вибору, діалоги, складання міні-програми розвитку, метод проєктів, технологія «Дискусія на основі метафор з паралельним моделюванням сюжету», методика «Сторітеллінг», технологія «Відеокейс», «Веб-квест» тощо).

Важливим стало впровадження технології здійснення педагогічного супроводу формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, яка містить такі форми навчання вчителів: бесіди-диспути: «Чи потрібно школярів готувати до відповідального батьківства?», «Роль сім'ї у формуванні готовності у старшокласників до відповідального батьківства», «Чи може бути щасливою неповна сім'я?», «Дорослі і діти: конфлікт поколінь»: лекції-консультації: «Конструктивні і неконструктивні способи розв'язання конфліктів», «Стати на позицію іншого»; круглі столи: «Відповідальне батьківство у творах Василя Сухомлинського», «Сучасне звучання проблеми «Батьки та діти»; кінолекторій «Проблемний екран»; індивідуальні очні і заочні (за допомогою Інтернету) консультації. Для самостійного опрацювання рекомендувалась відповідна література [2; 3; 4].

Необхідною є система роботи з батьками з формування готовності старшокласників до відповідального батьківства. Зважаючи на умови пандемії Covid-19, вона здійснювалась, значною мірою, в режимі онлайн (застосовувалось електронне листування, прослуховування й активне обговорення аудіолекцій, радіопрограм, ознайомлення з пізнавальними сайтами, дистанційне консультування окремих сімей, групове консультування сімей з використанням Інтернет-мережі (батьківські збори в Інтернет-просторі). Відбувалося

обговорення спільних організаційних і виховних питань, обмін досвідом, візуалізація і презентація власних досягнень, спільний перегляд з наступним обговоренням відео- та аудіо-матеріалів з виховних проблем тощо [1].

З метою формування готовності старшокласників в закладах освіти інтернатного типу на основі використання методу експертного оцінювання та узагальнення результатів констатувального етапу експерименту визначено педагогічні умови здійснення цього процесу: розробка і впровадження у позаурочну діяльність інтернатних закладів програми «Відповідальне батьківство»; використання потенційних можливостей позаурочної діяльності у контексті проблеми формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів; організація і проведення занять для вихователів інтернатних закладів «Формуємо готовність до відповідального батьківства у старшокласників». Для реалізації педагогічних умов передбачено широке використання форм і методів для комплексного впливу на розвиток усіх сфер і властивостей особистості: свідомості, почуттів, якостей і поведінки, які моделюють відносини, притаманні дорослому світові, що дозволить старшокласникам осмислювати, переживати їх складність і суперечливість, стимулює до обговорення різних соціальних проблем [5; 6; 8].

Важливо підвищувати професійну компетентність вихователів інтернатних закладів щодо питань формування готовності старшокласників до відповідального батьківства. З цією метою запропоновано проведення інтерактивних занять: «Сутність і структура поняття «готовність до відповідального батьківства у старшокласників», «Особливості формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів», «Діагностика рівнів готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів», «Формування ціннісного ставлення до репродуктивного здоров'я у старшокласників інтернатних закладів», «Оптимізація форм і методів формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів у позаурочній діяльності». Завданнями організації таких занять є: поглиблення знань педагогів щодо сутності і структури поняття «готовність до відповідального батьківства у старшокласників»; особливостей формування готовності до відповідального батьківства у зазначеного контингенту

вихованців; ознайомлення фахівців інтернатних закладів із діагностикою рівнів готовності до відповідального батьківства у старшокласників; поглиблення знань педагогів щодо збереження репродуктивного здоров'я в юнаків і дівчат; про форми і методи формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників шкіл-інтернатів [7; 10].

Зважаючи на суспільну необхідність посилення виховної ролі батька, рекомендовано напрями підготовки юнаків-старшокласників до майбутнього батьківства: педагогічна діяльність з надання юнакам знань з основ сім'ї та батьківства; робота закладу освіти з батьківськими сім'ями юнаків-старшокласників щодо підвищення батьківського авторитету та забезпечення належного впливу сім'ї на дітей як майбутніх батьків; спрямування юнаків-старшокласників на самовиховання, розвиток якостей особистості, що допоможуть в майбутньому належно виконувати батьківську роль [20].

Доцільною є підготовка дівчат-старшокласниць до відповідального материнства, адже в сучасних соціокультурних умовах відбувається певне знецінення материнства, поширення його девіантних проявів (відмова від материнства, раннє материнство тощо). Запропоновано використання у виховній практиці програми клубу для дівчат «Материнство – це щастя», що включає такі напрями: діагностичний, інформаційно-просвітницький, тренінговий та практичний. Передбачено використання методів: міні-лекцій, бесід, дискусій, методу «case study», тренінгу, обговорення літературних творів, розучування ігор, пісень, виготовлення іграшок тощо [22].

Формувальний етап педагогічного експерименту щодо виявлення впливу педагогічних умов та запропонованого змістового і методичного забезпечення на стан сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства дав позитивні результати (рівні сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства після проведення формувального етапу педагогічного експерименту: (високий (належний) рівень – 28 % учнів, середній (некритичний) рівень – 50,8 % учнів, низький (індиферентний) рівень – 21,2 % учнів). Це свідчить про позитивну динаміку сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства, адже учнів, що досягнули високого та середнього рівнів сформованості готовності до відповідального батьківства, стало більше (порівняно з констатувальним етапом

експерименту). Натомість учнів, які мають низький рівень сформованості готовності до відповідального батьківства, стало менше. Отже, можна стверджувати про ефективність запропонованих педагогічних умов та змістового і методичного забезпечення формування готовності старшокласників до відповідального батьківства. Погляди учнів на майбутнє батьківство стали чіткішими, у них розширилися знання про правові основи батьківства, сутність репродуктивної культури батьків, елементи сімейного виховання тощо. Більш реалістичними стали уявлення старшокласників про взаємини з майбутніми дітьми, вони бачать складнощі, які виникають у батьківстві, розуміють необхідність підготовки до відповідального батьківства. Учні оволоділи певними елементами догляду за майбутніми дітьми та методами сімейного виховання. Помітними стали зміни у ставленні хлопців і дівчат до батьківства, насамперед визнання ними батьківства важливою людською цінністю, бажання стати в майбутньому гарним батьком і гарною матір'ю.

Узагальнюючи отримані в ході наукового дослідження «Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства» дані, сформулюємо висновки:

1. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства є педагогічною відповіддю на сучасні соціокультурні виклики (криза інституту сім'ї; демографічні проблеми в Україні; послаблення соціальних зв'язків між батьками і дітьми; зростання внутрішньо сімейної конфліктності і агресії; зниження якості сімейного виховання і відповідальності батьків за своїх дітей).

2. Формування готовності до відповідального батьківства потребує від педагогів системної роботи з учнями, введення в освітній процес закладу освіти факультативних курсів, задіяння у роботі зі старшокласниками насамперед потенціалу позаурочної діяльності. Найбільш ефективними у виховному плані формами і методами роботи із старшокласниками є ті, які ґрунтуються на діалозі, є рефлексивними й емоційно насиченими.

3. Для ефективного формування готовності старшокласників до відповідального батьківства його слід здійснювати на засадах педагогіки співробітництва та особистісно орієнтованого виховного підходу: вироблення учнем і педагогом спільних цілей, підходів, висновків при розгляді проблем, зокрема тих, які стосуються функціонування сім'ї, поглядів на батьківство; формування суб'єкта власного життя, який вміє робити вибір та нести за нього

відповідальність, зокрема як майбутній батько (матір).

4. Вкрай необхідною у процесі підготовки старшокласників до відповідального батьківства є тісна, партнерська взаємодія сім'ї і закладу освіти, належна педагогічна культура батьків, їхня здатність бути належним прикладом подружніх та батьківсько-дитячих взаємин.

Зусилля закладу освіти і сім'ї щодо формування в учнів старшого шкільного віку ставлення до майбутнього батьківства як цінності, що передбачає насамперед батьківську відповідальність за фізичний та духовний розвиток дітей, здатність до глибокого розуміння їхніх потреб та інтересів, позитивну емоційну насиченість спілкування батьків і дітей тощо, будуть сприяти всебічному удосконаленню учнів як майбутніх батьків. В. Сухомлинський зазначав, що сформоване позитивне ставлення до виконання в майбутньому ролей батька і матері створить для індивіда широке поле самореалізації, адже «у вихованні дітей, у творенні і захисті майбутнього кожний може досягти вершини досконалості – стати справжнім майстром, художником, поетом, мудрецем, громадським діячем» [15, с. 390–391].

Список використаних джерел:

1. Гончар Л. В., Яценко Л. В. Оптимізація взаємодії школи і сім'ї з формування відповідального батьківства у старшокласників на засадах партнерства. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки.* 2021. № 1 (37). Ч. ІІ. С. 51–57.
2. Гончар Л. В. Залучення старшокласників до опанування сімейними цінностями в позакласній роботі закладу загальної середньої освіти. *Наукові інновації та передові технології.* 2022. №9 (11). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/2399/2402 (дата звернення: 13.11.2023).
3. Гончар Л. В. Робота з педагогами закладів загальної середньої освіти з формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2021 р. Івано-Франківськ: «НАІР», 2022. С. 47–51.
4. Гончар Л. В. Теоретичні аспекти формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників. *Prešovská univerzita v Prešove Pedagogická fakulta vzdelávanie a spoločnosťv. Medzinárodný nekonferenčný zborník.* Prešov. 2020. С. 81–87.
5. Канішевська Л. В. Дослідження проблеми формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів.

Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України (за 2021 р.). Івано-Франківськ: «НАІР», 2022. С. 65–70.

6. Канішевська Л. В. Формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка № 49, Том 1., 2022. С. 243–248.

7. Канішевська Л. Методична підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників. *Актуальні питання гуманітарних наук:* міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Видавничий дім «Герменевтика», 2021. Вип. 41. Том 1. С. 300–305.

8. Канішевська Л. Формування готовності до відповідального батьківства в старшокласників інтернатних закладів як науково-педагогічна проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету: Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Вип. 1. Берядянськ: БДПУ, 2021. С. 171–182.

9. Канішевська, Л. В. Вивчення стану готовності до відповідального батьківства у старшокласників шкіл-інтернатів. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 грудня 2020 р.) Івано-Франківськ «НАІР», 2020. С. 83–87.

10. Канішевська, Л. В. Практичні аспекти проблеми підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників. *Збірник наукових праць SCIENTIA*, 2021. С. 40–42. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/15185 (дата звернення: 10.10.2023).

11. Коломієць В. В Україні різко зростає кількість випадків домашнього насильства. Із чим це пов'язано? URL : https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-rizko-zrostaye-kilkist-vipadkiv-domashnogo-nasilstva-z-chim-ce-povyazano (дата звернення: 12.10.2023).

12. Народжуваність в Україні скоротилась на понад чверть від початку повномасштабного вторгнення. URL: https://www.volynnews.com/news/all/narodzhuvanist-v-ukrayini-skorotylas-na-ponad-chvert-vid-pochatku-povn/ (дата звернення: 14.10.2023).

13. Скільки шлюбів і розлучень реєструють в Україні та інших країнах. URL : https://www.slovoidilo.ua/2021/06/11/infografika/suspilstvo/skilky-shlyubiv-rozluchen-reyestruyut-ukrayini-ta-inshyx-krayinax (дата звернення: 03.11.2023).

14. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк. 1976. Т. 1. 670 с.

15. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк. 1976. Т. 2. 654 с.

16. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: теорія і практика: монографія / Шахрай В. М. (ред.), Гончар Л. В., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 169 с. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732060 (дата звернення: 11.10.2023).

17. Формуємо готовність старшокласників до відповідального батьківства: методичний посібник / Шахрай В. М. (ред.), Гончар Л. В., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Кропивницький: ІмексЛТД, 2022. 136 с. URL : https://lib.iitta.gov.ua/735346/ (дата звернення: 11.10.2023).

18. Шахрай В. М. Готовність до відповідального батьківства у поглядах старшокласників. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Вип. 24 (2). 2020. С. 288–305.

19. Шахрай В. М. Проблема відповідального батьківства в українській педагогіці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2021. Вип. 76. Т. 3. С. 17–22.

20. Шахрай В. М., Малиношевський Р. В. Напрями підготовки юнаків-старшокласників до виконання виховної ролі батька. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2022. Вип. 81. С. 117–122.

21. Шахрай В. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: основні поняття дослідження. *Інноватика у вихованні.* 2020. № 11 (2). С. 48–55.

22. Шахрай В. Ціннісне ставлення до материнства у дівчат-старшокласниць: стан та методи його формування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* зб. наук. праць. Вип. 26. Кн. 2. 2022. С. 206–221.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……. **3**
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ В ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ……...…. 6
1.1. Сутність поняття «цінності» та їх класифікація……..… 6
1.2. Сучасні методологічні підходи до виховання в здобувачів освіти гуманістичних цінностей…….……...… 26
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) ЦІННОСТЕЙ……..... 53
2.1. Цінності демократії як народовладдя: український контекст……..….. 53
2.2. Національні цінності як основа морально-духовного розвитку українців …….. 69
2.3. Соборність як цінність і умова розвою нації……..…. 81
2.4. Воля – споконвічна національна цінність українців……..… 108
2.5. Гідність як інтегральна суспільно-державна цінність……... 117
2.6. Самобутність українського народу……... 132
РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ……..… 145
3.1. Історія виникнення і розвитку європейських цінностей…….. 145
3.2. Свобода – загальноцивілізаційна цінність Європейського Союзу……..... 157
3.3. Демократія: український контекст демократичних цінностей Європи…….. 170
3.4. Відповідальність в умовах зміни ціннісних парадигм……..... 195
3.5. Сутність рівності як європейської цінності……..... 210
3.6. Верховенство права в системі цінностей єдиної Європи……..... 220
3.7. Повага до прав людини – провідна цінність Євросоюзу……... 228
3.8. Феномен толерантності як важливої європейської цінності…... 241
3.9. Справедливість як європейська цінність: філософський та психолого-педагогічний тезаурус…….…… 269
3.10. Солідарність в системі європейських цінностей……..... 290
3.11. Плюралізм як універсальний атрибут сучасного Європейського Союзу……..... 302
3.12. Науковий дискурс європейської цінності «гендерна рівність»…….... 315
3.13. Громадянськість крізь призму європейських цінностей…….. 324

РОЗДІЛ 4. ДІАГНОСТИКА ВИХОВАНОСТІ ЦІННОСТЕЙ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ……..…..... 335
4.1. Методи і методики діагностування вихованості цінностей…..... 335
4.2. Перші результати діагностування цінностей сучасної студентської молоді……..... 348
РОЗДІЛ 5. ЗМІСТ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ В ШКОЛЯРІВ ТА СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ……...… 357
5.1. Виховання національних цінностей майбутніх педагогів у процесі викладання навчальних дисциплін……..… 357
5.2. Зміст та форми роботи з виховання національних цінностей студентів в позааудиторній діяльності…….. 369
5.3. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства як цінності……..... 375

ВИХОВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Колективна монографія

За редакцією О. М. Коберника

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 29.12.2023 р. Формат 70х100/32.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 22,72
Тираж 100 прим. Замовлення № 052

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Небесної Сотні 1/2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com
vizavi003@gmail.com